Інститут А.Н. УРСР. Львів.

БІБЛІОТЕКА
ВІДДІЛУ ІНСТИТУТУ
Літератури АН
№
м. Львів.

БІБЛІОТЕКА
ВІДДІЛУ ІНСТИТУТУ
Літератури А Н
№ 2785
м. Львів.

Іван Франко.

ПЕРЕХРЕСНІ СТЕЖКИ.

ПОВІСТЬ.

Виданє ред. „Літературно-наукового Вістника“.

У ЛЬВОВІ, 1899.

З друкарнї Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Альфред Брунґер
Книгарня
в Тернополи

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И- 34087

Львівська філія
бібліотеки АН УРСР
346 ф

6681
ф I
П-272

Високоповажаним

Марії і Михайлови

Грушевським

на доказ щирої приязни

присьвячує

автор.

I.

— А, пан меценас! ґратулюю, ґратулюю! Може тішити ся наше місто, що дістало такого блискучого оборонця. О, такої оборони наш трибунал давно не чув!

Се було на вулиці, перед будинком карного суду в однім із більших провінціональних міст. Власне вибила перша, карна розправа скінчила ся і з суду виходили купами сьвідки — селяне, Жиди, якісь ремесники, поліційні стражники. Адвокат др. Евгеній Рафалович вийшов також, вирвавши ся з поміж своїх клієнтів, цілої купи селян, що були оскаржені за аґрарний бунт і тепер, дякуючи його блискучій і вмілій обороні не тілько були увільнені трибуналом, але надто мали надію в дорозі цивільного процесу виграти те фатальне пасовиско, із за котрого зняласъ була буча. Вони з слізми в очах дякували д-ру Рафаловичу, та сей збув їх коротко, навчив, що мають робити далі і вийшов із темнуватого судового коридора, де, що правда, було холоднійше, ніж у залі росправ, але про те стояла курява від давно не метеної долівки, було брудно і тісно. Він пішов на вулицю, глубоко відітхнув розігрітим, але хоч троха сьвіжійшим повітрєм і не зупиняючи ся йшов на перед, байдуже куди, щоб тілько вийти з посеред тої купи людей, у котрій — він знав і чув се — всї звертали на него очи, всї шептали про него.

Сеж нині був його перший адвокатський виступ у сьому місті, куди він отсе тілько що переніс ся. Від нинішньої оборони мало залежати його дальше поводженє на новім ґрунті, і він чув се, що нинішній виступ удав ся йому дуже добре. Він був дуже задоволений, але держачи ся старого правила „aequam servare mentem“, мав вид не то байдужно-спокійний, не то занятий чимсь і йшов не озираючись, не спішачись і не звертаючи уваги ні на що постороннє.

Оклик, що залунав із другого краю вулиці, вивів його з тої рівноваги. Він озирнув ся і побачив, як півперек вулиці, кланяючись капелюхом і весело балакаючи, наближав ся до него середнього росту підстаркуватий панок з коротко остриженим ріденьким волосєм, рудими, сивавими вусами, одягнений у чорний витертий сурдут. Др. Рафаловіч мав бистре око і добру память, але не міг пригадати собі, щоб де небудь і коли небудь знав сего панка. Панок видно й сам догадав ся сего.

— Що, не пізнають мене пан меценас? — говорив він радісно і дуже голосно, немов бажав, щоб і прохожі чули його слова. — А, не диво, не диво! Давні часи, як ми бачились. Ще й як бачились! Ану, прошу придивити ся мені добре, прошу пригадати собі, га, га, га!...

Він стояв на тротоарі, всьміхнений, спотілий, з капелюхом зсуненим на потилицю, простягши до меценаса обі руки, немов готов був на перший даний знак кинути ся йому в обійми.

Меценас мовчав добру хвилю, заложивши цвікер на ніс, придивляв ся панкови, всьміхав ся, покашлював, а далі сказав:

— Даруйте, пане, не можу пригадати.

— Валєріян Стальський! — з тріюмфом скрикнув панок і знов зробив рух руками, мов би хотів кинути ся в обійми дра Рафаловича. Але сей усе ще стояв недвижно, з поважним лицем, на котрому видно було напруженє і надаремне шуканє в закамарках споминів.

— Стальський... Стальський, — повторяв він механічно. — Даруйте пане!... Будьте ласкаві, допоможіть моїй памяти! Їй Богу, стидно мені, але ніяк не можу...

Та нараз він ударив себе долонею в чоло.

— Ах! Ото з мене забудько! Пан Стальський, мій домашній інструктор у третій... ні, pardon, у другій гімназияльній клясі!

— Так, так, так! — притакував Стальський і руками і головою і всім тілом. — Видно, пан меценас не забули. А якже, а якже, домашній інструктор... неправильні латинські verba, памятаєте?

— Га, га, га! Партіціпіяльні конструкції, ablativus absolutus! Ну, як жеж вам поводить ся, пане Стальський?

Меценас узяв подавані йому від давна обі руки Стальського і стиснувши їх у своїх пухких долонях випустив. Стальський урадуваний, балакучий ішов обік нього.

— Дякую, дякую! От жию, аби жити.

— Маєте тут яку посаду?

— А вжеж, а вжеж! Я в суді. Пан меценас ще тут незнайомі... Я тут о'іціял при помічнім уряді, маю під собою реґістратуру. О, я служу вже пятнацять літ!

— Алеж ви, здаєть ся, були в війську?

— Так. Власне тоді, як я пана меценаса вчив, мене з шестої кляси відібрали до війська. Дурний чоловік був. Було шанувати ся, зістати офіцером... Ну, я там з разу троха шарпав ся... Знаєте, в війську мусить бути субординация. Так я й став на фельфеблю. А вислуживши десять літ я пішов і дістав місце канцеліста при суді. За пять літ чоловік авансував — ось вам і вся моя карієра.

Вони йшли довгою, простою вулицею, що вела на дворець зелізниці. Липневе сонце стояло майже над головами і пекло немилосерно, а довкола вулиці були самі мури і стіни, ніде ані садка ані дерева. Духота. Меценас ізняв капелюх і мов вахлярем холодив ним спітніле лице, обтерши перед тим краплистий піт із чола хустиною.

— Алеж то пражить! — промовив він.

— Пан меценас певно на дворець ідуть? — запитав Стальський.

— Ні.

— А чогож пан меценас ідуть сею вулицею? Маєте тут діло до кого?

— Борони Боже! Я властиво хотів іти на обід.

— На обід? Тут пан меценас у когось обідають?

— Ні. Хочу пошукати якоїсь реставрації. Вчора і позавчора, поки була розправа, я не мав часу шукати і обідав у готелю.

— Так, то пан меценас до готелю заїхали?

— Так. Під Чорного орла. Знаєте, я тут чужий. Маю кількох знайомих урядників і професорів ґімназияльних, але всі вони на урльопах, на вакациях, пороз'їздили ся. То я заїхав до готелю і там сиджу, поки знайду собі помешканє. Але їда там не смакує менї.

— Ну, певно! Прошу, я пану меценасови покажу дуже добру реставрацию. Прошу отсюди!

І Стальський зігнув у бокову вуличку і йшов обік Рафаловича, не перестаючи говорити.

— Ах, так! То пан меценас у готелю! Ще не маєте помешканя! Ну, в такім разї, надіюсь, не відкинете моєї послуги. Позволите, щоб я допоміг вам винайти помешканє. Яж тут усюди знайомий!

— Але і овшім, пане Стальський! Дуже вам буду вдячний. Тим більше, що у мене й писанини ще купа, нема коли бігати по містї шукаючи хати.

— О, я вам се зроблю живо! Будете вдоволені. А деж ваша фамілія? Також у готелю?

— Фамілія? У мене жадної фамілії нема. Я сам самісінький.

— Як то? Пан меценас нежонаті?

— Ні, пане.

— А, так! На кавалєрській стопі! Ну, так, то що иньше! Так же менї й говоріть! Але ось ми вже й прийшли. Чи волите обідати в спільній столовій, чи може окремо?

— Та менї байдуже, — мовив адвокат. — От хиба як би ви були такі добрі обідати зо мною, то можна-б замовити окремий покоїк.

— Я такий рад, що здибав пана меценаса — —

— Ну, як так, то добре, обідаємо разом! Замовляйте покоїк! — мовив меценас і оба війшли до реставрації.

II.

Поки Стальський бігав та балакав з кельнером, потім із старшим кельнером, далі з самим шефом реставрації, др Рафалович стояв на вузенькій верандї перед реставрацією, віддїленій від вулиці зелїзними штахетами і обставленій великими олєандрами в деревляних шапликах. На верандї стояло кілька деревляних столиків, круглих і обтягнених цератою, так що з далека могли виглядати як мармурові. Веранда виходила на південь і пекла ся на сонцї, то при столиках не було нїкого, тай із нутра реставрації не чути було такого шуму, який сьвідчив би про велику купу гостей. Місто жило ще переважно патриярхальним житєм; найбільша часть людей із тих, що могли позволити собі на порядний обід, столували ся дома, в сїмях. До того ж се було лїто, пора вакацій; заможнїйші, що бували тут звичайними гістьми, повибирали ся на село, на купелї або й так у гори і в реставрації було досить пусто.

Та дру Рафаловичу байдуже було до сего. Похожаючи по верандї, поки там для него готовили окремий покій і поки Стальський третїй раз розповідав, якого то незвичайного гостя має реставрация і як близько він з ним знайомий, меценас силкував ся відсьвіжити в своїй памяти образ сего свойого колишнього вчителя. Правда, його незвичайна память допомогла йому по кількох хвилинах напруженого шуканя віднайти його назву, розпізнати фізіономію Стальського, хоча від часу, як вони видали ся, минуло звиш двацять і пять лїт. Але Рафалович чув, що за тим першим образом у його тямцї тягне ся ще щось, якесь неясне, але болюче, неприємне чутє, і тілько ненастанне балаканє Стальського не дає тим споминам виплисти на верх і дійти до повної сьвідомости. Та тепер, коли Стальський віддалив ся на хвилю, Рафалович напружив ще раз свою память і давнї спомини звільна почали виринати в душі.

Ах, так! Стальський був поганим інструктором. Рафалович, малий, слабовитий хлопчина, дуже бояв ся його, вусатого і зовсїм уже дорослого парубка. І мав причину

бояти ся. Знаючи, що хлопчина сирота і має тілько опікуна, сільського сьвященника, Стальський держав хлопчика остро, не стілько вчив, скілько бив, штуркав і всякими способами карав його. Облесний супротив його опікуна він був брутальний супроти него, ніколи не заговорив щиро, а все або з гнівом, або з кпинами. Рафалович ще й тепер аж стрепенув ся мов від наглого подуву холодного вітру, коли пригадав собі той настрій вічного страху, суму і отупіня, в якім находила ся його дитяча душа цілого півтора року, поки Стальський був його інструктором. Йому живо стала в памяти та дика, безтямна радість, з якою він повитав відомість про те, що його інструктора відібрали до війська і що він уже не буде під ним.

І ще одно пригадало ся дру Рафаловичу, одна дрібниця, що не мала звязку з його шкільною наукою, але характеризувала Стальського, найсильнійше вбила ся в його дитячу память і довгі літа мулила його, мучила і болїла мов тернина вбита в живе мясо. Факт був такий. Стальський жив на одній кватирі з малим Рафаловичем. Опікун привозив малому харчі з села і одного разу перед сьвятами привіз добрий шмат ковбаси також для Стальського. Сей поділив собі ту ковбасу на рівні порциї так, щоб вистарчила йому на два тижні, а боячи ся, щоби хто не вкрав йому сего добра — на кватирі жило ще кілька школярів, — сховав її десь у скриток звісний тілько йому самому. Мудро виміркував він той скриток: жаден школяр не міг знайти його. Кілька день усе було добре, та одного разу Стальський влетів до комнати весь червоний, лютий і накинув ся на першого-ліпшого школяря, що попав йому під руку:

- Де моя ковбаса?

— А хиба я сторож від твоєї ковбаси? — відповів сей на пів зо страхом, а на пів зо сьміхом.

— Ти мусиш знати! А во, сьмієш ся! — кричав Стальський попадаючи що раз у більшу лютість. На щастє школяр, до якого він причепив ся, був із одної кляси з ним і хоч молодший, та про те сильний і відважний. На меншого був би Стальський зараз кинув ся з кулаками, на него не сьмів.

— Сьмію ся, бо менї сьмішно, — відповів сей.

— Чого сьмішно?

— Того, що ховаєш ся з тою смердячою ковбасою, мов би ми всї тут тілько й чигали на неї, а про те таки наскочив на якогось злодія.

— Певно кіт занюхав! — докинув мов з нехотя иньший школяр, що сидів при столї і робив задачу.

Стальський став раптом мов облитий водою. Справді! Він і не подумав про се! Не що тілько кіт! Бо коли би людина, то була би взяла всю ковбасу; а то щось розірвало бібулу, якою вона була обвинена і витягло тілько один кусник. Він постановив собі допильнувати, зловити злодія! Пів дня ходив він у глубокій задумі, вимірковуючи, як би се зробити. Врештї видумав хитре сильце, наставив його в своїй криївцї і пізно в ночи ляг спати. Десь коло півночи всїх у хатї збудив страшенний мявкіт на стриху. Стальський зіскочив зі своєї постелї, немов і доси не спав і тілько й ждав сего.

— Ага, маю злодія! Маю злодія! — шептав він затираючи руки. Засьвітив сьвічку і встромив її у ліхтарню, а потім узявши мішок подав ся на стрих. За хвилю вернув з закровавленими руками. Кіт видно розуміючи, що йому грозить, хоч у сильцї, боронив ся завзято. Але Стальський мав його в мішку, потрясав ним, бив до одвірків, копав ногами, а потім завязавши добре замкнув до своєї скриньки і лїг спати.

Те що було потім, чотири чи пять день, Рафалович згадує як якийсь страшний, обридливий сон. Стальський мучив кота найріжнїйшими способами: бив його в мішку на ослїп, вішав за шию, прищемивши хвіст розколеним з одного кінця поліном, вививав пазурі, випікав очи, колов шилом, напихав у ніс товченого перцю і скла. Мявкіт, жалібний писк нещасного кота чути було здалека, хоча Стальський робив свої катівські операції в садівницькій будцї, що стояла серед широкого саду далеко від людських хат. Рафалович ще раз здрігнув ся пригадавши собі, як він усї ті ночи, чуючи далеко той мявкіт, не міг заснути і як одного вечера зо слезами цїлував руки Стальського просячи, щоби дарував житє котови. Але його просьба

була даремна. По пятьох днях кіт таки здох; здаєть ся, його доконав сильний мороз. Але малому Ґеньови ще довгий час що ночи причувало ся жалібне мявканє і котячий писк, мов плач малої дитини; він кидав ся крізь сон, кричав і плакав, а рано вставав змучений, з болем голови і закислими очима.

Все се згадав тепер др. Рафалович, ходячи по верандї. Колишнїй страх перед сим чоловіком змінив ся на обридженє і глубоку антипатию.

— Чого се він признаєть ся до мене? — думав Рафалович. — Чого тїшить ся і заскакує, мов би ми були Бог зна якими приятелями?

На сї питаня він не знаходив відповіди. Він не був забобонний і не вірив у стрічі, але його думка зі старої традицийної привички зложила ще одно питанє: — Що воно значить, що на вступі в нове житє менї перебігає дорогу отся скотина в людській подобі?...

III.

— Перепрашаю пана меценаса, що трошка забарив ся, — скрикнув Стальський вибігаючи на веранду. — Але прошу, прошу! Пан меценас певно вже десь голодні. Адже ж то швидко друга година буде! Ну, дякую, від снїданя до тепер бути натще!...

— О, нї, я підчас павзи ходив на перекуску, — спокійно промовив Рафалович, ідучи обік Стальського тїсними і брудними сходами на перший поверх. Тут було „касино“, тепер зовсїм порожнє, зложене з трьох покоїв і залї для танців. У білярднім стояв уже заставлений на дві особи столик, а при нїм кельнер з реєстром страв і серветою під пахою.

— Прошу, чим можу служити пану меценасови? — промовив він кланяючи ся Рафаловичу.

Сей замовив обід на дві особи. Перед обідом випили по чарцї старки „на відновленє старої знайомости“, як мовив Стальський. Рафалович справдї був голоден, а відновлені перед хвилею спомини не дуже заохочували його

до розмови з паном офіциялом. За те Стальський і пючи і їдячи балакав, мов рад був, що знайшов когось охочого слухати його.

— Го, го! Я то знав, що з пана Евґенія Рафаловича будуть люди. Ще як се був малий Ґенцьо, то вже було видно, що то голова не аби яка. Я то ніби строгий був, свою повагу показував, але я так любив малого Ґенця, як свою дитину! Прошу не гнівати ся... я вже тоді був парубок під вусом. Що правда, то правда. Тай потім я не перестав інтересувати ся... О, яка то була радість, коли я прочитав у Народівці, що мій елєв, пан Евґеній Рафалович, одержав на львівськім університеті степень доктора прав. Прошу вірити!... Ну що, адже пан ані брат менї, ані сват... а вже таке дурне серце в чоловіка, тїшить ся чужим щастєм, сумує чужим смутком так як своїм власним.

Евґенію не знати чому в тій хвилї причуло ся жалібне мявкотанє катованого кота. Він поклав ложку і з виразом не то здивованя, не то трівоги видивив ся на Стальського.

— Що пан меценас побачили на мнї? — запитав сей перериваючи балаканє і озираючись по собі.

— Нїчого, — відповів Евґеній. — Прошу, пане, їджте!

— Ах, я такий рад, що бачу пана меценаса, що буду мати те щастє бачити вас частїйше — позволять пан меценас говорити собі ви?

— Прошу, прошу!

— Се краще! Якось більше від серця розмова йде. Не люблю того передаваня через третю особу. Перепрашаю, правда, що пан меценас практикували в Тернополї?

— Так, я був там три роки у адвоката Добрицкого.

— О, знаю, знаю! Я докладно слїдив за кождим кроком пана меценаса на публичній, так сказати, аренї. Особливо від коли ви стали оборонцем у карних справах. Знаєте, пане, скажу вам без компліментів... я чув тілько одну, нинїшню вашу оборону, але читав справозданя з кількох процесів, де ви боронили... Такого оборонця наша адвокатура давно не мала.

— Прошу, пане Стальський, будьте ласкаві обідайте! Бачите, я їм за двох і не думаю бути ситим вашими ласкавими компліментами.

— О, що те, то ні! Борони Боже! Жадні компліменти — живо заговорив Стальський махаючи руками узброєними одна в ніж, друга в вилки. — Се навіть не моя думка. Се загальна думка в тутешнім судї. Сам пан президент — ви завважили, як пильно він прислухував ся вашій оборонї, як ішов за вашими слїдами в своїм резюме? — Отже сам президент по розправі, виходячи з суду, сказав до прокуратора: „З таким оборонцем то приємно провадити розправу.“ А прокуратор йому на се: „О, так, се одна з найяснїйших голов у галицькій адвокатурі. Шкода, що не пішов на судию, міг би був зробити карієру.“ О, так, пан меценас приносять ісь собою до нас найлїпшу славу.

Щоби звернути розмову на иньшу тему, Рафалович попросив Стальського оповісти йому дещо про відносини в тутешнім судї, що може могло би бути йому придале в дальшій дїяльности. Стальський і овшім! І з уст, що тілько що так і бризькали симпатиєю та компліментами, полили ся потоки неймовірного бруду, сплїток і поганї. Президент був колись здібний судия, але тепер стуманїв, дома ним командує кухарка, проста, погана баба, а в судї його канцелїст, хитрий Жид і страшенний хабарник. У судї правило, що з Жидом нїхто не виграє справи. Дехто не хоче вірити, щоби президент брав половину хабарів, які одержує його канцелїст, але він, Стальський, певний того, бо хоча президент удовець і бездїтний, але має цїлу купу свояків по братови, неробів та марнотратників, що ссуть його мов пявки. А совітник Н. і з роду був вісїмнацятий туман. Се той сам, що ще бувши адюнктом у Печеніжині засудив сам якогось хлопа на смерть і зараз же написав до Голомуца по ката; аж коли кат зателєґрафував до надпрокуратора у Львові, чи має їхати до Печеніжина, довідали ся висші власти про сей незвичайний засуд і взяли його відтам. Про око його зробили хорим на умі, якийсь час продержали у Кульпаркові, а потім вернули знов на посаду. Кажуть, що у него сильні плечі, протекция. Иньш-

шого були би спенсіонували, йому позволяють дослугувати до повної пенсиї, але самостійно він ніяких справ не веде, тілько все сидить у трибуналї, заробляє на пенсию, як кажуть, не головою, а — гм, гм... За те совітник М. картяр. До канцелярії прийде на годину. Справи за него провадить практикант, він тілько перегляне, попідписує що треба, тай далї до кавярнї. Там уже жде на него партия, в кождій порі дня иньша. Жінку має язю — не дай Господи! Проста, ординарна Мазурка, ростом гренадир, обємом — бодня, язик — десять перекупок. То вона вже знає, де його шукати. Пан совітник скоро перечує, що вона пошукує за ним, зараз дає драпака, бо як маґнїфіка зловить, то не питає, що то пан совітник і що народ збігаєть ся, а бере пана радцю за боже пошитє і тягне до дому, а ще приговорює по дорозї, та так приговорює, що аж на третю вулицю чути. О, то страшна баба! Можу сказати, що в нашім судї її найгірше боять ся всї. Навіть пан президент трепещить перед нею. Знаєте, раз була історія...

Скінчили обід, позакурювали циґара. Евґенїй велїв принести чорну каву. Стальський усе ще оповідав міські сплїтки і судові скандали: про третього совітника, про адюнктів, далї перейшов на політичну власть, перемив кістки пану старостї, панї старостинї, панам комісарям і лагодив ся перескочити до податкового інспектора, коли Евґенїй випивши каву зирнув на годинник.

— Ну, пане Стальський, — мовив він устаючи, — дуже менї приємно в вашім товаристві, але пора менї до мойого готелю.

— Ай, ай! — мовив Стальський зирнувши також на годинник. — Ото, я забалакав ся, а то вже далї третя. У мене в канцелярії також троха рестанций. Не буду заходити до дому, а піду просто.

Евґенїй подзвонив, заплатив і вийшов. Йому хотїло ся спекати ся Стальського, котрого балаканє псувало йому пообіднїй гумор, але Стальського не так легко було спекати ся.

— Пане меценас! — мовив він зворушеним голосом, — позвольте менї віддячити ся вам за вашу добрість і за нинїшнє угощенє!

— Алеж пане, нема за що. Менї самому... все таки краще у двох, ніж самому обідати.

Вони були на вулиці перед реставрацією, відки їх провели кельнери з низькими уклонами.

— Ви куди тепер? — спитав Евґеній.

— О, я ще проведу пана меценаса до готелю. До канцелярії ще маю пару мінут вільного часу.

— Я не хотів би забирати вам час.

— Алеж прошу! Що менї з ним робити! До дому не хочеть ся йти, а канцелярия не втече.

— Значить, і ви кавалєр, коли вас не тягне до дому? — з усьміхом промовив Евґеній.

— О, не вгадали! — мовив Стальський. — Я жонатий, уже десять літ. Але моя жінка — ге-ге-ге — уцивілїзована на стілько, що не скаже менї нїчого.

— Нїчого не скаже? Коли ви не прийшли на обід?

— Так, пане, не скаже нїчого.

— То певно її тут нема, виїхала десь на село?

— Нї, пане, сидить дома.

— Ну, то може нїма — вибачайте, що так скажу.

— Нї, не нїма.

— Ну, в такім разї се якась ідеальна жінка. Перший раз чую про жінку, котра може нїчого не сказати мужови, коли не прийде в пору на обід.

— Видите, пане мепенас, се все залежить, як би то сказати — від цивілїзації... від тресури. Котрий мужчина не вміє поводити ся з жінками, той лїпше зробить, коли не буде женити ся. А вміючи можна все зробити.

І знов Евґенію не знати чому і відки причув ся розпучливий мявкіт катованого кота. Він здрігнув ся, попрощав ся зі Стальським і пішов до свойого готелю.

IV.

Другого дня була неділя. В судї не було нїякого дїла, тож др. Рафалович спав троха довше, спочиваючи по трудї. Була вже осьма. Звішені стори готелевого вікна пропускали лагідне, червонясте сьвітло. Евґеній тілько що

прокинув ся, простягнув ся, позіхнув і смакував роскіш безжурного спокою. По під його вікнами туркотіли вози, з далека чути було гомін народу, гук дзвонів, свист і гуркіт раннього зелізничого поїзду, що саме о тій годині виходив до Львова. Але все се не докучало молодому адвокатови, з давна привичному до міського шуму. Навпаки, вся ся музика многолюдного, рухливого міста, особливо в деякім віддаленю, настроювала його на якусь добродушність, розвивала в його душі чутє якоїсь повноти бутя, якоїсь любої домашности, подібне до чутя того чоловіка, що з лїсової самоти вернув до дому на лоно многолюдної та говіркої сїм'ї.

Та нараз до дверей його покою застукано і заким іще він успів відізвати ся, двері відчинили ся і в них показала ся руда голова Стальського.

— Добрий день! — промовив він весело. — О, пан меценас іще спочивають. Перепрашаю, перепрашаю... я думав...

— Але, прошу! Я не сплю. Власне хотїв уставати.

— Ну, то я зажду... Піду пройти ся, поки пан меценас...

— Алеж нї! Війдїть! Я не панночка, мене не заженуєте.

Стальський увійшов і запер двері за собою.

— Прошу, сїдайте! Я зараз устаю. Так чоловік намучив ся в остатнїх днях...

— Алеж то зовсїм розумно, що спочиваєте. Треба шанувати сили, — мовив Стальський поклавши на однім кріслї капелюх і лїску і сїдаючи на друге. В лагіднім полусьвітлї було видно, що він сьогоднї був одягнений чистїйше, краще, нїж учора, підголений і підстрижений; очевидно він ішов сюди просто від фризиєра, бо від него пахло ще кольонською водою і вуси були сьвіжо нафіксовані.

— Я гадав, — говорив він, поки Евґенїй мив ся, брав чисту сорочку і одягав ся, — я думав, що пан меценас мають сьогоднї троха більше часу, та підемо разом оглянути помешканє.

— Яке помешканє?

— Як то, пан меценас уже забули, що вчора говорили менї, чи не міг би я знайти...

— Ага, ага! Ну, так щож?

— Я вже знайшов. Гарне помешканє, поверховий дім, фронт на вулицю, довкола сад, а затильні вікна виходять на міський парк. Чудесне положенє при головній вулиці, недалеко ринку і недалеко руської церкви. Немов сотворене на канцелярию для популярного адвоката.

— О, пане Стальський, дуже вам вдячний!

— І надіюсь, що будете мати за що дякувати. Я знайомий з властителем. Як на ваше щастє від першого опорожнюють ся в низу два покої з передпокоєм — то би була гарна канцелярия, і на поверсї також два покої з кухнею, то би було помешканє для пана меценаса. Здаєть ся, вам обширнїйшого помешканя не треба?

— О, нї, не треба! Дуже мене зацїкавив ваш опис. Надіюсь, що менї сподобаєть ся те помешканє. А якаж ціна?

— Жид дорожить ся троха. Прийде ся ще поторгувати ся. Хоче за обі партиї по 25 ринських місячно.

— Значить разом 50 місячно або 600 річно? І кажете, що в добрім місцї?

— Можуть пан меценас бути певні! Я би на лихе навіть не дивив ся.

— І се по вашій думцї дорого?

— Ну, як на Львів, то не було б дорого, але як на наше місто, то трохи солоно. Треба буде поторгувати ся. Думаю, що коли пану меценасови сподобає ся хата і схочуть наймити на рік, то він дасть за 500 ринських.

— Ну, се було б дуже гарно!

— Чи вже пан меценас готові? Можемо зараз пїти оглянути.

Меценас був готов до виходу. Але вийшовши він пригадав собі, що ще не снїдав. Зараз коло готелю була цукорня, де він звичайно пив каву, то й тепер він звернув ся туди.

— Я ще не снїдав, — мовив він до Стальського. — Прошу, зайдїть зо мною на снїданє!

— Дякую, я вже по снїданю.

— Ну, то випєте келїшок коняку. Прошу, не робіть церемонії.

Сидячи при круглім мармуровім столику і попиваючи горячу каву др. Рафалович придивляв ся Стальському, що не переставав балакати і оповідав йому притишеним голосом ріжні міські новинки. На лиці Стальського видно ще було білі плямки з пудру, яким обсипав його фризиєр; зрештою на ньому малювало ся щире вдоволенє. Не знати, чи з того вдоволеня, чи може після випитих двох келїшків коняку конець його носа троха зачервонїв ся і в очах грали огники. Меценас дивив ся на него тепер далеко ласкавійшими очима, ніж учора, може під впливом доброї новини, яку приніс йому Стальський, а може й для того, що сей оповідав сьогодні веселїйші річи, ніж учора. Сьогодні в місті мали відбути ся збори робітників, що хочуть домагати ся загального голосованя, але пан староста заборонив, га, га... „Доки я тут старостою, — сказав комітетовим, — доти нїякого віча ані збору в моїм повіті не буде.“ Вчора до старости привезли величезного сома зловленого в сусідній ріці і староста дав за него рибакам два рінські. Жид, у котрого меценас має винаймати помешканє, се перший міський богач і лихварь; він будує тепер три нові доми; от би пан меценас добре зробив, як би відкупив від него ту каменицю, в котрій тепер має оселити ся!...

Зі слів Стальського віяла сьогодні щирість; не чути було тої злобної ноти, яка так немило доторкала Евґенія вчора. Кинувши оком на ранїшні ґазети меценас заплатив і вони оба вийшли з кавярні. Ринок і вулиця, що вела до церкви, були повні сьвяточно поприбираних міщан і передміщан. Дзвони гули і грали в повітрі. Сонце сипало золотим, ще не дуже палким промінєм із безхмарного неба. Від ріки, що широким луком обгинала місто з двох боків, тягло вохким холодом. Було чудово гарно, весело, привітно довкола і меценас ішов звільна, роздивляючи ся приязно на всї боки, немов знайомлячи ся з цїлим окруженєм. Се перший раз сьогодні він чув себе в сьому місті як дома.

Нараз щось немов шпигнуло його; він стрепенув ся, мов би несподївано діткнув ся проводу елєктричної батерії. Озирнув ся направо, не зупиняючись на ходу. На-

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И- 34087

против него йшла висока, стрункa жіноча постать у скромній чорній сукні, в чорнім капелюшку з простеньким білим пером, з лицем заслоненим чорним, досить густим вельоном. Здалека він не міг розпізнати її лиця; те, що так торкнуло його, було якесь неясне загальне вражінє, вражінє її постави, росту, рухів, ходу — рівного, повільного і плавного. В тім усїм було щось таке, що від разу порушило в його душі якісь давні спомини і прошибло його наскрізь. Вона йшла напроти него і його очи силкували ся пізнати її лице під вельоном. Але не доходячи яких десять кроків вона звернула на право, вмішала ся в густу купу міщан, що сунули до костела і щезла. Евґеній був би радо пішов за нею, але не міг сего зробити, маючи обік себе Стальського і направивши ся з ним разом оглядати помешканє. Стальський занятий оповіданєм якоїсь новини, а потім хвилевою шептаною розмовою з якимось стрічним міщанином не бачив чорної дами.

У Евґенія сильно забило ся серце, в голові затуманило ся і він зупинив ся та оглянув ся за Стальським.

— Що се таке? — думалось йому. — Вона чи не вона? Ледви, щоб вона! Відки б вона взяла ся тут? Але постава її, хід її, той хід, котрий я, здаєть ся, пізнав би між тисячами. Та ні, не може бути, се не вона! Тихо ти там! Тихо!

І він долонею натиснув на груди в тім місцї, де сильно било ся його серце.

Стальський переговоривши з міщанином надбіг. Бачучи, що Евґеній держить ся за груди, він зирнув на него уважно.

— Ов, а се що? Пану меценасови щось недобре?

— Менї? Борони Боже! Або що?

— Що пан меценас держать ся за груди. І зблїдли пан меценас!

— Се нїчого! — мовив Евґеній пускаючись іти далї. — Се у мене часом буває... такі маленькі атаки. Давнїйше то було гірше, але тепер, Богу дякувати, вже рідко.

— Але то може бути небезпечне. Може яка серцева хиба?

— Щось там таке, але властиво нема про що й говорити.

— Але все таки треба би зарадити ся лїкаря.

— О, я вже лїчив ся. І власне лїкарі вспокоїли мене. Ходімо, пане! Далеко ще до того помешканя?

— Нї, вже близенько. У нас тут загалом нема великих віддалень. Передмістя як ковбаси, попрозтягали ся кожде на пів милї і ще дальше, а середмістє все при купі, мов на тарели. Се має свої вигоди, але має й невигоди. Занадто акустичне місто.

— Акустичне?

— Так! У однім кінцї чихнеш, у другім чути. Нї з чим найменшим не сховаєш ся перед цїкавими очима. А що цїкаві очи побачуть, те цїкаві язики розмолотять, роздують, розбовтають у двоє, в десятеро. Се вже у нас так. Усї від того терплять, бо кождому можна пришпилити латку, але при тім усї занимають ся тим же ремеслом. Усякий думає: пришпилюють менї латки, давай, буду й я пришпилювати иньшим! І так живемо. Не один з разу лютить ся, обурюєть ся почувши дещо на себе, а потім перестане, втягнеть ся, а головно: переконаєть ся, що кождий у такій самій кваші, як і він. Ну, та ось ми дійшли. Прошу сюди у фіртку. Та дай Боже щасливо!

V.

Др. Рафалович швидко мав нагоду переконати ся, що Стальський не пересолив говорячи, що місто збудоване дуже акустично. Відповідно до принятого звичаю йому прийшло ся зробити візити у всїх гонораціорів міста. Він був у президента суду, потім у старости, потім у бурмістра; далї пішов до віцепрезидента суду, до податкового інспектора і до директора ґімназиї; потім прийшлось обійти всїх судових совітників по старшинї, бути у латинського і руського пароха, у комісаря від староства, у декого з лїкарів і декого з ґімназияльних учителїв, а в кінцї у колеґів-адвокатів, у нотарія і у виднїйших міських купців та богачів. І він міг завважити, що на скілько жіноча

часть товариства дуже заціkавлена ним і приймає його надзвичайно чемно як кавалєра і дуже добру партию, о стілько „урядові шпички“ (так перекладав Стальський нїмецький термін Spitzen der Behörden) виявляли супроти него певну добродушну протекційність, а деякі в чотири очи давали йому дружні поради і науки. Староста мовив:

— Тїшу ся дуже, що наш повіт дістав такого здібного адвоката, але... Пан меценас не візьмуть менї то за зле, коли скажу по щирости... Я старий чоловік і хотїв би мати в повіті спокій in politicis. Жадних там віч, зборів, читалень, аґітацій, товариств. Я чув, що пан меценас мають троха демаґоґічні амбіції. Прошу не гнївати ся, говорю, що думаю. Я просив би дуже і дуже, щоб менї не теє... Я мусїв би виступити против того як найстрійше, а в такім разї не сумнїваю ся, що й канцелярия пана меценаса мусїла б потерпіти. А користи з того і так не буде нїякої. А я обіймаючи власть у повіті присяг собі, що доки жию, то піддержу авторітет власти без ущербу і отсе, Богу дякувати, двацять лїт стою як той журавель на своїй сторожі. Прошу, пане меценас, до побаченя, і нехай се буде між нами, але памятайте, не робіть менї неприємностей!

Пан президент суду мовив:

— Дуже менї приємно... Щиро рад... Справдї, по вашій першій розправі я сказав до прокуратора: ну, з таким защитником то приємно провадити розправу, нїколи не дасть заснути. Їй Богу! Тілько... даруйте, пане меценас... ви тут у містї чужі, не обзнайомлені з відносинами, а те, що ви наняли помешканє в домі Ваґмана... Прошу дарувати! Не хочу, щоб ви підозрівали мене в бажаню образити вас, але по щирости мовлю вам, се може дати причину до рїжних поголосок. Не перечу, помешканє для вас догідне, але той Ваґман — ви може сего не знаєте, — то найтяжша пявка в нашім повіті, лихварь, чоловік, що не цураєть ся найбруднїйшого ґешефту. Особливо він любить закидати сїти на урядників і адвокатів. Уже три многонадїйні адюнкти пропали через него: один заліз у довги і повісив ся, два другі посунули ся до дефравдаций і фаль-

шованя документів і були прогнані з суду. Прошу вас, остерігайте ся того чоловіка.

Податковий інспектор, старий кавалєр, чоловік жовчний і злий на язик, по перших привитанях і байдужих фразах від разу скочив на сю саму тему.

— Ха, ха! Чув я, чув, що пан „презус“ остерігав вас перед Ваґманомом. Не хочу боронити Ваґмана — зрештою думаю, що пізнаєте його близше, в усякім разї варто, цікавий чоловік, хоч і лихварь. Але пан презус має рацию, що остерігає перед ним, бо ті всї три многонадійні адюнкти — правда, він так називав їх? — то його кузини! Ну, адюнктом не був з них жаден, се вже евфемізм пана презуса. Тілько один скінчив з бідою права і був на судовій практицї і той повісив ся, але не через Ваґмана, а більше з вини самого пана презуса, що не хотїв поплатити його фальшованих векслїв; а два иньші, то прості голодранцї, писарчуки, нероби та злодюги, не варті тої гиляки, на котрій би слїд їх повішати. Вони й тепер під протекторатом пана презуса ґрасують по повітї і займають ся покутним писарством. Надїюсь, що в своїй практицї швидко наткнете ся на тих пташків. Було би дуже добре, як би ви як небудь повкручували їм голови, бо то небезпечні індівідуа, правдиві опришки!

Директор ґімназиї, котрого дім як правдивий квітник красував ся чотирма дорослими паннами, захвалював Рафаловичу приємности семейного житя і запрошував його приходити що неділї вечером на чайок. За те руський парох, у котрого також були три панни, остерігав його перед директорським чайком. Директор, се ґенеральний шпіцель у місті, на всїх пише доноси до намістництва, своїх учителїв переслїдує як своїх найтяжших ворогів, особливо жонатих і тих, що не хочуть бувати у него. Його доньки, хоч Русинки по батькови, завзяті польські шовіністки, зрештою дївчата без осьвіти, кокетки і вже ославлєні в місті численими романсовими пригодами. „Прошу вас, — говорив о. парох з обуренєм, — се вже крайній скандал, як вони деморалїзують ґімназияльну молодіж. Жаден старший і пристойний ґімназияст не уйде їх кокетериї, а торік один, здібний хлопець і порядних батьків син, утопив ся

занедбавши ся через одну з них у науках і не здавши матури."

А латинський пробощ оказав ся ще лїпше поінформованим. Він мовив:

— Прошу не гнівати ся, пане меценас, — ви давно знайомі з паном Стальським?

Меценас витріщив очи.

— Прошу не дивувати ся! Ви з ним часто сходите ся, він буває у вас, хвалить ся вашою знайомістю. Не знаю, чи ви знаєте докладно сего пана, а навіть навпаки, хочу припускати, що він підлизуєть ся вам, хоче втерти ся у вашу приязнь, щоб визискати вас для якоїсь своєї цїли. Отже вважаю потрібним остерегти вас перед ним. Се небезпечний чоловік. Се поперед усего глубоко неморальний чоловік. Поминаю вже те, що не ходить до костела, що від десятьох лїт не сповідав ся — се може болїти мене, як тутешнього духовного пастиря, але може в ваших очах не мати доказової сили. Але прошу вас, пане меценас, те, як він поводить ся зі своєю жінкою, то таке дике, таке нелюдське, що я не розумію, як чесний чоловік може подати йому руку.

Др. Рафалович ще дужше витріщив очи.

— Я розумію, вам дивно, що я зачав говорити про такі річи, — поспішив поправити ся ксьондз пробощ. — І справдї, на першій візитї слїд би було говорити про щось приємнїйше. Ну, але то вже така моя натура: що на думцї, те й на язицї. А доля тої бідної Стальської дуже лежить менї на серцї.

— Алеж отче каноніку, — промовив др. Рафалович, — я отсе тілько перед кількома днями припадком довідав ся, що Стальський жонатий, а як виглядає його жінка і як він жиє з нею — їй Богу, не маю найменшого понятя!

— Вірю, вірю, — мовив ксьондз пробощ, — і для того не хочу розмазувати сеї неприємної теми. Може ще коли буде нагода побалакати про се. А тепер — як собі знаєте. Я остеріг вас, сповнив обовязок свойого сумлїня, а ви вже міркуйте собі як знаєте

Оттакі остереженя в найріжнійших точках збирав Евґеній на кождій візиті, а обійшовши всіх міських гонораціорів він мав таке чутє, немов би відбув мандрівку по якійсь cloaca maxima.

— Така невеличка купка тих матадорів, — думав він собі, а стілько у них на душі і на сумліню погані, стілько злости і взаїмних ураз! І вони живуть якось у тій затроєній атмосфері і не дуріють, не топлять ся! Та що найінтереснійше, що кождий бризькає жовчю на свого ближнього з великої любови, обкидає його болотом із найчистійшої прихильности, підрізує його добру славу зі щирої гуманности і наповнює твої уши поганю з найчемнійшими перепросинами. І се все при першій візиті! Щож то буде далі, коли обживемо ся і десь-колись наступимо один одному на нагнітки?

Йому робило ся страшно при думці, що й його може жде та сама доля: бовтнути ся з головою в отсе каламутне озеро і потонути в ньому з душею і тїлом. Та у него були свої пляни роботи, що додавали йому відваги. Він постановив собі як найменьше стикати ся з сим товариством і витворити довкола себе иньший сьвіт иньше товариство, хоч би се мали бути прості передмістане та селяне. Він мав намір розпочати просьвітну роботу, а далї й полїтичну орґанізацию в повіті, стягати сюди помалу добірні інтелїґентні сили, витворити хоч невеличкий, та енерґічний центр національного житя, — і се додавало йому духа серед важкої канцелярийної працї і серед того струпішілого та заплїснїлого товариства.

VI.

Тілько одна візита була неподібна до иньших — візита у бурмістра. Бурмістр був лїкар, Жид, але горячий польський патріот, один із виднійших дїячів так званого асимиляцийного напряму. Він був одним із немногих галицьких Жидів, що брали участь у польськім повстаню 1863 року і то не з метою — зробити ґешефт на повстаню. Се здобуло йому велику повагу серед Поляків. Як звісно, в 60-их і 70-их роках настала в Галичинї така пора, коли факт участи в повстаню був для чоловіка найбільшою рекомен-

дацією для всяких автономічних урядів, для дохідних посад і гонорів; бувші повстанці скрізь поробили ся послами, директорами банків і кас „народових“, маршалками а бодай секретарями рад повітових, бурмістрами і головами найріжнійших патріотичних орґанізацій. Для них були отворені всї доми, доступні всї інстанциї, щедрі всї фінансові інституциї, ласкаві всї уряди. Їх слово було сьвяте, їх дїяльність безконтрольна, їх імя мов сталевим щитом окружене було з усїх боків словом „poczciwy“. Скілько лиха і деморалїзациї внесли ті патріоти в наше публичне житє, се колись вияснить істория; треба було довгих десятків лїт, щоб назріли овочі їх дїяльности, щоб виявили ся очам довго туманеної суспільности і довели до того, що авреоля їх героїзму звільна на наших очах починає гаснути.

Пан Рессельберґ також був кілька лїт послом з титулу своєї „боротьби за вітчину“, належав у соймі до буджетової комісиї і хоч не полишив по собі слїдів у історії нашої автономії, то проте вернувши до домашнїх пенатів тїшив ся великою повагою. Хоч лїкар із него був неособливий, то проте він мав розум оженивши ся богато, і як один із перших богачів міста війшов до міської ради, а швидко потім був вибраний бурмістром. Звільна, зручно він заінавґурував у місті ту жидівську ґосподарку, що з часом зробила ся типовою для більших галицьких міст, ту господарку, що витворює в місті кліки всемогучих Жидів — пропінаторів, лїверантів і иньших пявок, прикрашує місто блиском зверхньої культури, запроваджує тротоари, ґаз, омнїбуси, закладає парки і прогульки, але в заміну за ті добродїйства немилосерно висисає міську людність, випорожнює каси, вимітає грошеві засоби, пустошить лїси і розпродує комунальні землї. Такі патріоти, як Рессельберґ, то найлїпша покришка для ґосподарки таких клїк, особливо тодї, коли вони особисто незаплямлені, а надто мають і вміють піддержувати добрі зносини з усїми впливовими християнами в місті і в околиці. Рессельберґ справдї тїшив ся у всїх необмеженим довірєм; як урядники, так і дїдичі вважали його чоловіком незвичайно розумним, здібним, заслуженим і безумовно чесним. Правда, він не жалував кошту, щоб піддержати свою репутацию, любив приймати і добре прий-

мати у себе гонораціорів, не щадив їди, а його пивниця славила ся найліпшими винами. „Рессельберґ хоч Жид, але порядний чоловік“, говорили про него по за очи, а деякі додавали побожно: „О, дай нам Боже таких Жидів як найбільше!“.

Рафалович не мав великої охоти робити візити сему Жидови-патріотови, але з усіх боків йому говорено, що випадає піти — і він пішов. Рессельберґ приняв його дуже радо, представив його своїм дочкам, паннам 20 і 25 літ, убраним досить попросту, але зараженим великопанськими манєрами, і швидко в сальоні обвішанім зеркалами і обставленім цьвітами почала ся досить оживлена розмова. Рафалович закинув якось при нагоді, що всї вулиці в місті поназивані іменами польських королїв, гетьманів та патріотів, котрі тут нїколи не бували і нїчим із сею місцевістю не звязані, а анї однїсїнька назва, анї один напис не нагадує, що се місто лежить на Руси і має якусь руську минувшину. Рессельберґ підняв голову, мов кінь, котрого заторгано вудилами.

— Пане меценас, я чую себе Поляком і працюю для польської ідеї.

Рафалович завважив, що він шанує всяке щире чутє, але по його думцї се чутє не повинно заслонювати очей пана бурмістра на істнованє і управненє також другої народности.

— Я не знаю жадної Руси! — твердо відповів Рессельберґ. — Не знаю і не хочу знати. Я чував, що є якісь руські патріоти, але де ті повстаня, які вони робили за свою національність? Де та кров, яку вони пролили за свій прапор? Де їх мученики? де їх пророки? де їх воєводи?

— Ну, на наші повстаня, пане бурмістр, не дуже лакомте ся, бо хто знає, чи вони смакували би вам і ще декому. А що до наших мучеників — мій Боже! Рїжні бувають мученики. Одні розкривають груди перед карабінами, иньші весь вік двигають ярмо недолї і тихо терплять за свій ідеал.

— Виджу, що ви адвокат, — мовив усьміхаючись Рессельберґ, — але мій пане, мусите знати, що я в тім пунктї твердший, ніж вам здає ся. Знаєте, я Жид, вихо-

ваний у жидівській традиції. Богато треба було труду і праці і муки, поки зі свого жидівства я виломав ся і набив себе на польське копито. Перебивати себе тепер ще раз на иньше, на руське копито, — даруйте, пане меценас, — на се вже у мене нема ані сили, ані часу, ані охоти.

Їх розмову перервало прибуте нового гостя, пана маршалка повітового Брикальського, що буваючи в місті майже ніколи не пропускав нагоди, щоб загостити до пана бурмістра. Почувши від бурмістра, який гість є у него в сальоні, пан маршалок влетів туди як бомба і кинув ся до Рафаловича.

— А, дуже мені приємно, дуже приємно, — мовив він сильно стискаючи адвокатову руку, коли бурмістр представив їх одного одному. — Я мав уже те щастє пізнати пана меценаса.

— Дарують пан маршалок, але якось — з деяким заклопотанєм відповів Евгеній, чуючи, як у його голові снує ся якось назва Брикальського, але не можучи пригадати собі, чи і де він бачив ся з ним.

— О, так, маєте рацию, — мовив з виразом великої сердечности пан маршалок, — ми не бачили ся, але я мав ту приємність відчути вас на своїй шкурі.

В голові дра Рафаловича мигнула блискавка і вияснила все.

— Ах, то пан маршалок властитель Буркотина? А, розумію. Щож, дуже мені прикро, що перший мій крок у сьому повіті довів мене до конфлікту з паном маршалком...

Евгеній пригадав собі, що дїдич, против котрого він виграв перший у сьому повіті свій процес, називав ся Брикальський, і се вияснило йому від разу незвичайне привитанє пана маршалка.

— О, не маєте чого звиняти ся, прошу дуже! — незвичайно добродушно мовив маршалок. — Адвокат і лїкар не вибирає собі клієнтів, але йде там, де його кличуть і показує, що вміє. А я щасливий, що хоч на власну шкоду пізнав такого знаменитого адвоката. О, будьте певні, я далекий від того, щоб мати вам за зле ваше плєдоає, хоч ви там і підмалювали мене трошки... тее... тее... Ну,

та що там! Дасть Бог, при иньшій нагоді инакше буде. Одно тілько можу сказати: ваші клієнти не варті були вашої оборони.

— Як пан маршалок се розуміють?

— Зовсім по просту. Я знаю, ви молодий чоловік, ідеалїст, Русин, народолюбець і хлопоман. У вас хлоп — то сьвятий, а шляхтич, то тиран, плянтатор, кровопійця. Ну, ну, ну... На перед тішу ся, що будете мати нагоду пізнати близше тих своїх ідеальних хлопів. Пізнаєте їх, паночку, пізнаєте! А тоді, дасть Бог, зійдемо ся ще і поговоримо.

Евгеній думав було перечати ся, але пан маршалок не дав йому прийти до слова.

— Але, але, пане меценас, — мовив він беручи його за плече і відводячи до вікна. — Жарт на бік! Але коли у мене буде яка така справа — знаєте, я шаную всякі переконаня, навіть і хлопоманські, — отже коли у мене буде яка така справа, що не буде нарушувати ваших хлопоманських поглядів, то можна з нею зголосити ся до вас?

— Прошу, — мовив кланяючись Рафалович.

— Приймете мене в число своїх клієнтів?

— Сам пан маршалок сказали перед хвилею, що адвокат і лїкар не вибирають собі клієнтів. Правда, не все і не всюди се справджує ся, бо я справи против хлопів ніякої не прийму, але у всяких иньших справах радо служу.

Пан маршалок ще раз горячо стиснув його руку, а потім обернув ся до господаря дому і почав із ним розмову про якісь повітові справи. Рафалович пробував ще пару хвиль розмовляти з паннами, а потім устав, попрощав ся і вийшов.

VII.

Стальський якось довго не показував ся до него, допомігши йому розташувати ся в новім помешканю. Др. Рафалович не дуже банував за ним. То ось раз, виходячи досить пізно з суду він здибав Стальського на вулиці. Сей іще перед двома годинами вийшов був із своєї реґістратури і власне виходив із шинку, де встиг таки добре підохотити ся. Він зирнув на Рафаловича якимось непевним по-

глядом, зупинив ся на тротоарі широко розставивши ноги і перекрививши лице і почав промовляти іронічно:

— А, меценаси! Моральні люде! Починають оминати безбожника! Щож, треба послухати ксьондза пробоща! Тай як не послухати, коли промовить до сумліня! А вжеж!

Рафалович голосно розреготав ся.

— Ну, справді акустичне місто! Вже знаєте, що говорив мені кс. пробощ!

— Богу дякувати, живемо не в пивниці і вуха нам не позакладало, то й чуємо, що нам скажуть добрі люде, — з перекором мовив Стальський.

— Ну, ну, але се вже вам набрехали ті добрі люде, буцім то я оминаю вас.

— Сего мені ніхто не говорив. Се я сам собі міркую.

— І без причини. От і тепер, бачите, я й не думав оминати вас. І коли ласка, то навіть прошу з собою.

— Куди?

— Та до мене. Тут на вулиці нїяково балакати.

Рафалович бачив, що Стальський троха не тверезий і підносить голос і йому справді нїяково було балакати з ним на вулиці і звертати на себе увагу прохожих. Але Стальський опер ся як буйвол.

— Нї, се мені не до шмиги. Чого я піду до вас? Нудота у вас. Не люблю балакати на сухо.

— Знайдеть ся і у мене дещо мокре.

— Так? А то що иньше. Ну, так allons enfants de la patrie!

І він без церемонії вхопив руку дра Рафаловича і зігнувши її так, як згинає руку кавалєр ведучи даму, сам узяв своєю дужою долонею його рамя і так пішли оба вулицею. Рафалович дуже нерад був тій стрічі і тому парадованю з полупяним чоловіком, але не мав способу позбути ся його. Добре, що його помешкане було недалеко і що по дорозі їх не здибав нїхто з міських матадорів. Стальський був дуже веселий і раз-у-раз балакав.

— Га, га, га, ксьондз пробощ пишний собі! Чи бач, знайшов інстанцию, перед ким оскаржувати мене! Ну, скажіть, будьте ласкаві, пане меценас, як вам се видало ся?

— Дивно.

— Що? Чи чував хто таке? Чорнити мене перед старим приятелем! Окричувати тираном. Я, я, нібито збиткую ся над своєю жінкою! Ах Боже мій! Та я її не то що пальцем не ткнув ніколи! Я десять літ, від коли ми побрали ся, навіть слова не сказав до неї. Живемо з собою не то щоб сказати: як ангели в раю — ні... Знаєте, і між сьвятими буває рай і пекло. Але ми жиємо ще краще, так як коли-б обік себе лежали дві колоди. Ну, скажіть, чи то совісно знаючи се балакати про якесь тиранство?

Др. Рафалович силкував ся як мога швидше затягти Стальського до свого покою, бо він говорив чим раз голоснійше, немов хотів умисне звертати на себе загальну увагу. Евгеній отворив фіртку, що вела на подвірє його помешканя і пустив Стальського наперед себе. Та заким здужав увійти сам і замкнути фіртку, вже Стальський успів викликати авантуру.

На подвірю щось там робив сторож дому, високий, понурий і мовчазний чоловік, з блїдим лицем, з чорною стрепіхатою бородою і дико блискучими очима. Евгеній видав його що дня, але ніколи доси не чув від него слова. Йому здавало ся, що сторож якось ховаєть ся від людей, але доси він не мав часу ані нагоди розвідати про него дещо близше. Стальський побачивши його, з резолютністю пяного наблизив ся до него і показуючи на него пальцем говорив голосно з пяним сьміхом:

— Ось хто правдивий тиран! Ха, ха, ха! Ось хто молодець! Ось хто розумна голова, чистий опришок! Баране! Ну, розповідж пану меценасови, як ти втопив свою жінку. Еге, сей не завагав ся. Терпів, терпів, а далї взяв за коси, звязав руки й ноги тай з моста в ріку! Іди раків годувати. І що думаєте? Що йому за се було? Адже бачите, не повісили. Ну, Баране, чого видивив ся на мене? Розповідж пану меценасови, як ти свою бабу топив! А гарна баба була! Їй Богу гарна!

Евгеній задеревів на місцї, дивлячись при тих словах на сторожа. Тай сам Стальський, дарма що пяний, таки мабуть поміркував, що перебрав міру, бо замовк і поступив крок у зад. Але вже було за пізно. Баранове лице посатанїло. Затиснені зуби заскреготали, очи до половини ви-

перли ся з ямок, із закушених губ бризнула кров і він з несьвіцьким, горляним криком як ошалїлий кинув ся на Стальського. Мов сьвічку здмухнути, так бідний офіцпял опинив ся на землї; не здужав навіть крикнути, коли Баранові зелїзні руки здавили його горло. Він нагнув ся над лицем знесиленої своєї жертви, мабуть хотячи кусати його зубами, але в тій хвилї його лице посиніло, очи стали на мірі, на устах виступила піна і він пустивши горло Стальського повалив ся на землю і страшенно почав бити собою в епілєптичних корчах.

— Так тобі треба, дияволе! — воркотів Стальський видобуваючи свої костомахи з під сторожевого одубілого тїла. — Чи бач, дїдько, як розлютив ся! Був би міг віку збавити. Ну, але захлиснув ся порядно! Хлипай, хлипай, гаспиде, скрегочи зубами кілько хочеш!

І він обтріпуючи ся від пороху копнув безтямного хорого кілька разів то під ребра, то в груди, а потім обернув ся до Евгенія, що з перестрахом і обрпдженєм дивив ся на сю сцену.

— Ходїть, нема на що дивити ся. Нїчого йому, собаці, не буде. Потрепле ся отак, послухає чмелїв і встане, мов нїчого й не бувало. А найкраще те, що вставши не буде тямити нїчогісінько, що було безпосередно перед нападом. Щаслива бестия! Представте собі, отакий самий напад увільнив його від шибениці. То була голосна справа. Його жінку знайшли в ріці, втоплену, зі знаками душеня на шиї, зі звязаними руками. Слово по слові, слїд за слїдом — мій Баран нарешті признав ся, що гарненько спрятав її зо сьвіта. За що? Він сюди не туди: пуста була, не давала йому жити — ну, там уже плїв як знав. А гарна молодиця була, треба вам знати, горяча, з темпераментом! Ну, прийшло до розправи, все розібрали чистенько, сьвідки позізнавали, протоколи повідчитували, прокуратор гримить, домагає ся найтяжшої кари; адвокат визначений з уряду промимрив щось там собі під ніс, пан президент устругнув резюме таке, що й на двох прокураторів могло-б вистати, — присяглі по чвертьгодинній нараді всїми голосами: на перше головне питанє — винен. Прокуратор жадає шибениці, трибунал виходить і за чверть

години виносить присуд: смерть через повішенє. І щож ви скажете: тілько що пан президент проголосив ті слова, а мій Баран отак само як тепер як не завищить, як не кине ся наперед, як не гримне на землю, як не зачне трепати ся!... Пополох у суді. Що? як? від коли? На розправі був якийсь лїкар зі Львова, оглянув його і каже: епілєптик, часами доходить до божевілля. Тоді мій суд як непишний відсилає акти до апеляції, Барана шлють до шпиталю на обсервацию, а по шістьох місяцях його без розправи випускають на волю, бо, мовляв, забив у приступі епілєптичного божевіля.

— І мало що й з вами не повторив сеї операції, — мовив Евгеній, отямивши ся після страшної сцени на подвірю. Він виглянув вікном зі свого покою на подвірє і побачив Барана, що хоч не кидав ся, але лежав на серед подвіря без руху, мов неживий.

— Полежить ще з пів години і встане немов і нїчого не було, — мовив Стальський.

Щоби хоч троха затерти страшне вражінє Евгеній вийняв із шафи бутельку вишняку і два келїшки і поставив на стіл.

— Отсе добре! — поцмокуючи мовив Стальський. — Проклятий Баран як кинув ся на мене, так я моментально протверезив ся. Ну, але буду мати науку на другий раз, щоб не зачіпати тої бестиї. Адже справді міг задусити і навіть пес би не гавкнув! Бо що, епілєптичне божевілє, що йому зробиш! Пийте здорові!

Випили по лямпочцї. Стальський сїв на софі, простяг ноги наперед себе, заложивши руки на животї. Евгеній усе ще почував дрож у нервах.

— А все через жінок! — мовив Стальський помаленьку смакуючи другу лямпку вишняку. — То так легко сказати: чоловік тиранить жінку, — то так гуманно, так модерно добивати ся для жінки Бог зна яких широких прав!... А коби то ті пани еманципатори знали, яка безодня глупоти, фальшивости, тупої злости, зрадливости таїть ся в тім жіночім серцї, таїть ся під тим солодким виразом жіночих очей, сичить до нас із чарівного усьміху жіночих уст! Коби то вони знали, кілько чоловік мусить від

них і через них натерпіти ся, то би покинули свої гуманні фрази, а подумали би радше про способи поборюваня жіноцтва, так як думають про способи поборюваня чуми. Аджеж візьміть хоч би сего Барана! Чи йому треба було бути вбійцею? Чи треба було бути епілєптиком? Адже його батько не мав тої слабости, мати не мала, він сам парубком був здоровісінький, служив у війську, в моїй компанії був — від тоді ще ми знайомі з ним. Аж оженив ся — і пропав хлописько. Представте собі: закохав ся, але то так без памяти, що я й не бачив. По просту мліў коло неї. Може се й був початок його хороби, але тоді ніхто про се й не думав. Побрали ся — мій Баран щасливий, як у раю! Думає, що Бога за ноги зловив. А тимчасом жіночка, то собі, знаєте, міське зїлечко, але то найгіршого ґатунку. Як зміркувала, що він гине за нею, ну, тоді вона давай собі гуляти. Бувало всякого... Я сам, грішний чоловік, хоч жонатий, нераз у Баранихи гостював. Тай чи я один! А він усе бачив, і ніколи ані слова. З разу очам своїм не вірив, потім мовчав мов остовпілий, плакав по ночах, пальці свої гриз, а далі почав діставати напади тої слабости. Крив ся з тим бідолаха, не говорив нікому, а як чув, що зближає ся напад, то тікав від людей, ховав ся десь у кут і там розщибав ся до схочу. Та се було ще гірше. І ось у його хорій голові зародила ся думка — вбити жінку. Він довго носив ся з сею думкою, аж раз заставши її в ночи пяною в хаті та ще й не саму, вхопив її на руки як помело — силач страшенний! — обвинув коцом, щоб не змерзла, виніс за місто, там сонній звязав руки, здусив горло, а потім кинув у воду. А сам з коцом вернув до дому, накрив ся тим самим коцом і заснув.

VIII.

Евгеній знов почув нервову дрож при тім оповіданю. Якось мимоволі він зирнув у вікно — Барана вже не було на подвірю.

— Ну, скажіть, хиба не через жінку? Хиба не фаталїзм? І яка тут можлива рада? Як запобігти таким ви-

падкам? Аджеж і зо мною не ліпше, і моє житє знищене, затроєне! Ви колись то здивували ся, коли я обідав з вами, а ви дізнали ся, що у мене є жінка. Та хибаж мене щось тягне до неї? Хиба мені йде ложка страви у горло, коли я дивлю ся на неї і в кождій хвилі мушу думати: се мій ворог, мій найтяжший, смертельний ворог! Се людина, котра про одно тільки думає, одного тільки просить у Бога, щоб я вмер, як найшвидше, хоч би зараз, ось тут на місці! Людина, для котрої моя смерть була би найбільшою радістю, найбільшим щастєм! Жити з сею людиною під одним дахом, сидіти при однім столі — се-ж пекло, найтяжше, яке тілько дасть ся думкою здумати. І щож може тягти чоловіка до такого пекла? Та вже краще до шинку, до рова, до тюрми, ніж до такої семейної пристані!

Евгеній сидячи при столі в німім зачудуваню дивив ся на Стальського, майже з таким самим виразом, як недавно дивив ся на скаженого сторожа, що кидав ся на сего самого Стальського. Сей вибух дикої ненависти до жінок — він чув се добре, був радше випливом власної жорстокости сего чоловіка, ніж яких небудь сумних досьвідів його з жінками. У Евгенія мороз пробігав по за плечима при самій думці про долю нещасної жінки, що дістала ся в руки такого чоловіка. А Стальський наливши собі третю лямпку вишняку і смакуючи з великим апетитом, що дивно контрастував з його патетичною, пристрасною розмовою, торочив дальше.

— Вона жалує ся, що тираню її, що знівечив її житє! А я коли погадаю, що з нею завязав собі сьвіт і був змушений до віку закувати ся в отсю канцелярийну тачку — коли погадаю, що житє з нею не дало мені ані хвилини вдоволеня, ані дня радости, нічого, що робить ціннім наше житє, — коли погадаю те все і гляну на її пісну міну, на її скривлені уста, на її холодні, гадючі очи, то здаєть ся, рвав би її на кавалки, микав би за коси, волочив би по землі, топтав би ногами! Ніякої муки не ощадив би їй, ніякої ганьби, ніякого пониженя, ніякого упідленя! Я не знаю, як я ще доси не одурів, наповняючись день у день від десятьох літ такою ненавистю і таким огірченєм!

— А є у вас дїти? — запитав Евгенїй ледви переводячи дух.

— Ну, ще чого не стало! Аджеж мати дїти для неї було би найбільшим добродїйством, найбільшим щастєм. Ну, а я хоч християнин, але вже так далеко не можу посунути ся, щоб ущасливлювати свого найтяжшого ворога. Зрештою коли їй так дуже хоче ся дїтей, я їй не бороню...

— Даруйте, — перебив його Евгенїй, — одного я не розумію в вашім оповіданю. Говорите, що не зазнали з нею анї хвилини вдоволеня, що від самого, так сказати, шлюбу побачили в нїй ворога. Як се могло стати ся? І пощо ви брали її? Чи ви числили на маєток, на протекцию, чи женили ся з любови і ошукали ся на нїй? Як у загалї се могло вийти між вами, що ви від разу по шлюбі стали отак на ножі?

— Гай, гай, молодий чоловїче. — мовив Стальський хитаючи головою і впираючи в Евгенїя свої посоловілі очи. — Прошу, коли ласка, долийте що ось тут! Так! Дякую. Не люблю оповідати на сухо. А се справа така, що треба її оповісти докладно, бо инакше ваш адвокатський розум готов мене зрозуміти фальшиво.

Він хотїв випити трохи вишняку, але мабуть із привички перехилив чарку так, що випорожнив її від разу. Обтерши хусткою вуси і розсївшись ся вигідно на софі він говорив далї:

— Позвольте поперед усего дати вам одну раду, раду грубо досьвідного чоловіка. Коли будете женити ся, борони вас Боже брати бльондинку! Се найнебезпечнїйший, найфальшивїйший і найбільше еґоістичний ґатунок жіночого звіря. Бльондинка в душі холодна, без темпераменту, без огню, сама не гріє, але хоче, щоб її гріти, склонна до мелянхолїї, котра в домашнім житю смакує так само, як скисле молоко. Вона любить бавити ся, але тілько бавити ся, а властиво, щоб ви бавили її. Самаж пасивна, інертна, і коли думає про що, то тілько про те, як би допекти вам, зробити вам прикрість, а нїколи про те, як би зробити приємність вам і собі. Вона склонна більше до сліз, ніж до сьміху, не тямить добра, яке ви зробили їй, але чудово тямить усе зло і навіть плекає його в своїй душі, як ого-

родник ярину: з маленького як зерно факту у неї виростає здоровий гарбуз, величезний буряк, і вона ніколи не втомить ся кидати вам ним на голову. Вона чекає тільки нагоди, коли ви в добрім настрою, щоб затроїти вам його; вона як той ворог у засідці вибирає для атаки хвилю, коли ви найменше того надієте ся. Коли ви голодні і втомлені сідаєте до обіду, вона своїми докорами відбере вам апетит; коли ви збираєтесь до якогось важного діла, до праці, що вимагає скупленя духа, вона накине ся на вас за найпустійшу дрібницю, своїми словами отуманить вашу голову, своїми сльозами переверне вашу душу і зробить вас на три дни нездібним до праці. І не забувайте ніколи: у неї тілько шкура тонка, мягка і прозірчаста, але нерви грубі і тупі. Вона тут плаче, і мовляв, розриваєть ся, а там піде до кухні і преспокійно балакає з кухаркою про міські новини, тимчасом коли ви обезсилені і розстроєні на цілий день і спомин того дня будете носити в душі довгі роки.

Др. Рафалович слухаючи сеї тиради не міг здержати себе і розреготав ся.

— Ну, пане Стальський! З вас прокуратор! І здаєть ся, не даром! Мусїла якась бльондинка добре допекти вам!

— У мене жінка бльондинка, — відповів сей коротко.

— А з брунетками ви не зробили подібних досьвідів?

— Ет, що там балакати! Брунетка зовсім иньший ґатунок людей. Найгірша брунетка все ліпша від найліпшої бльондинки.

— Ага, на чужій ниві все ліпша пшениця.

— Ну, не мені се говоріть! Уже я напробував ся в своїм житю сяких і таких.

— Якжеж се стало ся, що ви маючи такі богаті індуктивні відомости та оженили ся з бльондинкою?

— Фаталїзм! Судженої конем не об'їдеш. Сказати вам по правді, мені навіть зовсім не треба було женити ся. Знаєте, свою сантиментальну добу я перебув іще в ґімназії і коли з шестої кляси мене взяли до війська, я мав уже дуже богатий засіб досьвідів у любовних і полових справах. Військовий мундур, як звісно, дуже сприяє до збогаченя сего засобу. А може вам се незвісно, так знайте, що військовий мундур має на жіночі серця дивний, маґнетич-

ний вплив. По просту витолкувати собі того не можу. Та сама жінка — все одно, замужна чи незамужна, — котра не погляне на вас, коли ви йдете по при неї в цивільному, напевно всьміхне ся або бодай зробить солодкі очи, коли ви йдете в мундурі і з достаточною безсоромністю глянете їй у очи. Супроти серіозної атаки з вашого боку майже ні одна не встоїть. Зрозумієте, що я не з тих був, щоб не використати оті чари військового мундуру до границь можливости. Десять раз я міг оженити ся; богаті і впливові жінки, панни і вдови, по просту вішали ся мені на шиї, були би щасливі, як би я був узяв їх. А чоловік дурний був! Усе думав: підожду, трафить ся ще щось ліпше. Одним словом — фаталїзм.

Він похитав головою, помовчав хвилю, а потім говорив далї.

— Нараз показало ся, що того війська мені за богато. Я подякував за службу, дістав місце маніпуланта при судї, скинув мундур, і тодї тілько побачив, що моя чарівна сила супроти жіноцтва мов і не була ніколи. Я затягнув ся, так сказати, в своїй канцелярийній упряжи, уладив своє житє тїсненько, реґулярно, мов у годиннику, і махнувши рукою на всякі матримоніяльні пляни рішив ся жити кавалєрським житєм. У мене була кухарочка — гарна бестийка, брунетка, очи мов два вуглики, сама як вивірочка, весела, співуча, вертка, огниста. Я жив з нею — не скажу, як брат із сестрою, але в загалї дуже гарно. Правда, по якімось часї вона покинула мене, але замість неї я знайшов другу, — відміна навіть побільшила моє вдоволенє, розвернула передо мною широку перспективу дальших, будущих відмін. Ну, скажіть, яка мені неволя була вязати ся? А отже прийшло до того! Фаталїзм тай годї.

— Ну, але вжеж таки мусїв сей фаталїзм мати якісь конкретні форми? — запитав Рафалович, коли Стальський знов зупинив ся на хвилю і звісив голову, мов лагодячись пірнути в холодну купіль.

— А вжеж, що мав! Ви думаєте, що лихе коли небудь у клопотї за формою? Коли хоче обпутати вас, то прийме таку форму, що ви й не надієте ся. Явить ся вам

у формі знайдених на дорозі грошей, впливового приятеля або службового авансу — так як ось менї грішному. Прослуживши десять літ я авансував на офіцияла і се був початок мойого нещастя. Вручаючи менї номінаційний декрет пан президент суду — се було не тут, а у Львові — сказав менї чутливу промову про мої нові обовязки, про важність мойого уряду і так далї, а нарештї випалив:

— Іще одно, пане Стальський, ви мусите змінити свій спосіб житя. Тут були на вас скарги за неморальне житє. Я не звертав на се уваги, але тепер то неможливо. Я би радив вам в інтересах служби, для вашого власного добра оженити ся.

— Ну, що я мав йому сказати? Замалював менї рота тими скаргами, так що я тілько поклонив ся тай пішов. А мій безпосереднїй зверхник, пан радця, видячи мене посоловілого, сьміють ся тай каже:

— Ов, пане Стальський, видно вам пан президент розтряс сумлїнє, коли ви так попіснїли?

Я розповів йому все по правдї.

— Мусите оженити ся, — мовив радця похитавши головою. — Знаєте пана президента: не послухаєте його в найдрібнїйшій річи, то вже нагнїває ся, немов би ви вбили йому рідну тещу. І не то що нагнїває ся, а будьте певні, що в кваліфікациї втелюпить вам таке „unzuverlässig“, що аж закурить ся.

Я знав се. І всї в судї знали пана президента з того боку. Про него оповідали богато анекдот, за які річи він писав своїм підвладним „unzuverlässig“ у кваліфікацийнім листї. Коли він іще був у Станїславові, то бувало таке. Бере хтось із судовиків урльоп на день до Львова, до свояків; пан президент дає урльоп і додає: „А прошу пана, не забудьте там купити менї пачку тютюну spécialité“. Той поїде, вертає, а про тютюн забув. Ого, вже президент пів року не говорить до него, а потім у кваліфікацийнім листї випише йому всї добрі прикмети: добрий правник, у службі точний, пильний і так далї, — але при кінцї таки додасть: unzuverlässig. Ну, то ще адюнктови чи судиї се богато не завадить, але для бідного маніпули

така нота, то засуд смерти, запечатанє всеї службовоі карієри.

— Щож менї робити? — говорю я до свойого совітника. — Женити ся з якою небудь служницею?

— Боже вас борони! Се добило би вас цілковито.

— Ну, то й сам не знаю. У мене нема знайомостей у висших сферах.

— Дурниця! мовив совітник. — Нинї нема, завтра можуть бути. Доси ви не були нїчим, а від нинї ви пан офіциял, то вже нїякі двері не запруть ся перед вами. Коли хочете, я введу вас у дім моеї своячки, там що суботи бувае невеличке товариство, бувають панночки, ануж вам котра сподобаєть ся.

— О, пан совітник дуже ласкаві! Буду безконечно вдячний.

Совітникова своячка, то була одна львівська міщанка, каменична пані. В суді знали її дуже добре і не звали інакше, як тілько „цьоця Зюзя“. Говорили, що колись се була осібка досить легкого ґатунку, поки один богатий міщанин не взяв її з вулиці і не оженив ся з нею. Вона віддячила ся йому звичаєм таких осіб, своїм поводженєм довела його до божевілля, що з часом змінило ся в тихий ідіотизм. Як нешкідливого і невлїчимого хорого його віддали в її рукн і вона помістила його в офіцинї його власної каменицї в вузенькій, холодній комірчинї на піддашу, держала його там не лїпше худобини і доглядала так, що він по кількох лїтах умер у страшнім запущеню, мало що не з голоду. Тепер се була „статочна“ пані, показної туші, гостинна і добродушна і мала непереможну пасию сватати молодих паничів і панночок. У її сальонах бували і пан президент і мій совітник і мало що не всї урядники кавалєри з суду, з дирекциї скарбу, з почти, кандидати адвокатури і т. д. Цьоця Зюзя потребувала тілько раз зирнути на кавалєра і в тій хвилї відгадувала його смак і вміла підшукати йому партию. Вона раз-у-раз держала при собі по кілька панночок, якихсь сестрінець, братаниць, кузинок, що їх стягала з ріжних закутків провінциї, звичайно сиріт, незаможних і беззахистних, і покладала свою амбіцию в тім, щоб видавати їх замуж. Говорили навіть,

що сама справляла для них шлюбні вправи, а що найважнійше, їх будущим мужам вироблювала своїми впливами ріжні невеличкі посади, допомагала до авансу, ратувала в клопотах, у дисциплїнарках і т. п.

— От тут то, в сальонї цьоцї Зюзї я й пізнав свою будущу жінку. Я танцював з нею мазура, панночка подобала ся менї, ми балакали про байдужні речі і розійшли ся. В часї другої візити ми розговорили ся троха докладнійше. Вона була сирота, мала по матери маленький капіталець, скінчила виділову школу і думала йти ще до вчительської семінарії. Ще того самого вечера я говорив з цьоцею, впявив їй, що бажав би старати ся о руку панночки. Цьоця заявила, що панночка має посагу півтори тисячі і що вона не мала би против мене нїчого, але мусить побалакати з паном президентом. Третя візита, то були рівночасно мої заручини, а місяць потім я йшов уже до шлюбу, одержавши того самого дня номінацію на посаду в отсьому містї. По шлюбі була маленька забава з танцями у цьоцї, а о одинацятій в ночи ми обоє сидїли вже в ваґонї другої кляси — білєти вільної їзди вручила нам цьоця по шлюбі — і гнали силою пари на своє нове житє.

IX.

— Ну, се все, здаєть ся, досить звичайна історія,— промовив Евгенїй, коли Стальський на хвилю перервав своє оповіданє. — Я й перше чув про такі сальони і про таких „цьоць“ і сам мало що не вдостоїв ся бути гостем у одної з них. Та тілько се все ще не виясняє вашої... як би то сказати... антипатії до вашої жінки. Адже самі кажете, що вона сподобала ся вам. Хиба потому стало ся щось таке —

— А вжеж, що стало ся! Зараз першого дня нашого спільного житя я пізнав, що кепсько трафив. І то не тому, що моя жінка не любила мене. Знаєте, я нїколи не був у претенсиях і не дурив себе тим, що якась жінка може справдї щиро полюбити мене. Менї байдуже було до того. Навіть навпаки. Велика любов, то так, як високе шля-

хетство: noblesse oblige. А я все волів бути свобідний від усяких зобовязань. Я знав з досьвіду, що не збуджуючи зовсім любови можна з женщиною дуже добре бавити ся і веселити ся і навіть жити. Правда, так жити, щоб забавляти її, бути її слугою, паяцом, невольником і банкером, се не був мій смак. Усякі балаканя про альтруізми, про абнеґації і такі иньші дурниці я все вважав дурницями. Признаюсь вам, я хвилю дурив себе міркуючи: беру бідну, беззахистну, то чейже вона бачучи, що я вдержую її своєю працею, даю їй становище і повагу в сьвітї, схоче бути менї вдячною, буде йти менї під лад. І ось від першої хвилї нашого супружого житя я переконав ся, що моя жінка навіть понятя не має про се. Не то понятя — навіть фізичної здібности. У неї нема темпераменту. Вона холодна як риба, понура, все задумана, а нїколи нїчого не видумає, без ініциятиви, а при тім уперта і завзята там, де можна менї зробити якусь прикрість. Одним словом, усї ті хиби, які я доси бачив у роздріб у рїжних бльондинок, у неї я знайшов при купі в найвисшій мірі. Наш семейний віз зачав скрипіти від першої хвилї. Кілька день я ще пробував дійти з нею до ладу, але стрічав холод і апатию з її боку. По кількох днях прийшла катастрофа, певно. що неприємна, але не для неї самої.

Стальський устав і пройшов ся по комнатї. Було вже досить темно, то Рафалович засьвітив лямпу і поставив на столї.

— У мене була служниця. Чудова молодичка, весела, палка, така, яких я любив. Вечером, коли повечеряємо, жінка мовчить, дивить ся в вікно і зїхає; я сиджу при столї, читаю ґазету, пробую заговорити до неї, вона мов і не чує. Ну, я попробую раз і другий, а далї подумаю собі: мара тебе бери! Тай іду до кухнї. Тут моя Орися пряче посуду, чистить чоботи і співає собі тихенько. Прийду, сяду, балакаємо, жартуємо... Жінка постоїть при вікнї, потуманіє тай іде спати, а менї й байдуже. Менї весело з Орисею. Так було раз, другий раз. Далї чую, моя жінка в ночи встане з ліжка і тихесенько крадеть ся до дверей, що ведуть до кухнї. Ага — думаю собі — заздрісна! Підглядає. Ну-ну, може хоч заздрість розігріє її рибячу

кров. І жартую собі далі з Орисею, щипаю її... знаєте... Жінка послухала, послухала з пів години, а потім чап-чап-чап, назад на своє ліжко. Я десь так по півночи іду також на своє ліжко, чую, вона хлипає. Овва, небого, — думаю собі, — тим мені не заімпонуєш, я на таке оружє твердий. Удаю, що не чую, лягаю на ліжко і сплю собі спокійно. На другий день вона дує ся, не говорить. А мені байдуже. Не говориш — як собі хочеш. При обіді насуплена, при вечері мовчить. То я скоро по вечері — до кухні і знов з Орисею пробарашкував до півночи. Іду спати — вона знов хлипає. Мені байдуже. Так було кілька день. Вона певно думала, що переможе мене своїм хлипанєм і своїм сумованєм, а мене се ще дужше дразнило, ще гірше затверджувало против неї. Вперта ти, небого, але я ще впертійший!

Він оповідав се байдужно, майже жартливо, навіть не почуваючи, яке огидливе вражінє викликав тим у свойого слухача. Евгеній сидів при столі підперши голову долонею і зажмуривши очи; ні за що в сьвіті він не був би глянув тепер у лице Стальському.

— В кінці моя пані таки заговорила, і, розумієть ся, підняла річ з такого боку, що замісь поправити, погіршила справу. Коли одного разу я прийшов із канцелярії і тілько що сів до обіду, вона випалила:

— Слухай, Валєріяне, се не може так далі бути.

— Що таке?

— Ти знаєш, що. Або я твоя жінка, або ні.

— Ну, і щож з того?

— Мусиш відправити Орисю.

— Мушу?

— Так, мусиш.

— Не бачу того мусу.

— Я не можу з нею жити в однім помешканю.

— Тай не жиєш. Ти жиєш у покою, а вона в кухні.

— Я не можу стерпіти, щоб вона довше була в кухні.

— Зле варить?

— Не жартуй, Валєріяне! Ти дуже добре розумієш, про що я говорю.

— А коли знаєш, що розумію, то знов я не розумію, но що ти се говориш. Орися добра служниця, менї вона подобає ся і я не бачу причини відправляти її.

— Значить, хочеш, щоб я забрала ся від тебе?

— Також не бачу до сего нїякої причини. Недогода тобі?

— Валєріяне! Невже ти можеш так питати?

— Бачиш, що можу, коли питаю. Та нї, не буду питати, а скажу тобі по просту, що не бачу причини, чого тобі злостити ся. Ти заздрісна на Орисю?

— Заздрісна? На Орисю? — скрикнула вона вміщуючи в тих словах стілько погорди, кілько лише у неї знайшло ся на складі.

— А коли не заздрісна, то чого тобі треба?

— Того, щоб ти вважав за жінку мене, а не її.

— Се від тебе залежить. Як би я при тобі знаходив більше приємности, то я-б не шукав її в товаристві Орисї.

Вона замовкла. Я думав, що виговорившись вона вспокоїть ся. Але де там! Я пішов до канцелярії, а вона покликала публичного послугача і веліла йому забрати Орисин куферок, а самій Орисї заплатила за місяць і відправила її геть. Орися зо слїзми прибігла до мене до канцелярії і розповіла менї, що стало ся.

— Ов, — подумав я собі, — моя молода пані зачинає показувати характер. Се грізний знак. Коли я уступлю їй тепер на першім кроцї, то вона швидко побє мене на другім, на третім, зробить зовсїм своїм невольником. Е, нї, моя пані, се у нас так не йде! Я не на те взяв тебе, щоб підлягати твоїм капризам.

— Моя пані, — сказав я їй вечером вернувши з канцелярії. — Позвольте спитати вас, яким правом ви позволили собі віддалити Орисю зі служби?

— Бо так менї хотїло ся.

— Се дуже важна причина, — мовив я солоденько.— Але позвольте спитати вас, чи моя воля має тут у домі яке значінє?

— Кухня і служниця, то моя річ.

— Але як би я просив вас, щоб ви приняли Орисю назад?

— Хочеш її приймати, то собі приймай, але я в сій хвилі забираю ся геть.

— А як би я просив вас дуже, щоб ви приняли Орисю і не робили скандалу?

— Ха, ха, ха! Що за дика претенсия.

— Ні, моя пані, нема чого сьміяти ся. Я сю справу беру зовсім поважно, дуже поважно і ще раз прошу вас подумати про се.

— Думай ти сам! Я стою на своїм. Або я тут, або вона.

— Моя ласкава пані! Звертаю вашу увагу на те, що робите менї сим велику прикрість.

— А ти то менї робиш велику приємність.

— Зробите ви менї малу приємність, я вам зроблю більшу, а зробите ви менї велику прикрість, я вам зроблю ще більшу.

Вона луснула дверми і замкнула ся в своїй спальні. Другого дня рано не показала ся. Я пішов з дому без снїданя і мусїв снїдати в каварнї. Обід зварила сама — і розумієть ся, погано, а вечером знайшла собі служницю, якусь погану, стару бабу. Я ще раз пробував усовістити її.

— Слухай, жінко, — мовив я вже без іронії, — поговорімо поважно. По що ти упираєш ся против мене? Тобі з того не було нїякої шкоди, що я розмовляв та жартував з Орисею, а відправивши її ти зробила менї велику прикрість. По що тобі задля примхи затроювати наше спільне житє? Ти говориш, що покинеш мене, коли я назад прийму її. По що говорити дитиньства? Адже знаєш, що се неможливо. Покинеш мене, — ну, і куди дінеш ся? Знаєш добре, що тїтка не прийме тебе, бож вона тілько на те держала тебе, щоб випхати замуж, а тепер не схоче бачити тебе на очи. Знаєш добре, що коли би ти покинула мене, се був би скандал і для мене, се пошкодило би менї в опінії моїх зверхників і я вжив би всїх правних способів, щоб привести тебе назад до дому, а надто був би змушений розголосити, що ти покинула мене на те, щоб віддати ся неморальному житю — і тобі була-б загороджена дорога до всякого занятя, тебе не приняли би в жаден чесний дім. Подумай про се все! Адже ти, сер-

денько, в моїх руках, тим більше, що й посаг твій тітка віддала в мої руки і я як твій муж заразом також і твій опікун, що найменше доти, доки ти неповнолітна.

Вона розплакала ся страшенно, сидїла мов зломана, але не говорила ані слова.

— Бачиш, — мовив я далї до неї, — се вже від разу видно нам обом, що ми не дібрали ся, що щасливого подружя з нас не буде, що ти не можеш задовольнити мене ані я тебе. Але хто знає, може як привикнемо, то воно якось і піде. Я чоловік старший, мене ти не переробиш, але ти молода повинна підладити ся до мене. Повинна робити все що можна, щоб мене привернути до себе, щоб мене тягло до дому, а не відпихало від него. На разї таким маґнесом була-б Орися, з часом могла-б бути ти.

Вона зірвала ся мов опарена, — бачите, не привикла до того, щоби з нею говорено по правдї і по щирости.

— Нї, нї, нї! Не хочу! Одної хвилї не стерплю, щоб обік мене жила в домі наложниця мойого мужа!

— Ну, ну! Наложниця! По що зараз таке погане слово? Хиба вона наложниця? Служниця, тай годї. Кому яке дїло до того, яку службу сповняє вона?

— Не хочу! Не хочу! Краще з моста в воду, — повторяла вона.

— Ну, не хочеш, то не хочеш, — мовив я. — Я також не хочу, щоб ти тїкала від мене або топила ся. Уступлю тобі сей раз, а властиво зажду, аж поки схочеш.

— Нїколи! Нїколи!

— Ну, не зарікай ся. Ти ще не знаєш мене. Можеш каяти ся того, що змусила мене уступити.

Вона видивила ся на мене широко витріщивши очи. У неї очи великі і зразу подобали ся менї, але тодї, коли в них малював ся якийсь дикий страх, менї видали ся телячими.

— Щож ти... бити мене будеш, чи що?

— Ха, ха, ха! — засьміяв ся я. — Бити! Нї, рибонько. Пальцем тебе не ткну. Але про те остерігаю тебе! Дорого окупиш мою уступку і може сама будеш просити мене, щоб я радше побив тебе. Подумай про се.

Вона ще дужше витріщила очи, поблїдла вся, а потім нараз затрясла ся мов у лихорадцї і заридала:

— Матїнко моя, рідна моя! Ратуй мене! Якому звірю, людоїдови я попала ся в руки!

І побігла і замкнула ся в своїй спальнї.

Се була остатня наша розмова.

X.

Евгенїй сидїв мов у тумані. Йому здавало ся, що заглядає в пивницю повну гнилї і поганого хробацтва. Його думка жахала ся дальшої перспективи подружнього житя, що могло розпочати ся такими сценами. Остатнї слова Стальського диркнули в його душі, як диркає віз наткнувши ся серед бігу на великий камінь серед шляху.

— Як то остатня? — спитав він. — Вона покинула вас?

— Нї.

— Вмерла?

— Нї.

Евгенїй глядїв на него очима повними здивованя і нервової трівоги.

— Нїчого не стало ся, — говорив байдужно Стальський, — тілько я від того вечера перестав говорити з нею. Перестав знати її, бачити її, дбати про неї. Живу з нею так, немов би вона не істнувала на сьвітї.

Евгенїй усьміхнув ся тим силуваним сьміхом, у якім приблискує несьмілий скептицизм.

— Не вірите? Думаєте, що се неможливе. По троха маєте рацию. Я удаю повну байдужність, удаю при нїй, що не бачу її, але на дїлї я не тілько бачу, але навіть пильно обсервую її. Я систематик. Знаєте, як мовляв той Чех: „Ne boj se, Mariska, ja te budu pomalenku rizal“. Я роблю своє дїло помалу, спокійно, холодно, але їй від сего не лекше.

Евгенїй не видержав. Він сплюнув і зірвав ся з місця.

— Пане! — мовив він. — Не знаю вашої жінки, але хоч би вона була собакою, нї, гієною, — то ще гріх би було так поводити ся з нею.

Стальський анї на хвилю не змішав ся від сих слів. На його устах показав ся цинїчний усьміх.

— Ага, вам іще ідеалістичне молоко таки не обісхло на губах. От би ви пожили з нею, то й побачили-б, чи можна інакше.

— Ну, ну, говоріть, як ви живете з нею?

— А як живемо? Спокійнісенько. Я до неї нічого і вона до мене нічого. На першого я їй передаю стілько грошей, скілько треба на житє на місяць — ані цента більше; до решти моєї пенсиї вона не має права. За хату, дрова, услугу, плачу я сам. За те одежу собі вона справляє сама із процентів свойого посагу. Щож тут за тираньство? Що їй за кривда?

— Ну, а як проводите день?

— Звичайно, по божому. Спимо окремо. Я замикаю ся на ніч у своїй спальні, а вона в своїй. Виходячи рано до канцелярії я звичайно не бачу її. Обідаємо разом, але не говоримо нічого. Коли хочу що сказати, то обертаю ся до служниці. Давнійше у мене була сучка Фідолька, чудово розумна звірина, то я розмовляв з нею. Скажу було:

— Фідолька, як би ти знала, яка у нас сьогодня в суді цікава розправа розпочала ся!

А Фідолька мов справді цікава знати скаче менї на колїна, лиже руки, дивить ся в очи, і я зачинаю оповідати. Або иньшим разом:

— Фідолька, до нашого міста приїхав театр. Сьогодні дуже сьмішну комедию виставлять. А що, і ти хотїла би побачити? Е, ні, я піду сам, а завтра розповім тобі.

Коли що було не так зварене, як я люблю, звертаю ся з докорами до Фідольки; коли жінка вийде з завязаною головою, я у Фідольки розпитую, що бракує її пані. Жінка заговорить, — я мов і не чую, тілько розмовляю з Фідолькою. В кінцї — подумайте собі! — жінка десь запроторила мою Фідольку, певно отруїла її або втопила, і від тодї я не маю з ким розмовляти.

— А чимже весь день займає ся ваша жінка?

— А що мене се обходить? Нехай робить що хоче! Я тілько одного пильную, щоб не заводила романсів з якими мужчинами. До сего не допущу. Задля сего я справив собі другий ключ до її покою і можу війти там, коли менї сподобаєть ся. А по за те я лишаю їй повну свободу.

— І щож вона, зносить усе те спокійно?

— Тепер привикла. З разу цілими ночами плакала в своїй спальні. Під її хлипанє я засипляв так любо і спокійно, як у осени під монотонне граніє дощу в бляшаних ринвах. Кілька разів навіть приходила під мої двері, плакала, просила прощеня, товкла головою до одвірка, але мене такою комедиєю не проймеш! Я вдавав, що не чую, а вона поплакавши вертала назад до свойого покою, а другого дня являла ся знов з тою пісною міною, з тим виразом мальованої Mater dolorosa, що противний менї до глубини душі.

— І не вже вам не жаль її?

— Ні. Знаєте, буває двоякий вираз терпіня у людей і у звірів: один такий, що будить співчутє, а другий такий, що будить ще дужшу злість, ще жорстокійше завзятє. Її терпінє — коли тілько вона терпить — є того другого рода. Зрештою вона тепер ударила ся в побожність. Якийсь час унадила ся була до одного молодого Єзуіта сповідати ся, але я старий лис, знаю, чим то пахне, зробив Єзуїті сцену; він відіслав її до старого пробоща, а сему не хоче ся сповідати її день у день; тілько в ряди годи він навідує ся до нас до дому, тай то вона не сьміє приймати його в моїй неприсутности.

— І довго-ж ви живете з нею в отаких відносинах?

— Богу дякувати, вже незабаром буде десять літ.

— Ну, пане Стальський, то я скажу вам отверто, що ви найлютійший звір із усіх, яких знає зоольоґія. Бо ніякий звір не потрафить так довго і так завзято мучити свою жертву.

— Ха, ха, ха! — зареготав ся Стальський. — Однакож вам слід би побачити ту жертву. Не вважаючи на десятилітню муку вона виглядає ще досить апетитно. Ще поки жила моя Фідолька, я нераз говорив їй:

— Слухай Фідолька, десь пньших жінок викрадають... Як се так, що доси не знайшов ся такий лицар, щоб викрав у мене твою паню? З неї був би досить гарний мебель і в красших сальонах, ніж наші.

А Фідолька при тих словах обертала ся до неї та: дзяв-дзяв-дзяв!

Не любила її, мабуть прочуваючи в ній ворога.

У Евгенія крутило ся в голові. Він здержував себе, щоб не плюнути в очи сьому безсоромному і жорстокому чоловікови, щоб не вхопити його за горло і не задушити або не викинути через вікно. Його лице горіло стидом.

— Боже мій! І отак жиють люде! — ледво промовив він.

— З жінками треба круто держати ся, — навчав його Стальський. — Треба проявляти характер, треба брати їх під ноги, а то вони візьмуть вас. Не обурюйте ся так дуже, пане меценас. Видно, ви мало знаєте секретів подружого житя. Є такі, що живуть ще гірше. А головно, живуть брутально, бють ся, гризуть ся день у день. А ми що? Раз сказавши собі, що з нас не пара, живемо собі ніби разом про людське око, а на ділі зовсім окремо одно від другого.

— Пане, не брешіть! — роздразненим голосом буркнув Евгеній. — Ви живете собі по своїй волі, се так, але її держите в повній неволі, під доглядом.

— Бо жінку треба держати під доглядом. У неї курячий мозок. Їй аби що небудь, і готова наробити таких дурниць, що десять розумних чоловіків не висербають того скандалу.

Евгеній махнув рукою на сю льоґіку.

— Ну, та пора нам на спочинок. Ніч коротка, а у мене завтра робота.

Стальський глянув на годинник, а потім не встаючи з софи промовив.

— Позвольте, пане меценас, що я положу ся ось тут і передрімаю ся у вас. Менї до дому досить далеко, а тепер у нас по вулицях не дуже й безпечно. Я вам не заваджу, постелї менї не треба.

— Щож, ночуйте. Подушка і ковдра у мене знайде ся.

— Алеж дякую, дякую! Я й так можу.

Евгеній приніс йому подушку й ковдру.

— О, спасибі! — мовив Стальський. — І знаєте, зробите християнське діло. Моє власне балаканє сьогодня і пригода з тим божевільним Бараном троха роздразнили мене. Як би я тепер прийшов до дому, то прийшов би

дуже злий. А в таких випадках я буваю зовсім ungemütlich. Знаєте, коли отак пізно прийду до дому, а маю троха в голові або злий чого, то не можу оперти ся покусї, щоб не скинути черевиків і в самих панчохах не піти тихесенько до її спальні. Тихенько відімкну двері, війду до середини, огляну, чи нема де в шафі або під ліжком якого страха — з жінками треба все бути обережним! А коли вона доси не збудила ся — часом спить твердо, то наближу ся до ліжка, вхоплю за ковдру і одним енергічним рухом стягну її з ліжка на землю. Вона схопить ся зі сну, мов укинена нагло в воду, зривае ся на ноги, в першій хвилї не знає, що стало ся, потім побачить мене, як стою край ліжка зо сьвічкою в руцї, і на її лицї виступає вираз дикого страху, зеленого переляку. Вона стоїть мов задеревіла, мабуть боїть ся, що я колись отак заріжу або задушу її. І стоїть отак, жде мойого руху і збирає дух у груди, щоб крикнути. А я постою, постою, полюбую ся її жахом, а потім відвертаю ся і йду спати. А коли, буває, застану її двері защіплені з середини, то стукаю, поки не збудить ся і не відчинить; тоді війду, огляну все в покою, мов у тюремній казні і вийду не мовивши ані слова. І знаєте, отсї мої відвідини мабуть дуже не милі їй; на них вона найдужше жалувала ся ксьондзови пробощови, а сей почав доказувати менї, що се не християнське поступованє. Ну, йому про се лїпше знати, нїж менї. Я нераз доказував йому, що воно не підпадає під юридичні параґрафи. Але він тілько очи підносив до неба, охав та все своє товк:

— Пане Стальський! Пане Стальський! У вас нема християнської душі.

— От тим то я й кажу, що даючи менї сьогоднї нїчлїг ви захороните мене від одного такого нехристиянського вчинка, бо я сьогоднї в такім настрою, що мав би до него скажену охоту.

Евгенїй не дослухавши сего оповіданя вийшов до своєї спальнї і замкнув ся в нїй, немов бояв ся, щоби сей нелюд не хотів і супроти него в ночи сповнити свойого нехристиянського вчинка. Він не міг заснути сеї ночи ані на волос.

XI.

Минуло кілька місяців. Канцелярия дра Рафаловича розвивала ся ненастанно. Слава його як одного з найліпших адвокатів швидко облетїла всї повіти. Селяне горнули ся до него зі своїми кривдами і жалями, дуже часто зі справами вже давно програними чи то через недбальство, чи через злу волю давнїйших адвокатів, і часто бувало так, що він вирозумівши річ мусів відправляти таких людей нї з чим, хоч і як добре розумів і живо відчував їх кривду. Він поклав собі головним правилом говорити кождому щиру правду, не дурити нїкого марними надїями, і се зразу не сподобало ся многим селянам, що звичайними, особливо жидівськими адвокатами були привчені до того, що з початку їм у всякім разї обіцювано скоре і легке вигране справи, потім видоєно їх добре, а в кінцї доводжено до руїни, або в найліпшім разї відправлювано з канцелярії нї з чим. Др. Рафалович очевидячки не рвав ся до надто швидкої і дешевої популярности, але спокійно і витревало тяг свою лїнїю, заступав тілько реальні справи, де бачив можність вигранья; міські головачі, що вже від першої хвилї зложили були про него формулу: с е б у д е д е м а ґ о ґ — швидко були змушені взяти її назад.

Але в иньшій справі др. Рафалович виступив від разу новатором, консеквентним і впертим: він від разу зробив свою канцелярию руською і поклав собі правило, що нї один „кавалок“ із неї не сьміє вийти на иньшій мові, як тілько на руській. Се була правдива революция. Хоча вповнї законне, таке поступуване стягло на него тисячі неприємностей, квасів, нарікань, приятельських докорів з боку ріжних урядників, що, мовляв, на старість були примушені вчити ся руської мови і руського письма. Кілька разів йому відкидувано подання, але він достоював свойого права, не подавав ся нї на які підмови анї жалї, але навпаки, своїм звичайним способом зводив їх на жарти, обезсилював сьміхом, добродушністю, за котрою мов оружні полки стояли непереможні юридичні арґументи. І його впертість по якімсь часї почала одержувати побіду. Провчені раз і другий судові, скарбові і автономічні урядники

почали без перепон і навіть без воркотаня приймати руські письма, мусїли закинути звичайну бюрократичну методу хованя немилих їм кавалків під сукно і квашеня їх аж до жидівського пущаня. Самі селяне, що зразу нераз просили його, щоб писав їм поданя по польськи, бо з руськими мають клопіт в урядах, почали впевняти ся в своїм праві і на тій формальности, почали домагати ся пошанованя для своєї народности і для своєї особи, чуючи, що в разї покривдженя мають запевнену поміч здібного і невтомимого адвоката. А серед міських головачів, котрих гнилий супокій був збентежений сими новаторствами, зараз знайшла ся друга готова формула на означенє властивого характеру дра Рафаловича: се москаль! Иншої можливости не могли зрозуміти їх тупі мізки. Русин, що не клонить ся під польське ярмо, не лижеть ся до польської єрархії, се або демаґоґ і социяліст, або москаль. Tertium non datur. Що найбільше хиба одно й друге разом.

Евгенїй не дбав про се і спокійно тяг свою лїнію. Вже по місяци він побачив, що сам не здолає всеї роботи, яка напливала до него, і приняв собі конципієнта і двох писарів. Без реклями, без вербованя клієнтів, без факторів, силою своєї працї і знаня він завойовував собі ґрунт у містї, в повітї, в цїлім окрузї висшого суду. І рівночасно при веденю судових, адвокатських справ він знайомив ся з людьми, їх відносинами і інтересами. Він пізнавав, котрі села в повітї заможні, котрі біднїйші, де дїдичі порядні, а де лайдаки, пізнавав повітових навуків по їх сїтях і повітових сатрапів по тих слїдах їх пазурів, які стрічав на своїх клієнтах. Ще не говоривши ні з ким анї слова про полїтику він помаленьку, в тиши своєї спальні, упоравши ся з канцелярийною роботою, складав у одну цїлість свої спостереженя над людьми і обставинами, міряв і важив суспільні сили і суспільні противенства, збирав дані для оцїнки характерів поодиноких селян, сьвященників, міщан, учителїв у повітї і обмірковував, чи і яку роботу можна би розпочати з ними. Але вида́ючи ся з людьми, особливо зі сьвященниками при гостинах і ріжних празничних нагодах, він не любив говорити про полїтику, до якої вони були аж надто дуже охочі, звертав звичайно таку розмову на

жарти, а тілько декому з тих, котрих був певнійший, десь-колись закидав: „Побачимо“. „Се занадто важна справа, щоб про неї говорити при чарці“. „Прийде час, то поговоримо“.

За те він усім і при всякій нагоді не переставав товкти про конечність місцевої праці над економічним піднесенєм народа. „Наш селянин жебрак, слуга панський, жидівський, чий хочете. Що тут балакати про політику? Яку політику ви можете зробити з жебраками? Які вибори ви переведете з людьми, для котрих шматок ковбаси або миска дриглів — лакома річ і при тім більше зрозуміла від усіх ваших соймів і державних рад? Пробуйте орґанізувати його до економічної боротьби, закладайте по громадах каси позичкові, ссипи збіжя, крамниці, привчайте людей адмініструвати, купчити, дбати про завтра; потім розширимо сю орґанізацию на цілі повіти, поведемо систематичну боротьбу з лихварями, з шинкарями, з жидівськими банками. Будете видіти, що в міру того, як буде рости наша економічна сила, ми будемо здобувати собі й національні права і повагу для своєї народности“.

Охочі до дебат панотці і інтеліґенти, у яких патріотизм звичайно й кінчить ся на дебатах, то приплескували його словам, то підносили против них свій голос остерігаючи перед надмірним переціненуванєм „економічного материялізму“ та „жолудкових ідей“. Але Евгеній з такими людьми ніколи не сперечав ся і лишав їм дешеву побіду, та за те ніколи потім не заходив з ними в поважну розмову. Він шукав людей, у яких слова йшли в парі з ділами; тілько з такими він говорив інтімнійше, із них робив невеличкий, але тривкий завязок „своєї громади“.

Хоча все се діяло ся помалу, незамітно, без шуму і без політичної закраски, то все таки в повіті доси глухім і забутім почуло ся якесь житє. Попи на соборчиках хоч не закидали своїх улюблених карт, усе таки заговорювали чим раз частійше про справи з поза обсягу звичайної хлопістики, про те, як би то допомогти селянам випарендувати у пана сіножать, перевести вибір чесної ради громадської, заснувати читальню. Селяне почали пильнійше придивляти

ся ґосподарці громадських рад; до староства і до виділу повітового поплили скарги на надужитя і касові непорядки; кілька разів селянські депутації їздили до виділу краєвого, а два чи три випадки скінчили ся в кримінальнім суді і завели дуже „porządnych“ війтів та писарів до Іванової хати. Все те виглядало ще зовсім невинно, немов діяло ся само собою, все те не мало ніякісінької політичної барви, але всюди видно було одну руку, одну роботу.

— Пане меценасе! — мовив раз староста здибавши ся з дром Рафаловичем у якімсь товаристві і жартливо грозячи йому пальцем, — здаєть ся, що будемо бити ся.

— Тілько в такім разї, коли пан староста виповідять менї війну, — також жартливо відповів Евгенїй.

— Алеж ви робите потаємні підкопи під мої позиції!

— Борони Боже! — з жартливим обуренєм мовив Евгенїй. — Ніяких потаємних підкопів не роблю. А що до лихварів і пявок людських, то з тими у мене явна і безпощадна війна. Се так. Алеж не сьмію думати, щоб се були позиції пана старости.

— Ach, junger Mann, junger Mann! — мовив староста звичаєм старих бюрократів закидаючи по нїмецьки і плещучи Евгенїя по плечі. — Sie verstehen Nichts von Politik. А коли ваша війна звернена проти лихварів, то чому не берете ся до Ваґмана? Сеж найгірший, найнебезпечнїйший лихварь у нашім повітї. Чому не воюєте з ним, а навіть навпаки, підпираєте його?

— Я? Його?

— А так! Бачите, як я зловив вас! Підпираєте лихваря, найгіршу пявку! Підпираєте тим, що жиєте в його домі.

— Жию, бо менї там вигідно і жив би, як би сей дім належав до пана старости і пан староста винаймали його. А з лихварськими справками Ваґмана я доси не стрічав ся.

— Не стрічали ся? Алеж він розкинув свої сїти по всїх селах.

— Не знаю про се. Як наскочу на який слїд, то можуть пан староста бути певні, що без найменшого огляду на те, що він мій ґосподар а я його льокатор, цупну його так, як тілько зможу.

— Ну, коли се ваша серіозна воля, то я думаю, що на нагоду не довго будете ждати.

XII.

Дру Рафаловичу справді не довго прийшло ся ждати на нагоду. Одного вечера, коли він уже був сам і мав замикати канцелярию, в дверех явив ся високий Жид у довгім жупані, худий, з чорною бородою і довгими пейсами і поклонивши ся зупинив ся мовчки коло дверей.

— Чим можу вам служити? — промовив Евгеній підходячи до него близше.

— Я Ваґман, — промовив Жид роблячи крок наперед.

— Властитель сего дому?

— Так.

— Дуже мені приємно.

Евгеній подав йому руку. Він доси не бачив його ніколи, бо тоді, коли наймав помешканє, його не було дома і він умовив ся і платив піврічний чинш його жінці, що завідувала всіми домами, жидівським звичаєм записаними на її імя.

— Ще не знати, чи буде вам приємно, — мовив Ваґман з легка всьміхаючись.

— Або що? Приносите мені якусь неприємну новину? Хочете виповісти мені помешканє?

— Е, ні! Але я знаю, що вам там ріжні пани натуркали вуха, що я лихварь, пявка, небезпечний чоловік.

— Ну, то подвійно приємно буде мені, коли дізнаю ся від вас, що се неправда.

— А як дізнаєте ся, що правда?

— Ну, — мовив Евгеній сьміючись, — то ви були би перший лихварь, що признає ся до сего отверто, а в такім разі все таки цікаво пізнати такого білого крука. Але по перед усего — перепрашаю, що так говорю з вами коло дверей. Маєте може до мене яке канцелярийне діло?

— Ні. Я думав, що пан меценас мають нині троха вільного часу. Давно збирав ся... хотів поговорити де про що...

— Дуже радо служу, хоч надто богато вільного часу й не маю. Але в такім разі позвольте, що замкну канцелярию і попрошу вас до себе на гору.

Коли були в Евгенієвім помешканю, сей попросив Ваґмана сїдати і потрактував його циґаром, але Ваґман не взяв, звиняючи ся тим, що не курить.

— Мушу вам сказати, пане меценас, — говорив він якось скоса позираючи на Евгенія, — що я заким прийшов до вас, добре вивідував ся про вас: із якого ви роду, де вчили ся, де практикували. Се у нас звичайно робить ся, коли хто хоче мати з ким дїло.

— Ов! Значить, ви хочете мати зо мною якесь дїло?

— Так. Не бійте ся, зовсїм не лихварське і не таке, про яке вам говорили ті панове, що вас остерігали передо мною.

— Дуже цїкавий дізнати ся!

— Ну, та поки почнемо говорити про се дїло, я мушу сказати вам дещо про себе. Бо не досить того, що я знаю вас; треба, щоб ви знали мене і не йшли на слїпо.

— Дуже добре.

— Так отже я скажу вам, що я справдї лихварь. По що таїти ся з правдою? То значить, пану старостї анї пану президентови я в сьому не признаю ся, але вам мушу. Скажу ще більше: мої товариші лихварі уважають мене найгіршим, найнебезпечнїйшим лихварем, тому що я знаю закони і тисячні кручки, знаю людей і людську вдачу і вмію так зручно обмотати їх, що вони тілько зїпають у моїх сїтках, але нїколи не можуть видобути ся з них.

— О, то ви небезпечний чоловік, — сьміяв ся Евгенїй, усе ще вважаючи ті Ваґманові признаня якимсь жартом.

— Се вже вам иньші сказали, то я не потребую повторяти, — спокійно і поважно мовив Ваґман. — Тілько бачите, пане, між мною і иньшими лихварями є одна ріжниця. Знаєте, між лихварями бувають спеціялїсти: одні зичать гроші, иньші ведуть лихву збіжем, худобою, поживою для селян; одні обмежають ся на селян, иньші на офіцирів, одні дають під застав, иньші на векслї. Я випробував

усякі способи і зробив ся... як би то вам сказати — добродієм добродіїв.

Евгеній голосно засьміяв ся.

— Не жартую, — мовив поважно Ваґман. — Адже знаєте, що лихварів називають добродіями людськости. Ну, а я добродій тілько одної частини.

— Якоїж то частини?

Ваґмав похилив на бік голову, мов би надумував ся, як би то висловити свою думку.

— То так є. Я ділю людей на дві части: одні такі, що працюють, порпають ся в землї, гиблюють дошки, ріжуть, шиють, будують. То прості люде. А є иньші, що тим простим людям роблять добро, і більше нїчого. Пан дїдич — ну, що він робить? Глядить, щоб наймити та робітники не гаяли часу, щоб робили порядно, служили вірно. Чи сам він потрафив би зробити порядно яку небудь роботу, чи з'умів би служити вірно, — про се нїхто не питає. Він жиє тілько на те, щоб для него иньші робили добре, щоб йому служили вірно. Він приучує иньших працьовитости, точности, вірности, — одним словом, він робить їм добро — і з того жиє. Розумієте тепер, чому я називаю його добродієм?

— Розумію, розумію...

— Ну, або у нас у містї пан староста, пан президент, пан інспектор, панове судиї — що вони роблять? Добро иньшим і більше нїчого. Вони піддержують порядок, хоронять справедливість, приучують людей любити вітчину і поважати закони. Чого-ж вам треба більше?

— Та хиба я жалую ся?

— Я довго придивляв ся тим порядкам і знаєте, пане меценас, — мене обрушила велика нерівність. Тому брудному хлопови, тому ремісникови, тому бідному згінникови, гандляреви кождий робить добро, кождий дбає за него, за його тїло й душу, кождий з усеї сили приучує його до працьовитости, до точности, до справедливости, до любови вітчини, а мої товариші лихварі приучують їх навіть жити без поля, без хати і без хлїба. А тим добродіям, учителям нїхто не квапить ся робити добра, їх нїхто нїчого не вчить. Вони, мовляв, усего навчили ся в школах.

Ну, пане, я відчув їх кривду, кинув ся робити їм добро, опікувати ся ними, проходити з ними свою школу, і скажу вам, що можу похвалити ся значними успіхами.

Зацікавленє. з яким Евгенїй з разу слухав Ваґманових слів, звільна переміняло ся на обридженє. Те, що він з разу вважав жартом, почало виглядати на цинїзм.

— Не розумію, пане Ваґман, — по що властиво —

— Перепрашаю, — перебив його Ваґман зовсїм поважно і його очи почали набирати якогось дивного блиску. — Я прийшов представити ся вам і хочу представити ся не лїпшим і не гіршим, як я є. Я сказав вам: я лихварь. Тепер скажу вам більше: я розкинув сїти по всїм повіті. Не знайдете тут дїдича, не знайдете посесора, не знайдете урядника, що не сидїв би більше або менше в моїй кишенї. А треба вам знати, що хто раз попадеть ся в мої руки, той хиба чудом божим може виплутати ся з них. У мене є способи, є тихі спільники і дорадники і помічники... Я веду свої ґешефти порядно! І не думайте, пане, що хочу сторгувати вас, щоб ви були моїм оборонцем, щоб заступали мої інтереси по судах. Слава Богу, я знаю закони на стілько, скілько мені треба. І хоч як наші панове стискають на мене кулаки і закусують зуби, але законами нїчого менї не вдїють. Ха, ха, ха! Вони знають один закон, а я знаю десять способів щоб обійти той закон. Вони знають переґраф — ну, що таке той переґраф? Але я знаю далеко більше! Я знаю їх слабі сторони, їх привички, їх непрактичність, непорадність, неґосподарність, лїнивство — і все те — мої помічники. Нї, пане меценас, я доси не мав у суді анї одної справи і надїю ся, що й не швидко буду мати. То ви не потребуєте бояти ся, що я схочу компромітувати вас своєю клїентелею. О, так, ті наші панове дуже були би раді, колиб я се зробив. Вони мали би оружє против вас.

— На що їм оружя против мене? — здивував ся Евгенїй.

— На що? Пане, як ви можете так питати? Адже вони бачуть у вас ворога, боять ся вас, раді би сяк або так скомпромітувати вас.

— Не знаю, по що-б їм се придало ся.

— Ви не з їх круга. Ви Русин, хлопський адвокат. Боять ся, щоб ви не збунтували хлопів, не повикривали їх брудів та погані — дїдько знає, чого ще вони боять ся. Знаєте, у кого смалець на голові, той боїть ся сонця.

— Але все таки я не розумію, чим я можу служити вам... або ви менї, — мовив Евгенїй.

— Ви менї нїчим. А властиво дечим таки можете, але про се потім. Але може би я вам чим поміг? Знаєте, я тут у цїлім повітї знаю, як хто сидить і як стоїть.

— До чого менї се знати?

— Ну, коли ви хочете тут вести свою полїтику, мати свій вплив, то се вам може придати ся. Я знаю, ви хочете дещо робити між хлопами. Ну, то тут зараз против вас підіймуть ся всї — побачите. Прошу памятати, що тих ваших противників я маю в кишенї і готов допомогти вам.

Евгенїй мовчки стиснув Ваґманову руку.

— Та се ще колись буде, — мовив Ваґман далї. — А тепер я хотїв вам сказати одну річ. Наш пан маршалок повітовий, той що недавно мав бунт у своїм селї і запакував був двацять селян до криміналу, — знаєте, що ви боронили їх... Чую, що ви процесуєте його за пасовиско?

— Так.

— Даруйте, що сьмію дати вам одну раду. А властиво се би була рада для селян із того села. Пасовиско, що ви за него процесуєтесь, має всего двацять морґів. Що воно варто? Пять сот ринських. А процес за него коштує певно доси до 500, а підчас бунту і військової екзекуції понесли селяне страти з на других 500, а що в арештах насидїли ся, а кілько було поранених... Ну, скажіть, чи то ґешефт?

— Щож дїяти, коли вони чують себе в праві, а пан очевидно шукає собі зачіпки?

— Шукає зачіпки, бо мусить. Бо біда тисне. Знаєте, пане, треба мене спитати, як тому панови зітхає ся. І що ви від него випроцесуєте? Тїкай голий, бо тебе обідру! Пан задовжений, маєток задовжений, а плечі має в суді. Виграти з ним не легко, а виграєте, то користи нїякої. Я порадив би лїпше: нехай хлопи підуть до него, але з вами! І загодіть ся. Але то не так треба годити ся, як

доси хлопи пробували. Він і говорити з вами не схоче. Але я вам дам його векслі і тратки, ви собі зробіть маленький витяг із його табулі і притисніть його до стіни: або пана зараз зліцитуємо, або згодіть ся продати нам увесь маєток.

Евгеній широко витріщив очи.

— Я не зовсім розумію вас, пане Ваґман.

— Ну, ви не привикли мати діло з такими лихварями, як я, — злегка всьміхаючись мовив Ваґман. — Але я хочу помалу повикурювати тих панків із сел. Для того я так заскакую коло них. А з хлопами сам я не хочу мати діла, — то мені не кляпує. То я прошу вашої помочи. Бачите, тут у повіті скрізь пішла слава, що ви маючий чоловік, дуже маючий. Відки взяла ся та слава? Хто знає! Може я й сам розпустив її, а може й ні. Досить, що мені вона на руку. Я хочу вірити вам, дам вам до рук ті векслі і довжні листи пана Брикальского, які в мене є — а їх гарна купка, майже половина вартости його маєтку. Друга половина втоплена в банках. Значить, ви маючи ті папери в руці можете від разу того панка пустити з торбами. Він з разу буде фукати ся, потім змякне, потім пришле жінку, щоб плакала перед вами, але ви знайте, що то все комедия, бо та жінка, то головна причина його руїни.

Але щож мені з того, що він піде з торбами? Маєток треба купити.

— Нехай хлопи купують.

— Хлопи певно купили би, але у них купила нема.

— Якого там купила треба? Те, що в банку назначено, лишить ся на гіпотеці, а те що у мене, — ну, з тим якось погодимо ся.

Евгеній усе ще не міг з'орієнтувати ся. Йому по просту не хотїло ся вірити, тим менше, що вся Ваґманова подоба веліла догадувати ся в ньому всього иньшого, тілько не хлополюба. Але Ваґман замісь дальшої розмови видобув пачку векслів і довжних записів, розложив їх, просив Евґенія, щоб оглянув кождий і переконав ся про його правосильність, а потім узяв ся оповідати історию кождого з тих паперів, що взяті разом значили повну руїну одного

шляхетського дому. Весь панський маєток оцінено на 120.000. На се у него є 50.000 гіпотечних довгів, а в руках у Ваґмана векслів і записів на 55.000. Господарство запущене, а потреби величезні, бо у панства дві панни вже вивіновані, а одна ще на відданю, тай сама пані (мачоха панночок) дуже любить забави. Панство видають річно десять тисяч, а маєток несе ледво пять, а як добрий рік, то шість.

Евгеній розглянувши ті папери і вислухавши всю історию, похитав головою.

— Сумніваю ся, щоб селяне могли купити сей маєток. То за велика річ на їх сили. Де їм узяти такого капіталу, щоб покрити хоч ваші векслї?

— Е, пане, — мовив Ваґман нахиляючись до него і знижуючи голос. — Треба вам знати, що то моєї фабрики векслї. То не значить, щоб були фальшовані, борони Боже! Пан Брикальский не відопре ся ані одного з них, ані не може за жаден заскаржити мене за лихву. Бачите, що тут майже кождий вексель виставлений на иньшого акцептанта. То все мої гроші, але ріжні Жиди зичили їх панови і він доси певний, що жаден із тих вірителїв не знає про иньшого. І ще одно. Ось бачте, отсей вексель на 8 тисяч. Як ви думаєте, кілько було властиво позичено на него? Всего три тисячі, але з умовою, що по трьох місяцях пан віддасть з процентом по 12 від ста. А як не віддасть, то за кождий дальший місяць платить по 20 від ста. Розуміє ся, що не віддав, а за рік уже старий вексель пішов у огонь, а той сам довг фіґурував на новім векслї в сумі 4000. Ще рік минув, пан допозичив двістї ринських і переписав вексель на 5 тисяч, а тепер, по пятьох лїтах, се вже пятий вексель і довг наріс до 8 тисяч. І так майже з усїми. О, ми вміємо таких панків лоскотати. Але як прийде до того, що хлопи захочуть купити маєток, то я їм дарую всї ті проценти — розумієте, пане? Звернуть менї тілько капітал, тай то не конче від разу. З 50 тисяч зробить ся може 18 або 20 тисяч.

Евгеній не міг вийти з диву, чуючи сю мову.

— Чим раз менше розумію вас, пане Ваґман, — мовив він. — Прошу, заберіть свої папери!

— Ну, що, не хочете робити, як вам раджу? — мовив Ваґман складаючи векслі.

— Попробую. Не сьмію відкинути вашої ради, бо се не мій інтерес, а моїх клієнтів. Тілько не розумію, який інтерес ви маєте в тім.

— Інтерес? Чи я мушу мати інтерес?

— Ну, купець... як ви кажете, лихварь...

— Я вже сказав вам, для кого я лихварь.

— А хлопам хотіли-б помагати?

— Хотів би? Мм... Що я вам буду говорити так або ні? Маєте право не вірити менї. А от ви при нагоді спитайте про мене отця Зварича — знаєте отця Зварича тут із Бабковець?

— Знаю.

— Ну, так спитайте його про Ваґмана, а я більше не скажу нїчого.

— Добре. А тим часом я завізву селян із маєтку пана Брикальского і пораджу їм брати ся до купованя села.

— Але про мене не згадуйте нїчого, прошу вас! Скажіть, що можете їм допомогти, як пристануть.

— А як не пристануть?

— То я радив би вам самим купити той маєток.

— Менї? На які гроші? І по що?

— Пане, — мовив Ваґман прихиляючи уста до його уха, — скажу вам секрет: у тім маєтку є триста морґів мішаного лїса зі старими гарними дубами. Один знайомий пише менї з Гамбурґа, що там швидко будуть потребувати 500.000 дубів на кораблї. Аґенти поїдуть по всїх краях, будуть добре платити. Розумієте ви, що се значить? Купите сьогодні, переждете рік і продаєте самі дуби, — а я знаю ті дуби! Поїдьте колись нїби ненароком, огляньте й самі, зайдїть до лїсничого, спитайте, кілько там тих дубів. Я певний, що буде з 10 тисяч таких, що придадуть ся на кораблї. І нехай вам за дуба loco дадуть лиш 10 ринських, то маєте чистих 100 тисяч. Се значить, що весь маєток дістав ся вам за 20 тисяч, а коли хочете, то

можете все поле, фільварки, стирти, сінокоси подарувати хлопам і нічого не стратите.

— Ну, пане Ваґман, се все фантазії.

— Ні, не фантазії, можете вірити мені. Зрештою ні, не вірте, а вперед переконайте ся, чи я брешу.

— Але чомуж ви не беретє ся до сего ґешефту?

— То не мій ґешефт. І по що мені? Я дітей не маю (при тім він важко зітхнув), нас двоє з жінкою, а при тім маємо в руках стілько иньших ґешефтів. На що нам того? Я би дуже хотів, щоб ви, пане меценас, узяли сю справу в руки. Я знаю вас, вірю вам, що ви се зробите добре і на користь тих людей. А коли ви не схочете, ну, то я знайду собі Жида, такого, що ще й у руки мене поцїлує. Але не знаю, чи на тім скористають ваші люде.

Евґеній обіцяв заняти ся сею справою і попрощав ся з Ваґманом. Потім він довго, майже до півночи ходив по покою і обмірковував слова сего незвичайного лихваря. Не все в них було йому ясне і він постановив собі при найблизшій нагоді розвідати про него иньших людей.

XIII.

Др. Рафалович майже зовсім забув про свою хвилеву стрічу з чорною дамою в ту неділю, коли зі Стальським ішов наймати помешканє. Від тої неділї минуло вже пару місяцїв і він ніколи більше не стрічав її. Зрештою канцелярийна праця, вічні терміни і тисячі ненастанних турбот, що переходили через його голову, не давали йому часу думати ані про ту появу, ані про ту драму, якої спомини вона викликала була в його серцї. Та ось другого дня по візитї Ваґмана одна маленька пригода знов торкнула в його душі ту, здавалось, порвану струну.

Того дня він виїмково не мав рано терміну в суді і для того міг троха відпочити. Вставши о осьмій він поснїдав дома, потім понаписував деякі листи до знайомих у Львові а також до Буркотина до тих селян, що звичайно бували у него в справі процесу з паном і видавались йому інтеліґентнїйшими та вплывовійшими від иньших, а віднїсши листи до канцелярії з порученєм вислати їх

на почту і давши деякі диспозиції конципієнтови пішов знов на гору до свойого покою, щоб прочитати дещо з ново повидаваних книжок, які одержав зі Львова. В ту пору нова руська книжка була рідким гостем на провінції і Евгеній пильно слїдив не тілько за політичними і економічними справами, але також за красною літературою і то не лише руською. Він належав до того покоління, що виховало ся вже під впливом европеїзму, якому в галицькій Руси виборов горожанство Драгоманов, і цікавив ся богато дечим таким, чим не цікавили ся зовсім його польські та жидівські товариші адвокати та судовики.

Прочитавши кількадесять сторінок книжки Евгеній відложив її на бік і встав. Книжка зворушила його, він чув потребу руху і встав, щоби проходити ся по комнатї і роздумати, розібрати прочитане. Перейшовши кілька разів здовж покою він зупинив ся при вікні, що виходило до міського парку і від разу мов прикипів до місця. Його очи звернули ся на одно місце і не могли відірвати ся від него.

Просто його вікна, на віддаленю яких двацятьох метрів, за живоплотом, що ним був обведений парк, ішла широка стежка, а зробивши тут закрут піднимала ся троха в гору і щезала в гущавинї високих смерек. В тім місцї, де стежка тонула в тїни спускаючи ся в долину з горбка, стояла під смерекою лавочка, з далека майже незамітна і заслонена для дальших частей парку, але добре видна з вікна. На тій лавочцї в тій хвилї сидїла дама в чорному, сим разом не завельонована, з лицем оберненим просто до Евгенієвого вікна. Зирнувши туди припадково Евгеній не міг відірвати ся від того лиця. Йому від разу пригадало ся знайоме обличє. Правда, і сим разом він не видів його виразно, бо соняшне промінє, скісно падучи з поза смереки, добре осьвітлювало стежку, що виглядала мов величезна карта білого паперу простерта серед темної зелені, осьвічувало лавку, але пані, що сидїла на нїй, потапала в тїни, так що тілько її подовгасте лице ясніло матовим блиском, ледво обрисовуючи свої тонкі контури. Але Евгеній почув при видї того лиця той давно звісний йому товчок у груди, якого не почуваз на вид жадного иньшого лиця.

— Не вже се вона? — питав він сам себе і напружав свій зір, щоб як найліпше побачити, пізнати її. Він стояв при вікні, що було замкнене і бояв ся відчинити його, бояв ся навіть ворухнути ся, щоб не сполошити привида, стояв до половини захований за фрамугою вікна так, щоб вона не мусїла його побачити, коли справді, як йому здавало ся, пасе очима його вікно.

— Зажду, аж устане, — думав він далї. — По ходї пізнаю її зараз.

Але дама не вставала. Не відвертаючи лиця вона сидїла недвижно, мов камяна фіґура. В одній руцї держала парасольку, другу поклала свобідно на поручю лавочки, немов відпочивала після надто довгого проходу.

Евгенїй стояв також не сьміючи ворухнутись. У його душі з кождою хвилею змагав ся неспокій. Його мучила непевність.

— Вона чи не вона? — міркував він. Силкував ся відкинути думку, щоб се була вона. Що робилаб вона тут? Чого їй глядїти в моє вікно? Але непереможний внутрішнїй голос рівночасно шептав йому щось таке чарівне, солодке, відкопував у його душі такі клейноти щирого, глубокого чутя, що його серце било ся чим раз живійше, перед очима зачали бігати темні, рожеві і золоті точки, по тїлї проходила дрож, прилив чутя почав затоплювати розум, почав навертати думки на свій лад. Він хопив капелюх і побіг у низ.

— Забіжу з позаду угла, війду до парку і пройду ся поуз неї, то й переконаю ся від разу, чи се вона, чи нї.

Думка, що се може бути вона, що він отсе зараз, за хвилину побачить те дороге лице, якого не бачив уже десять лїт, та яке про те анї на хвилю не загасло в його душі, сьвітило ся в нїй як сонце і болїло як незгоєна рана, — ся думка радісна і страшна захоплювала йому дух, робила його пяним, безтямним. Він біг не бачучи нїкого, але пройшовши крізь турнїкет до парку і опинивши ся на стежцї, що вела до звісної лавки, він мусїв зупинити ся. Він почував, що виглядає сьмішно, що на його лицї видно змішанє, трівогу та непритомність і для того хотїв троха прийти до себе, надати собі вид чоловіка, що

свобідно прохожуєть ся і зовсім несподівано стрічає знайому. Аж коли з тяжкою бідою йому вдало ся надати собі такий вид, він пішов стежкою до закрута. Ішов звільна, озираючи ся на всї боки та махаючи лїскою в руцї. Пробував навіть тихенько свистати якусь арію, але його уста тремтїли і були сухі і зо свистаня не вийшло нїчого.

Ось він доходить до закрута. Колїна трясуть ся під ним, рука перестає махати лїскою, очи трівожно біжуть по стежцї до лавки — лавка порожня. Його немов обілляв хто зимною водою, але рівночасно він чує, що на душі у него лекше, свобіднїйше. Він приспішує кроку. Коли вона пішла, то можна ще дігнати її. За пару секунд він був на горбку, збіг у низ, минув густий смерековий кльомб, зирнув сюди й туди по парку — нїякої чорної дами не видно. Побіг далї, пару разів оббіг увесь парк, зазирнув у кождий закуток — чорної дами ані слїду.

Евгенїй вернув до свойого покою якийсь прибитий, сам не свій. Йому було соромно, що вид якоїсь, правдоподібно зовсім незнайомої дами так від разу вивів його з духової рівноваги; соромно й того, що спомини про ту, котру нагадав йому сей вид, доси ще мають таку силу над його душею. Кілько сот разів він зарікав ся забути її, не думати про неї, вирвати її з серця як хопту, покрити забутєм, як прикидають сухими гиляками місце, де закопано самовбійцю! І від кількох лїт йому звавало ся, що осягнув сю мету. Від кількох лїт він не почував ані тої дрожі, ані того любовного одуру, ані тої трівоги, яку вперед викликав у його душі її образ, сам спомин про неї. А тепер на тобі! Якась Бог зна яка собі чорна дама отсе вже другий раз мов заяць перебігає йому дорогу! Соромно! Соромно піддавати ся таким вражіням!

І він засів знов коло бюрка і взяв до рук книжку. Він силкував ся сконцентрувати свою волю, зібрати до купи свої думки, щоб слїдити за тим, що написано в книжцї. Але дарма. Мов розбурхане море довго ще гойдаєть ся і хвилює навіть тодї, коли вже давно втишила ся буря, так і його душа не зараз прийшла до рівноваги. Очи бігали по лїтерах, минали коми і точки, але душа не приймала в себе нїчого з тих лїтер. Мов той скупар, що любить

розкладати перед собою свої скарби і любувати ся ними, так і вона шугнула в гущавину мрій, розвернула перед собою образ тої драми, яку пережив Евгеній перед десятьма роками.

XIV.

Драма була дуже проста, одна з тих, про які безсмертне слово сказав Гайне:

Es ist eine alte Geschichte,
Doch bleibt sie ewig neu,
Und wem sie just passieret,
Dem bricht das Herz entzwei.

Хто бачив дра Рафаловича, все спокійного, легко всьміхненого, троха скептичного, але наскрізь практичного і, бачилось, досить таки еґоістичного чоловіка, — хто чув його балаканє, розумне і холодне і далеке від усякого сантименталізму, той був би ніколи не подумав, що той чоловів носить у своїх грудях глубоку, ледво загоєну любовну рану, що по його серці пройшла не скажена буря, а тиха, вбійча змора, пройшла така дитиняча, глупа істория, яка у иньшої, меньше глубокої натури минула би мов легкий весняний дощик, не лишивши по собі ніякого слїду або навіть осьвіживши душу до нового розмаху чутя.

Бувши на третім роцї прав у Львові Рафалович на однім академічнім балю побачив панночку, що від разу впала йому в око. Він танцював з нею кілька тур, обмінявся кількома банальними фразами, не придаючи своїй першому вражіню надто великого значіня. Він навіть не запитав її, хто вона, не запитав про се нікого з товаришів комітетових і так вони розійшли ся. Кілька день минуло. Евгеній згадував нераз панночку, але без особливого зворушеня. Він був занятий лєкциями і не хотів думати про любощі, то й силкував ся поборювати свої „любовні примхи“, як він називав подібні епізоди, що трафляли ся йому вже нераз. Він вмовляв у себе, що властиво панночка не представляла з себе нічого особливого, що у неї ніс за довгий, уста за великі, оваль лиця не зовсім правильний, одним словом — вона зовсім не красавиця і навіть не

„в його ґустї“. Та ось одного дня спішачи до університету він здибав її на вулиці. Вона була одягнена по буденному, в довгім плащи, мала на голові скромний капелюх з простим білим пером, у руці дешевеньку, чорну баранкову муфту, другу руку держала свобідно, а під пахою несла якусь книжку. Він зараз пізнав її і зараз зробив увагу, що пізнає її по ходї; її хід мав у собі щось незвичийне, щось таке, чого він доси не завважив у жадної женщини, щось таке плавне, свобідне, гармонійне, що він від разу сказав сам до себе:

— Отсей хід я пізнав би між тисячами!

Він з якимось не то подивом, не то переляком глянув у її лице і йому від разу зробило ся так, немов би хто ледовою шпилькою прошпигнув його серце. Він затремтів, уклонив ся їй, вона з ледво замітним усьміхом кивнула йому головою, і він весь тремтячи, в якійсь нетямі, не озираючись побіг наперед, немов би крив не знати який дорогий скарб. Тілько по кількох мінутах він догадав ся, що варто-б оглянути ся, куди вона пішла. Він озирнув ся і, розуміють ся, не побачив її. Побіг назад на те місце, де зустрів ся був з нею, — розуміють ся, її там не було. Побіг вулицею туди, куди вона могла піти, блукав очима серед юрби прохожих — її не було. Яких сто кроків далї перехрещувались дві вулиці. Він зупинив ся, мов одурілий. Куди вона могла піти? Прохожі сунули сюди й туди, у него в голові мішало ся, поки в кінцї він не надумав ся, що тепер даремно шукати її. З важким серцем, сам не свій, він пустив ся назад у своїм первіснім напрямі, на університет.

— Здиблю її другим разом і вже хоч би що, а мушу пристежити, де вона живе, — з такою постановою він увійшов у браму університету.

Але даремно він бігаючи на лєкції з одного кінця міста на другий роздивляв по вулицях усіх прохожих панночок, даремно всї хвилї вільні від працї те тілько й робив, що снував по вулицях, „шукаючи другої голови“, як сьміяли ся з него товариші, — панночка більше не стрічала ся йому. Цікаве було й те, що з товаришів, які були на памятнім балю і яких він з дрожю в серцї почав роз-

питувати про незнайому панночку, жаден не знав її, не пригадував собі її; кождий звичайно був занятий своєю і близькими до себе; вона, бачилось, нїкому не впала в очи, нїкого не зацїкавила, нї з ким не була знайома.

З нетерплячкою ждав Рафалович найблизшого балю. Мясницї того року були довгі, балїв заповідало ся богато, і він потїшав себе надїєю, що коли не на однім, то на другім таки здибле її, а тодї вже не залишить зібрати всї потрібні інформациї. Але доля зажартувала собі з него: о скільо він з ущербом для свойого скупого буджету зробив ся неминучим участником усїх балїв, вечерків, маскарад та редут, які були в тім сезонї, о стільо панночка мов завзяла ся, не показала ся нї на однім. У Евгенїя горїло серце, щось займало ся в душі мов невгасний огонь; панночка все стояла у него перед очима то в рожевій бальовій сукнї, то в простім плащику і з легесенькою усьмішкою, як ішла своїм маєстатичним ходом по вулицї. Не бачучи її він не то що не забував, але навпаки, закрїплював у своїй памяти кождий її рух, кожде слово, кождий відтїнок її голосу, кожду рисочку її лиця. Він уже перестав критикувати правильність тих рисів, він чув, що вона перестає бути для него предметом естетичного вподобаня, а починає робити ся чимсь таким необхідним до житя, як сонце, як тепло, як повітрє. Він не згадував про неї нїкому в розмові з товаришами, заховував її образ у найскритїйшій глубинї своєї душі боячись, щоб анї хтось иньший анї він сам не доторкнув ся її не то цинїчним жартом, грубою фразою, але навіть жадним нечистим помислом. І він дивував ся сам собі: давнїйше, коли йому трафила ся часом „любовна халепа“, він бентежив ся, тратив охоту до працї, зїтхав і ходив блудом; тепер сего не було нїчого; він, що правда, бажав конче здибати її, але проходивши по вулицях вертав до дому і з подвоєною енергїєю брав ся до роботи. В ньому виросла і з кождим днем кріпшала надїя, що колись таки він зустрінеть ся з нею, і ще не знаючи, хто вона і яка, він почав у своїй голові укладати можність оженити ся з нею. Він почував, що з такою жінкою він міг би бути щасливим; що така любов, як та, що зароджувала ся в його душі, коли-б

знайшла собі взаїмність, могла-б бути підвалиною до щасливого подружя.

XV.

Евгенїй був оптіміст, „невлічимий оптіміст“, як називали його товариші. Все, що трафляло ся йому в житю, він витолковував собі на добро. Його опікунови при смерти вкрадено всї гроші, що мали в спадку лишити ся Евгенїю. „Щож, — потішав себе парубок, що був тодї на другім роцї прав і нараз опинив ся без нїякого удержаня, — видно, що доля хоче мене загартувати, хоче виробити мої духові сили. Значить, я їй мабуть на щось добре придав ся.“ Умерла панночка, котру він якийсь час любив. „Жаль, жаль, — мовив Евгенїй, — але видно, не була менї суджена, а може ми були-б нещасливі обоє.“ І як у всьому вмів Евгенїй віднайти добру сторону, так і сим разом стративши слїд незвісної панночки, що запалила його серце, він помалу вспокоїв ся, перестав шукати її по вулицях і здав ся на долю, що сама — він вірив сему — наведе його на найлїпшу стежку.

Так минув лїтнїй семестр. Він виїхав зі Львова на село, також на лєкцию, а в осени вернув. Він наняв собі маленьке кавалєрське помешканє, дешеве, з вікном на подвірє, на другім поверсї, невигідне ще й тим, що на першім поверсї була школа гри на фортепянї; значить, у день міг там витримати тілько чоловік з дуже грубими нервами або глухий. Евгенїю було байдуже; він у день дуже рідко бував у себе в хатї; університет і лєкциї заповнювали його день, а тілько нічю він працював для себе, вчив ся до екзаменів, а нічю на першім поверсї було тихо.

Так він прожив спокійно з місяць. Аж одного дня він якось лишив ся дома — чи нездужав, чи сьвято якесь було. Страшенне брязканє на чотирьох фортепянах розбило його нерви так, що він не міг витримати і вибіг із свого покою о дванацятій у полудне, думаючи йти на обід. Переходячи першим поверхом він побачив, що двері школи відчинили ся і з середини вийшли чотири панночки з нотами під пахами; се були ученицї, що по скінченю лєк-

ції йшли до домів. Евгеній відразу зупинив ся як вритий: одна з тих учениць була та сама панночка, що торік на балю і на вулиці зробила на него таке сильне враженє. Тепер враженє було ще сильнійше. Панночка була вся в чорному і вийшовши з комнати заслонила своє лице довгим, чорним, густим вельоном, очевидно носила по кімось жалобу. Евгеній тілько на хвилю заздрів незакрите її лице і йому здало ся, мов би блиснуло сонце і осьвітило його. Він стояв мов остовпілий, забувши, де він і що з ним дієть ся. Панночки пройшли поуз него на ґанок, а ґанком на сходи, щоб вийти на вулицю; Евгеній не зібрав ся духом навіть на стілько, щоб поклонити ся панночці в жалобі, коли проходила по при него. Здавалось, що й вона не глядїла на него, не пізнала його; йшла рівно, плавно, поважно. Евгеній слїдив за нею очима, далї щось немов пхнуло його. Він пустив ся бігти в низ сходами у офіцинї, перебіг подвірє, але так, щоб із чільних сїней не було його видно. Він бояв ся чогось, стидав ся чогось; йому здавало ся, що коли-б панночка в жалобі запримітила, що він слїдить за нею, то він від одного її погляду впав би, згорів би на місцї. Коли вийшов у сїни, в сїнях не було нїкого; вибіг на вулицю — на вулиці не було видно жадної панночки з нотами. Але недалеко була невеличка площа, відки розходили ся вулиці на пять боків. Певно котроюсь із пятьох вуличок пішла панночка в жалобі. Але котрою? Евгенія знов неначе кліщами за серце стисло. Але він швидко отямив ся. Тепер він мав одну сказівку. Вона ходить на лєкциї фортепяна до тої пані, що живе понизше него. Він троха познайомив ся вже з сею панею, тепер познайомить ся ще лїпше і розвідає все, що йому треба. І вспокоївши ся на тім він пішов на обід.

І справдї зараз по обіді він узяв на себе чорний анґлєз і пішов у низ до вчительки гри. Пані була сама, ученицї ще не поприходили. Пані приняла Евгенія дуже чемно і здивувала ся дуже, коли він заявив їй, що хотїв би взяти у неї кількадесять лєкций гри на фортепянї.

— Я вже початки знаю, — мовив він, — і хоча не чую в собі нїякого особливого таланту, але охота є. Ну, а хто знає, щó коли чоловікови може придати ся в житю.

— О, так, — мовила пані, — то дуже красно. Адже ж добре старі люде говорили: чого за молоду навчиш ся, те потім як знайдеш. Тілько не знаю, пане Евгеній, як би ми се уладили. У мене тепер чотири панночки беруть лєкції що день від осьмої до дванацятої і від третьої до пятої.

— О, я не міг би посьвятити так богато часу. Що найбільше годину денно.

— Так. А колиж маєте вільний час?

— Коли пані не мають нїчого против того, то менї було би найдогіднїйше від одинацятої до дванацятої.

— Та я не мала би нїчого против того. І так іще один фортепян у мене вільний. Як би тілько мої ученицї не були противні.

— Я спокійний чоловік і не буду перешкаджати їм, — з усьміхом мобив Евгеній.

— Ну, що до того я певна, — мовила пані, — тим більше, що ви вчились би в окремім покою. Та проте — ну, зрештою побачимо. Ось вони зараз поприходять. Найлїпше буде спитати їх самих.

Евгенію не дуже по нутру було те, що сказала пані про вчінє в окремім покою. Він, правду мовлячи, не почував нїякої охоти вчити ся гри на фортепяні, і навіть не потребував сего, бо й без того вмів грати і то навіть зовсїм не погано. Ну, та що там, — думав він, — байдуже, як воно буде, а все таки се найпростїйша дорога познайомити ся з панночкою. От тим то він пристав на всї умови пані вчительки, згодив ся з нею за ціну і ждав тілько, аж поприходять ученицї, щоб почути від них, чи схочуть мати його товаришем науки. На ратуши вдарила третя і ученицї почали сходити ся. Насамперед прийшли дві сестри, підлїтки, гарненькі брунетки, потім прийшла третя, старша панна, худа і негарна, що мабуть учила ся на те, щоб самій зробити ся вчителькою десь на провінції. Пані дому представила їм Евгенія, сповістила їх про його намір брати лєкції і запитала, чи не будуть мати що против того. Молоденькі брунетки обілляли ся густим румянцем, старша бльондинка кивнула головою. Нї, вони не мали нїчого против того, тим більше, коли пані заявила

від разу, що пан Евгеній буде вправляти ся тілько годину денно і то окремо від них.

— Але деж панна Реґіна? — запитала вчителька у обох брунеток.

— Ми не заходили до неї, але вона певно зараз прийде.

І справді за хвилю отворили ся двері і війшла та, котру пані назвала Реґіною. У Евгенія серце забило ся страшенно, сьвіт йому закрутив ся, очи застелило якимсь туманом, і він сам навіть не тямив, як і коли встав з місця, поклонив ся панночці і вислухав, як пані представляла їх одно одному: „Пан Евгеній Рафалович.“ „Панна Реґіна Твардовська.“ Він не тямив, як сів потому, як пані виясняла Реґінї його намір. Він не мав відваги ані разу зирнути на неї, бояв ся її, мов злодій прилапаний у чужій коморі, тремтів і сидів мов на шпильках, чуючи тілько одно — що вона тут, близько него, що від неї виходить якась таємна, непереможна сила і проймає, пронизує, обезсилює його. Вона промовила — він майже не розумів, що вона сказала, але сам тон її голосу був для него такою музикою, якої він, бачилось, не чув іще ніколи. Обі брунетки заговорили щось до неї, почали сьміяти ся, — і вона засьміяла ся, і той сьміх дихнув на него такою роскішю, про яку йому доси і в снї не снило ся. Тілько тепер він почув, як сильно він полюбив сю дівчину, яка маґічна сила вяже його з нею. Вчителька вивела його з того моментального остовпіня.

— Ну, так значить добре, — мовила вона встаючи і подаючи йому руку. — Мої панночки не мають нічого против того. І коли ви стоїте при своїм похвальнім намірі, то прошу сказати, коли вас надіяти ся на першу лекцию.

— Завтра, — машинально промовив Евгеній. — Завтра о одинацятій.

І вклонивши ся панночкам він вийшов. Уже за дверима він почув за собою голосний вибух сьміху. Сьміяли ся очевидно обі брунетки. Реґінинього сьміху він не міг дочути ся.

XVI.

— Доле моя, доле! Чом ти не такая, як доля чужая? — бреніло в ухах Евгенія, поки його тямка перебирала ті спомини. Важка тінь пізнійших подій упала на ті безмежно щасливі хвилини, які переживав він від тепер отам у тім пустім покоїку при розбитім фортепяні, але в тій певности, що тілько одна стіна ділить його від неї, що вона тут близько, що з під її рожевих пальців пливуть оті нестрійні ґами, мішаючи ся зі срібними тонами її голосу, з рідкими вибухами її сьміху.

Зрештою його лєкціи вийшли не зовсім такі, як надіяла ся вчителька. Вона почала вчити його початків, але швидко показало ся, що він уміє трохи чи не більше від неї самої. Правда, якийсь час він силував ся при ній грати погано, клапати механічно ті самі обридливі та монотонні етюди, які „для вправи пальців“ цілими годинами мучили панночки. Але коли вчителька повислухувавши за чергою гру всіх, поробивши їм свої уваги і позадававши їм дальші завдання виходила поратись собі в кухні, тоді Евгеній кидав на бік прокляту „школу“ і починав з памяти вигравати те, що знав найкращого. Він любив музику веселу і знав на память богато танців і народніх пісень. Чим тяжше було йому на серці, чим сильнійше клекотіло в ньому чутє, якого він не сьмів виявити, тим вправнійше бігали його пальці по клявішах і тим краще виходили у него вивчені колись майже від нехочу кавалки. Любов робила його артистом, виливала ся в кождім тонї, в кождім акордї, який він умів видобути з сего старого, розіграного фортепяна.

Почувши його гру панночки в сусіднїх покоях від разу, мов на коменду, вмовкали. Такої гри вони не чували в сих стінах. Ті нервово прискорені польки, коломийки та козачки були для них мов остроги для коней. Особливо обі брунетки не могли всидіти. Се були живі, веселі дівчата, правдиві школярки; їх гарні головки, здаєть ся, повні були жартів, веселощів і сьміху. Вони спинаючись на пальчиках підкрадали ся до дверей покою, в котрім грав Евгеній, слухали його музику, а коли він

переставав грати, били йому браво і втікали на свої місця. Се приводило його знов до себе; щоб не випадати зі своєї ролї, він починав знов клепати ґами та етюди.

Одного разу, коли він отак переграв якогось скочного вальса і урвав, до його дверей застукали.

— Прошу! — озвав ся він, а його серце мліло з непевности: ануж се вона? Але се була старша панна, а з за її плечей визирали запаленївши ся обі брунетки,

— Вільно війти?

— Прошу.

Старша панна глянула на него з якимсь докором.

— Алеж ви пане граєте дуже добре. Чого вам ще треба вчити ся?

— Дякую за комплемент, — з усьміхом мовив Евгенїй. — Але те, що я граю, то самі танцї. А я, прошу пані, хотїв би навчити ся поважної музики.

— А, так!

— О, прошу, прошу, — вирвали ся нараз обі брунетки, — заграйте нам іще отого вальчика, що ви грали тілько що. Ми потанцюємо в сальонї.

— І овшім, рад служити паням, — мовив Евгенїй і обернув ся до фортепіяна. Старша панна сїла недалеко нього і з завистю дивила ся на його пальцї, що мов божевільні бігали по клявішах. Боже, як би вона вміла так грати, вона анї хвилї не сидїла би в тім поганім Львові, в тій остогидлій школї! А молоді панночки тимчасом вертїли ся по сальоні обнявши ся, мов два чмелї рівночасно пущені в рух.

— Реґінко! Реґінко! — озвалась одна з них. — Та покинь брязкати! ходи сюди!

Але Реґіна не йшла, бренькала далї завзято, немов боронила ся тим бреньканєм від якоїсь ворожої сили. Коли-ж панночки не переставали кликати, то й вона прийшла.

— Ходи, потанцюємо обі! — мовила одна брунетка, скочила до неї і пестячись як кіточка повисла на її шиї.

— Не можу, Манюсю, — бачиш, я ще в жалобі.

— Ах так! Бідна Реґінко, — мовила панночка, — ти стратила маму! — І вхопивши сестру пустила ся знов у танець. Реґіна стояла в дверех свойого покою і дивила

ся на їх підскоки якось тужливо-добродушно. Рафалович не зводив із неї ока.

Коли скінчив грати, вона підійшла до него.

— Але ви гарно граєте, — мовила спокійно.

— Дуже слабенько... механічно, — відповів він.

— І ви думаєте, що тут навчите ся ліпше?

При сих словах вона вдивила ся своїми великими, ясними очима в його лице. І він осьмілив ся піднести очи на неї. Їх погляди зустріли ся. Одну хвилину Евгеній напружив усю свою волю, всю душу, щоб тим поглядом сказати їй усе, чого не могли вимовити уста. І йому здавало ся, що в її очах прочитав якийсь дивний рух. З разу сьвітила ся в них якась тиха задума, спокійна цікавість. Потім глубока криниця тих очей немов закаламутила ся, немов на днї ворухнуло ся щось, якесь дивне, несподіване зрозумінє. І в тій хвилї її очи прислонили ся довгими віями, на лицї показав ся легенький румянець і не дожидаючи його відповіди вона відвернула ся і пішла до свого покою, відки ще негармонійнійше ніж звичайно почув ся брязк якихось ґам.

У Евгенієвій душі сей один момент викликав правдиву революцию. Він почував якусь невідому доси роскіш сполучену з переляком, як чоловік, що заглянув у безодню, де на днї було щось невимовно принадне, невимовно гарне і чудове. Сей роскішний перестрах знесилив його, спаралїзував усї думки, всю волю, всї бажаня. Він сидїв не бачучи, не чуючи, не хотячи нїчого. Перед ним не було ані часу ані простору; фізичні вражіня не доходили до його сьвідомости. Рука механічно бігала по клявішах, але він не чув дотику, не чув брязкоту, не знав, чи і що грає. Старша панна встала і пішла, — він не бачив її. Здаєть ся, вклонивсь їй, здаєть ся, сказав щось, але зовсїм автоматично. В кінцї з безмежної темряви в його душі мигнуло щось раз, у-друге. Се думка: геть відси! геть, на вільне повітрє, в самоту — далеко від людей!

І він усе ще машинально зірвав ся з крісла, вхопив капелюх і не прощавши ся нї з ким вибіг із покою. Того дня він пропустив усї лекциї, не доторкнув ся ані до книжки ані до страви, але ходив, ходив, ходив вулицями,

то звільна, то майже підбігцем, немов шукав чогось. І справді, він шукав свого бідного я, що готово було втонути в ясних безоднях сих чарівних очей.

Кілька день по тім він не бачив Реґіни. Формально уникав її, бояв ся глянути на неї, немов би обікрав її. Він чув за стіною її брязкане і його серце мліло. Приходячи на лекцию він не видав її, — вона звичайно сидїла вже в своїм покою і не виходила витати ся з ним, і він був рад. Тілько обі брунетки вибігали, сильно термосили його руки на привитане, так як школярі-товариші, съміяли ся і підморгували йому, а коли „стара“ пішла собі до кухні, прибігали до него і просили грати їм до танцю. Він грав, але ні за що в сьвітї не був би глянув на ті двері, що з сальону вели до покою, де грала Реґіна. Він бояв ся, щоб вона знов не показала ся в дверях. Вона не показувала ся. І ліпше так. Дуже добре! — говорив у його нутрі якийсь голос.

Дуже добре! Але чому властиво дуже добре? Для чого вона не покаже ся ніколи? Певне, вона в жалобі, танцювати не буде. Ну, але так, подивити ся, послухати? Овва, нема що так богато й слухати. Не великий маестро! А поглянути на него? Ні, Евгеній бояв ся сам собі признати ся, що їй може бути цїкаво поглянути на него. Його дївоче-стидливе чутє бояло ся навіть допускати у неї якесь чутє подібне до його власного.

Та все таки по кількох днях він завважив, що не тілько він уникає її, але й вона його. Йому зробило ся дуже прикро. Від разу, без ніякого мотивованя настрій його змінив ся: з рожево-півсонного він упав у чорномелянхолїйний. Усе на сьвітї видалось йому пустим, глупим, безцїльним, усе стратило свою принаду, само житє не варто зломаного гроша. Йому остогидла наука, він проклинав працю, уникав товаришів і студентських розривок, а найменший натяк на любов обурював його, мов кровава зневага. Він готов уже був покинути остогидлі лекциї фортепянової гри, не добувши місяця, але постановив собі піти ще кілька разів. У него не було при тім ніякого пляну, ніякої надії, але він знав, що інакше не міг би

постановити, що в його нутрі тягне його туди щось сильнійше від усіх аргументів, від усіх постанов.

І ось одного разу випало так, що до вчительки прийшли якісь несподівані гості, і перепросивши своїх учениць вона пустила їх до дому о дванацятій замісь о першій. Вийшли всі разом з Евгенієм і тут він побачив знов Реґіну. Була спокійна як звичайно, тілько Евгенію видалось, що троха блїдїйша. Подала йому руку; її рука була горяча.

Вийшли разом на вулицю. Евгеній мов причарований ішов обік Реґіни. Старша панна зараз попрощала ся і пішла на ліво; обі брунетки як кізочки побігли наперед. Евгеній з Реґіною йшли звільна.

— Позволите пані, що вас проведу трохи? — мовив Евгеній добуваючи всїх сил своєї душі, щоб піддержати розмову.

— Прошу, — промовила вона ледви чутно.

Хвилева мовчанка.

— Пані гніваєте ся на мене? — тремтючим голосом запитав Евгеній.

— Я? На вас? По чім судите?

— Може помиляю ся, але менї здає ся, що пані весь час уникаєте мене. Разом учимо ся, а отсе вже кілько день ми не бачили ся.

— Вам хиба цїкаво бачити мене? — з легким усьміхом мовила Реґіна.

Евгеній чув, що блїдне, що уста його тремтять.

— Як... пані... можуть так... питати?

Мовчанка. Евгеній робить страшенні зусиля, щоб опанувати своє зворушенє. Він чує, що сей момент мусить рішити його будущину, що що тепер утратить, того не спіймає до смерти.

— Я чую ся винуватим супроти пані.

— Ви проти мене?

— Так, пані. Я тілько задля вас записав ся на ті лекції, щоб могти бачити вас, чути ваш голос, говорити з вами, пізнати вас троха близше.

— Не розумію, по що вам се може придати ся, — мовила Реґіна.

— Я й сам не розумію, — відповів троха сьміліїйше Евгеній. — Та я й не застановляю ся над тим. Що мені будуще? Що мені минуле? Я знаю тілько теперішнє, знаю тілько, що бачу вас, чую ваш голос.

— Я не сьпівачка, — з насьміхом відповіла Реґіна, — нема над чим так дуже уносити ся.

— Ах, пані! Всї сьпівачки сьвіта для мене не варті того, що одно слово з ваших уст.

— Ви, як бачу, поет?

— Нї, пані, я юрист.

— То може не випадає юристови говорити так поетично?

— Але й юрист має серце, а серце в певних хвилинах не дбає про параґрафи і знаходить свою властиву мову.

В часї тої розмови Евгеній ішов похиливши лице і вдивляючи ся в тротоар. На лице дївчини, що йшла обік него, не був би глянув нї за які скарби в сьвітї. Він не знав, яке вражінє зробили на неї його слова і бояв ся навіть думати про се. Він дивував ся своїй сьмілости, що міг так говорити з нею, і прокинув ся тілько тодї, коли вона подаючи йому руку промовила:

— Дякую за супровід і прошу не йти зо мною далї. Отут за скрутом вулицї моє помешканє. До побаченя.

Він зупинив ся. Вона щезла, а він звільна пішов у противний бік, довго блудив по рїжних площах і заулках, поки вийшов на ринок і потім нїяк не міг пригадати собі, де се було, де вона покинула його і де її помешканє. Але йому лишило ся одно, її слова „До побаченя!“ Він тулив у своїй душі ті слова мов найдорожший скарб, і вони справдї в одну мить перемінили весь його дотеперішнїй настрій. Вони додали блисків сонцю, блакитї небу, обілляли золотом сірі міські мури, перлами вимостили вибоїсту вулицю, пахощами осьвіжили затхле міське повітре, роз'яснили радощами людські лиця, наповнили весь сьвіт роскішю, любовю і нечуваною силою. У Евгенія широко дихали груди, блищали очи, в голові фуркотїли дикі, сьмілі та енерґічні думки; він мав те чутє, що віднїс якусь велику побіду, здобув щось безмірно цінне, був хвилину

в раю і виніс відтам такий скарб, якого йому вистане на озолоченє цілого хоч би й як нещасливого житя.

XVII.

Тепер пішли один за одним такі чудові, золоті днї, що Евгенїй і доси згадує їх як одиноку щасливу хвилю свойого житя, одиноку свою весну з усїми весняними чарами і пахощами. Тепер, на віддаленю десятьох лїт, відгороджені безоднею муки і безнадїйности ті днї видають ся йому одною хвилиною, блискучим островом, що пишаєть ся над самим гирлом водопаду. І йому здаєть ся, що він плив побіля того острова з шаленою бистротою, хоч у ту пору мав іллюзию, що стоїть на місцї; він так сильно всею душею, всїми змислами був затоплений у своїй любві, що час і місце не істнували для него і він прокинув ся тілько тодї, коли було по всьому і щасливий остров пропав для него на віки.

І чим властиво він був такий щасливий у ту пору? Він і доси чує подих того щастя, але як воно прийшло, в чім проявляло себе, він не міг би сказати. Він не говорив їй любовних признань, не чув від неї ані найменшого натяку на любов, не цілував її уст, не доторкав ся її пахучого волося, ледво що при кождім баченю і розставаню стискав легенько її руку. Але він чув, що стїна відчуженя не істнувала між ними, силою своєї любови чув, здавалось йому, кождий рух її душі, чув тиху гармонїю тої душі, любував ся кождим поривом її волї. Коли приходив на лекцию, заставав її в сальонї; він знав, що завсїгди перед його приходом вона встане від фортепіяна і вийде йому на зустріч до сальону — часом з котрою з панночок, а часом сама. Вона тихо, лагідно всьміхала ся, подавала йому руку, часом промовила кілька слів, повних тихої щирости, але далеких від усякого сантиментальїзму або іронії, привітно, спокійно, натурально, як коли-б говорила до любого брата. І ся гармонійність розливала ся довкола неї, мов промінє довкола лямпи, і під її впливом він робив ся також спокійним, чистим і щирим. Дикі пристрасти щезали

з душі, а натомість розливала ся в ній така певність і ясність, немов отсей щасливий стан був вічний, незмінний, одиноко нормальний для людського духа. Він сідав до фортепіяна і починав грати з разу обовязкові вправи, потім свої улюблені народні пісні в композиції Лисенка. Він знав, що перші згуки тих чудових акордів від разу змінять фізіономію школи і приваблять до його покою всіх його товаришок. Реґіна приходила остатня. Вона сідала оподалїк, але так, що могла бачити Евгенієве лице. Евгеній граючи на память не зводив із неї очей. Стрічаючи ся з нею поглядом він уже не бентежив ся, не мішав ся; так само й вона спокійно видержувала його погляд. Він почував, що вона знає про його любов і не стидав ся свойого чутя, а в її погляді читав, що й вона почуває до него щось більше простої цїкавости. А попрощавши ся з нею на вулиці він виносив із того короткого товаришування з любою дівчиною стілько енерґії, душевної твердости і чистого підйому чутя, що цїлоденна праця була йому легкою. З подвоєною силою він учив ся до екзаменів, не дбаючи ні про що більше. Він не укладав собі плянів будущого, бо по що? Адже вона, його найкраща будущина, тут, близько него. Адже завтра він буде міг знов заглянути в її очи, стиснути її руку, дихати тим самим повітрєм, що й вона. Тілько одна постанова й була у него: зробивши докторат він поговорить з нею про їх спільну будущину. До того часу вже не далеко, — значить, нїчого забігати наперед. Так минали йому днї за днями, тижнї за тижнями. Надійшли різдвяні сьвята. В фортепяновій школї зроблено ферії — аж до посту. По остатній лекції Евгеній ішов з Реґіною вулицею в напрямі її помешкання.

— В лютім сідаю до ріґорозів, — мовив Евгеній.

— Думаю, що вже тепер можна ґратулювати вам, — мовила Реґіна.

— Ну, се ще не таке певне. Кождий екзамен, то свойого рода льотерия: або виграю, або програю.

— Ну, але я певна, що ви виграєте, — мовила вона всьміхаючись.

— Ваша певність, се комплімент для мене. Я рад би заслужити на него.

— Завідоміть мене про результат вашого екзамену. Мені цікаво буде знати се.

І вона з кишені свойого пальта виняла маленьку візитову карточку, де під друкованою назвою була рукою дописана її адреса і подала йому.

— Ну, а підчас карнавалу побачимо ся? — питав Евгеній.

— Можливо. Я надіюсь бути на балю академиків.

Ішли ще хвилину, розмовляючи свобідно, навіть не прочуваючи, що се їх остатня розмова. Нараз Реґіна затремтіла і поблїдла.

— Що пані таке? Пані так поблїдли! — мовив Евгеній переляканий до глубини душі.

— Нїчого, нїчого! — мовила вона ледво переводячи дух. Потім подала йому руку.

— Бувайте здорові! До побаченя!

— Нї, я пані не покину так! Пані щось нездорові. Позвольте вашу руку. Я проведу вас. А може взяти фіякра?

— Нї, нї, нї! Прошу вас, ідіть. Мені нїчого. Я не можу...

— Але пані... Ви тремтите, ви нездорові...

— Нї, пане! Се тілько так... хвилина. Прошу вас... пане Евгеній, лишіть мене! Я вам потім колись скажу.

— Нї, пані! Я не відступлю вас, поки не вспокоїте мене, що ви направду не хорі.

— Алеж нї, нї! Я здоровісенька.

— Ну, а чогож ви так поблїдли?

— Ах, нїчого... Бачите, отсе моя цьоця в фіякрі поїхала і бачила мене з вами. Ну, але се нїчого. Прощавайте!

Вони розстали ся. Евгеній перший раз почув про ту цьоцю і його щось мов шпигнуло в серце. Що се за цьоця, що сам вид її так змішав, стурбував, перелякав сю, здавалось, так спокійну і певну себе дівчину? Чи Реґіна боїть ся її? залежна від неї? А коли залежна, то чи справді їй грозить від тої цьоці яке лихо? Все те були для него загадки і він постановив собі, скоро побачить ся з Реґі-

ною, поговорити з нею про все, про все. А тимчасом він біг, спішив до своєї кватири; аджеж у него в кишені була дорога памятка від неї, її білєт! Він не міг діждати ся тої хвилини, коли опинить ся на другім поверсї, відімкне свій покоїк, переведе дух. А потім він виняв той білєт, довго, горячо, цїлував його, і тілько тоді прочитав, що було на нїм написано: „Реґіна Твардовська, вулиця Зелена, число 8, перший поверх, у пані Армашевської.“

А потім були різдвяні сьвята, які Евгенїй провів над книжками. А потім був баль академиків, на котрім був Евгенїй, але не було Реґіни. А потім він зробив докторський екзамен summa cum laude і того самого дня тремтячою зі зворушеня рукою написав на своїм візитовім білєтї в кількох словах завідомленє про сей факт і заклеївши білєт у маленьку коперту вислав його експресом Реґінї на вказану адресу. І ще того самого дня той сам експрес принїс йому до його помешканя і вкинув у листову скринку нньший візитовий білєт, на якім було написано:

„Ви трошечка спізнили ся. Моя сестріниця Реґіна Твардовська власне вчора вийшла замуж і сеї ночи виїхала зі своїм мужем на постійний побут на провінцию, то й не могла особисто відібрати вашого писаня. При нагодї я перешлю їй його. З поважанєм. Анєля Армашевська.“

Евгенїй тяжко відхорував сю маленьку візитову карточку і тілько помалу, по довгих місяцях прийшов до себе. І хоча тїло вернуло до давнього здоровля, душа не переставала болїти. Спомини про Реґіну не покидали його, він рвав ся до неї думками, мріями, шукав її в кождім новім місточку, в кождім селї, куди кидала його доля, але все на дармо. З часом острий біль уступив із душі, він зжив ся з думкою, що вона пропала для него, втягнув ся в щоденну житєву боротьбу, відзискав свою певність і духову рівновагу, але все таки в ряди-годи в душі воскресали давні спомини, давні болї, щеміли і мучили, як давно загоєна рана, з якої сплило богато крови. Вид якого будь жіночого лиця подібного до її лиця міг викликати ті спомини і захитати його супокоєм, як ось тепер вид якоїсь чорної дами. Та диво, одинока памятка, яку він мав із рук

Реґіни, її візитова карточка, що він хоронив як найбільші сьвятощі, вона в таких хвилях бувала йому ліком, успокоювала його душу. Він виймав її зі шкатулки, цілував і довго вдивляв ся в почерк її письма, і перед ним звільна воскресала її люба рука, її фіґура, її лице, і йому бачило ся, що знов дивить ся в її очи і пє з них дивну гармонію і наповняє ся почутєм надлюдського супокою і щастя, того щастя, що для своєї повности не потребує ніякого фізичного дотику, ніякої близькости, бо само воно — найтіснійше сполученє, збратанє душ, волі і всіх помислів.

— Не судилось менї поділяти з тобою прозу житя, — промовляв він до фіґури, що жила в його уяві, — та може се й ліпше. Ніякий шлюб, ніяка розлука не заборонить, щоб ти була поезиєю мойого житя. І вспокоївши ся сею „оптимістичною“ думкою Евгеній мов після острої але цілющої купелї вертав до своєї щоденної праці.

XVIII.

Два чи три дни пізнїйше прийшли до него замовлені листом селяне з Буркотина в справі процесу з паном маршалком. Се була неділя і вони вибрали собі той день, щоб не тратити робучої днини. Було їх три — кремезні, плечисті постаті, в довгих гунях переперезаних широкими чересами, з кошелями через плечі, з костурами в руках. Вони мусїли з пів години ждати в передпокою, поки Евгеній упорав ся з иньшими клієнтами і попросив їх до своєї канцелярії.

— Слухайте, панове ґосподарі, — мовив він, — я попросив вас, щоби ви потрудили ся до мене в справі вашого процесу.

— Та спасибі вам, паночку, — мовив один із селян. — Та ми от прийшли. Певно термін буде?

— Нї, про термін ще не чути нїчого. Я хтів про щось иньше поговорити з вами. Прошу, сїдайте!

Люде посїдали на плетену канапу, аж сей сухоребрий мебель затріщав під їх тягаром. Тодї один із них устав,

недовірливо зирнув на те місце, де сидів, і пересів ся на крісло.

— Те пасовиско, що ви за него процесуєте ся, виносить двацять морґів, правда?

— Так, паночку.

— А кілько так воно варто, як би купити?

— Та що, як для кого. Для кого чужого може й нїчого не варта, а нам воно дороге.

— Наше, прадїдівське! — потвердив другий господарь.

— Ну, але як би так у пана хотїти відкупити?

— Що? — скрикнули всї три нараз. — Своє власне ми мали би відкупувати від него? Радше головами наложимо, всї на жебри підемо, а своєї дїдівщини у дармоїда купувати не будемо.

— Я не кажу про вас! Борони Боже! Виж знаєте, що я вам признав, що ваша правда, що процес мусите виграти.

— Дай Боже пану здоровлє, — мовив знов перший селянин. — Але по щож тепер пан адукат закидають у иньчий бік?

— Я не закидаю в жаден бік, а тілько питаю вас по просту. Адже й для процесу треба знати, кілько ви собі цїнуєте те пасовиско?

— Та для нас воно варто мілїони. Нам без него жити не можна. Бачите — під самим носом. Нї курки де випустити, нї гуску, нї теля вигнати. А пан спер, польових посилає, грабить, заганяє, хоч із села тїкай.

— Розумію, розумію. Про те анї слова, що воно вам дуже потрібне. Але я гадаю: двацять морґів пасовиска, то ще не такі великі скарби. По чому у вас морґ вірного поля?

— Е, що там вірнé поле! Вірного поля доброго у нас морґ купить за сто, за сто двацять ринських.

— Ну, а морґ города?

— За морґ города, між хатами, треба дати триста, штириста ринських.

— Ну, то пасовиско певно стілько не буде коштувати, як вірне поле. Але візьмім навіть так. То щож, двацять морґів по сто ринських, то були би дві тисячі.

— Е, пан хотів Шльомкови продати його за тисячу, але як ми на Шльомка похрупостіли, то він відступив.

— Що то за Шльомко?

— Та Жид, арендар.

— Ну, бачите, то сам пан цінить се пасовиско лиш по пятьдесять ринських за морґ. А кілько вас доси коштує процес?

Селянам очевидно немила була ся розмова. Вони підзорливо дивили ся то на адвоката, то один на одного, далі той, що доси головно промовляв, відповів нерадо:

— Та що пан будуть нас допитувати, кілько нас коштує процес? Коштує, що коштує, але ми мусимо дійти свого.

— Я вважав своїм обовязком із самого початку звернути вашу увагу на те, що справа буде ще коштувати не мало гроша і клопотів. Та хто знає, чи оплатить ся вам сею дорогою доходити до свого.

Селяне мов на коменду встали зі своїх місць.

— Та коли пан адукат, — мовив їх бесідник кланяючись — коли пан адукат чогось на нас загнівали ся (знов поклін) і не хочуть далі провадити нашої справи (тремияльний поклін усіх трьох) — то ми просимо віддати нам наші папері, а ми підемо шукати собі иньшого адуката.

— Алеж люде, — мовив Евгеній, підходячи до них і на силу усаджуючи знов там, де сиділи, — що вам такого? Хто вам сказав, що я на вас гніваю ся? І за що би я мав гнівати ся на вас? Хочете відібрати від мене свою справу — я вам не бороню, а не відберете, то буду провадити її далі ; в тім ваша воля. Я хотів поговорити з вами про иньшу справу.

— Про яку?

— Ваше село досить велике, правда?

— Та досить.

— Кілько нумерів?

— Та буде більше як двісті.

— Ну, і нарід не такий дуже бідний.

— Ой говоріть, не бідний! Таже не богатий.

— А все таки, ґрунту маєте досить, худібка є, хлїб родить ся.

— Е, що з того! От маємо стілько, щоб із голоду не пухнути.

— Ну, а пан добре стоїть?

— А Бог його сьвятий знає.

— Має гроші? Чи може в довгах?

— А хто його знає. Ми там у його касу не заглядали.

— Отже кажете, що хотїв пасовиско продавати жидови.

— Та то нам на збитки.

— Ага. Ну, але я чув, що він би й цїлі свої добра готов продати.

— Та що нам із того? Він продасть, иньший пан купить, а ми як були хлопами, так будемо.

— Ну, а як би ви самі купили?

— Що таке? Пасовиско?

— Нї, всї панські ґрунти з двором і з лїсами.

— І з лїсами? Гм, гм... Пан жартують собі з нас. Хиба хлопам вільно купувати панські добра?

— А чомуж би не вільно? Як вільно Жидам, то вільно й хлопам.

— Жиди мають гроші, а хлопи відки візьмуть?

— Жиди потрафлять і без грошей купити, то чомуж би й хлопи не могли?

— Не нашої голови на се треба, — мовили селяне хитаючи головами.

— Ну, але преці варто би над сим подумати, — мовив Евгенїй присуваючи ся близше до стола. — Слухайте, люде. Я би вам повів щось, але мусите менї дати слово, що нїкому про се не скажете.

— О, та кому би ми мали говорити?

— Дайте руку, що будете мовчати!

Селяне зацукали ся. Жаден не протягнув руки.

— Та можуть пан говорити, ми не скажемо нїкому.

Евгенїй зміркував, що вони наструнчені против него і постановив собі не відкривати перед ними всїх карт.

— Як собі знаєте. Сеж не моя річ, тілько ваша. Отже знайте, що пан маршалок готов би був продати свій маєток.

— Та що нам з того?

— Те вам з того, що можете дістати на пана якого Жида, або ще гіршого пана.

— Ой, гіршого вже не дістанемо. А Жида волимо ніж сего.

— А не ліпше би то було не дістати нікого?

— Ба, чи не ще!

— І закупити самим той маєток?

Селяне пошкробали ся в голови.

— Ні, пан нас щось дурять. Де то хто таке видав, аби хлопи купували панські маєтки?

— Ну купіть ви, то й иньші побачать.

— Та бійте ся Бога, паночку, де ми тількі гроші візьмемо?

— А якіж по вашому гроші на се потрібні?

— А хиба ми знаємо? Та там певно з мілїон треба буде.

— Сьмійте ся; люде! Маєток оцїнений усего на сто двацять тисяч, а на те сїмдесять тисяч позичено в банку.

— Ну, то нас банк зліцитує.

— Вас? За що? Ви ще й не вислухали, що вам хочу сказати, а вже боїте ся, що вас банк зліцитує. Фе, не будьте дїтьми. Адже видите, що пана не ліцитує, хоч він позичив і не віддає. Ви переймете банковий довг на себе.

— Не хочемо! — в один голос скрикнули селяне. — Що з того, що банк пана не ліцитує, а нас певно по році пустить з торбами.

— Алеж не бійте ся! Чекайте. Я вам ще не доповів усего. Яж вам не кажу брати банку на себе зараз, а тілько тоді, як би-сте купували маєток.

— Ні, не хочемо. То не наш антерес! Ми люде прості, нас ледахто обдурить. Що нам залазити в таке велике діло? Нам аби на своїм вижити.

— Ей люде! Будете колись плакати на свій нерозум, ви і ваші дїти. То на дурний кавалок пасовиска вам не жаль викидати тисячі, а коли я раю вам такий інтерес, що може вам і вашим потомкам дати хліб у руки, то ви навіть вислухати мене не хочете.

— Та пан нам рають то, що пану випадає, але ми на те не пристаємо.

— Чому?

— Бо то не наш антерес.

— Але я готов вам допомогти, перепровадити справу.

— Біг заплать пану, але ми на те не пристаємо.

— Волите бути жебраками і попихачами, ніж панами в своїм селі, — гірко промовив Евгенїй.

Селяне вклонили ся.

— Т-та! Пан своє знають, а ми своє.

— Якеж тут моє? Чи гадаєте, що пан підкупив мене, щоб я помагав зсадити його з маєтку? Чи думаєте, що хочу обдурити вас? Маєток на вас зробити? Я тілько бажав би, щоб вам добре було.

— Най пан будуть вибачні, — мовив з лукавою покорою один селянин, — але ми люде прості, ми на тих антересах не розуміємо ся і не можемо в те вдавати ся.

Вони встали і взяли шапки в руки.

— Га, як собі знаєте. Спімнете колись моє слово, що я радив вам на добре, але тоді буде за пізно.

Селяне поклонили ся і стояли мнучи шапки в руках.

— Та ми би просили, аби пан були ласкаві таки віддати нам наші папери.

Евгенїю мов би води холодної бухнув у лице. Не говорячи нїчого він зібрав які мав папери, що відносили ся до їх процесу, і віддав їм.

— В ласцї божій! Бувайте здорові, паночку! — мовили селяне виходячи.

— Дай Боже здоровля! — мовив Евгенїй силуючи ся говорити спокійно і свобідно. — А як вас який жидок виссе з грошей, або як знов зірвете ся до бійки з панськими гайдуками і вас кільканацять засадять до криміналу, то прошу знов до мене!

Селяне вийшли, але ще в дверях почали голосно говорити між собою.

— А що, куме, не правду Шльомко казав?

— Ба я! Та то видно. Пан усе за паном.

— А кождий аби лише з хлопа здерти. А викришило би вас до ноги!

XIX.

Ся розмова попсувала Евгенію всю неділю. Хоч при людях він завсіди видавав ся спокійним, певним себе, веселим і жартовливим, то бували і у него часи сумнівів і зневіри. В такі часи він, коли не мав пильної роботи, замикав ся в своїм покою, читав, думав або писав дещо, щоб розбити чорну хмару на душі.

Таке було й сьогодні. Неділя. Гарний осінний день. У всіх церквах дзвони грають, аж повітрє гуде і тремтить. Вулицями товплять ся люде, коло церкви і костела цілі базари, коло шиночків мов пчіл у горячу днину, сьміхи, шум, гуркіт фіякрів. Усе мішаєть ся, заповнює душу якоюсь повіню житя.

Евгеній замкнув канцелярию і думав піти до міста. Але зараз йому відхотіло ся. Куди піду? До кого? По що? Він не мав у місті нїякого щирого приятеля. Зрештою тепер обідна пора близька; поприходять із церкви або з проходу тай за стіл — не пора на відвідини. І він завернув до свого покою, замкнув двері і пробував занятп ся чим, щоб розігнати неприємне чутє. Але нерви його були розстроєні Нїчого сьвіжого до читаня не було, на писанє не було сили, і він почав ходити по покою, переміняючи своє неприємне почутє на слова і сільоґізми.

— Щож, від селян годі й надіяти ся чогось иньшого. Так довго всї дурили та туманили їх, що вони й розуміти не можуть сурдутовця такого, котрий би не хотів дурити їх. Жида розуміють, бо Жид від разу каже: дай. І знають, що зідре їх, і йдуть до него, бо його поступуванє простїйше, відповідне до їх способу думаня.

Йому пригадали ся звичайні ради, які дають на се наші інтеліґенти. „Осьвіта“. Він усьміхнув ся гірко. Що таке осьвіта? Чи вмілість читати і писати, се осьвіта? Чи прочитавши всї книжечки „Просьвіти“ і „Общества Качковского“ чоловік зробить ся осьвіченим? Що більше, чи скінчивши університет і одержавши дипльом чоловік робить ся осьвіченим? Так осьвіченим, щоб у кождій житєвій пригоді міг собі дати раду? Щоб не робив дурниць у найблизших йому, найпрактичнїйших справах?

Аджеж Ваґман закидає свої лихварські сіти на панів, посесорів, урядників, значить, на саму сметанку інтеліґенції в повіті. І щож? Усі вони треплють ся в його сітях, а вимотати ся не можуть. Я певний, що він не одному Брикальському може в сій хвили приложити ніж до горла. І щож поможе тим панам їх осьвіта? На що вона їм, коли не в силї видерти їх із рук такого простого халатника?

Він ходив по покою і перевертав думи мов важке камінє. Чого-ж тут потрібно? Який вихід? Йому пригадала ся приповідка: „Тим чорт Ляхів бере, що одинцем ходять“. І зараз же він пригадав собі Ваґманові слова про пана Брикальського, що сей пан зичить грошї у ріжних Жидів і потїшає себе тою думкою, буцїм то вони кождий для себе держать се в секретї, і навіть не підозріває, що всї ті позички йдуть із одних рук. І певна річ, пан сам держить свої позички в секретї доки може, то-б то доки його чорт не візьме. І се має бути осьвічений чоловік? Нї, книжкова осьвіта ще не дає житєвої осьвіти. Неписьменний торговець може бути в житєвих справах осьвіченїйшим чоловіком від доктора фільософії. Житєва осьвіта, ось в чім річ! Щоб чоловік привикав жити з людьми, порозумівати ся з ними, солїдаризувати ся. Почутє солїдарности між людьми, се мета тої школи. Адже наші селяне жиють доси на становищі диких у пралїсах: що по за межами мойого вїґваму, те все вороже менї, чигає на мене, бажає мене знївечити. Відси ворожнеча між сусїдами за дрібниці, загальне недовірє, облесливість і брехливість. Адже я певний, що вони вийшовши від мене просто підуть до свого Шльомка і розповідять йому, що я радив їм купити панські добра. Ще й прибрешуть дещо, бо слухали нерадо і відійшли не вирозумівши добре, чого я хочу.

Він почав ходити живійше. Прикре почутє в його душі дійшло до вершка і перебуло крізіс. Йому відкрили ся веселїйші горізонти.

— А коли знаю се, коли розумію причини сего, то нїчого й гризти ся. Треба провести їх через школу житєвої осьвіти, збудити в них громадського духа, а там побачимо. При першій нагоді поїду до Буркотина, роздивлю ся

все на місці, побалакаю ще з иньшими людьми. Побачимо, може воно не так лихо буде, як здаєть ся,

Він зупинив ся коло вікна і зирнув на міський сад. Його очи все падали на те місце, де колись то бачив чорну даму, але її не було там. Стежкою сунула ріжнобарвна хвиля панів, панночок, дітей, а коло лавки, де сиділа колись чорна дама, стояв недвижно прецляр із кошем прецлів та медяників на руці.

Евгеніїв зір перебіг на тісне подвірє його дому. З сего боку подвірє було вузеньке, затіснене мурованим парканом, майже темне і вогке. По під парканом ішов сторож Баран. Евгеній зразу не звернув на него уваги; бачучи, як він іде здовж муру, він подумав, що йде до комірки по коновки або по мітлу. Але по хвили зирнувши у-друге він побачив, що Баран тою самою стежинкою по під мур, у найгустійшій тіни, йде назад, голіруч, рівним, виміреним кроком. Дійшовши до місця, де подвірє розширюєть ся і з поза вугла дому вихапуєть ся ясна смуга сонячного сьвітла, Баран вертає назад у тінь і знов іде по під мур своєю давньою стежкою. Се зацікавило Евгенія. Він почав придивляти ся Баранови, але не міг відкрити нічого. Сторож ходив мов вартовий на чаті. Піднявши голову в гору, в військовій поставі, не змигаючи оком ні в сей бік, ні в той він ходив, ходив і ходив. Евгенієви здавало ся, що бачить якісь рухи його уст, немов Баран говорив щось до себе, але голосу не було чути. Се тягло ся досить довго. Аж ось на ратуши вдарила перша година. Баран мов прокинув ся зо сну, зупинив ся, зітхнув, оглянув ся довкола, зняв капелюх, обтер собі рукавом піт із чола і втомленим кроком пішов, сим разом уже не бокуючи від сьвітла. Евгеній слїдив за ним очима: він пішов до свого покою в сутерені — певно ляже спати.

— Мабуть його епілєптичні напади повторяють ся в иньшій формі — подумав собі Евгеній. Платячи за квартиру він недавно згадував Ваґмановій про хоробливий стан сторожа.

— Щож робити? — відповіла Жидівка. — Він свої обовязки сповняє добре. А що хорий, то вже викидати його? Він не шкідливий нікому, доки його не роздразнять.

Зрештою я не стою за ним, але Ваґман хоче його мати у себе.

Евгенїй, сказавши по правді, також не мав причини жалувати ся на Барана; він дбав про порядок у домі, держав чистоту, був усе на місці, коли його треба було післати за чим, і що найважнїйше, був мовчазливий. Дуже рідко з його уст чути було яке слово. Ходив мов у глубокій задумі. І всї довкола, знаючи його хоробливий стан, не займали його і старали ся говорити з ним лагідно — і як найменше. На його дивацтва такі як отсе ходженє на вартї, не звертали уваги. Всї знали, що на него „нападає часом“, але знали також, що про се найлїпше не згадувати йому. Тепер, видно, на него напав привид, що він мусить відбувати варту. Щож, нешкідливий привид — подумав собі Евгенїй. Йому прийшли на гадку слова Ваґманової, що вона радо відправила би Барана, але Ваґман упер ся при тім, щоб держати його. Що воно значить ся? Чи він має в тім якийсь свій рахунок, чи держить його з доброго серця? Адже справдї не аби яке положенє Баранове! Хорий чоловік, що „на него нападає“, значить, хорий на таку слабість, якої всї боять ся, а на яку лїку нема, до того відомий як убійця своєї жінки — ну, коли-б тепер Ваґман відправив його, то що його ждe? Нїхто його не прийме, нїкуди йому дївати ся, хиба перевісити торбу через плечі та йти на випроси. Нї, видно Ваґман не такий злий чоловік, бо й вирахунку з Бараном не має мабуть нїякого. Держить його, дає хату, ще й платить дещо, а що Баран заробить від партий, то окремо — і жиє бідний чоловік.

Ідучи на обід Евгенїй побачив Барана на подвірю, як порав ся щось коло криниці. Він поздоровив його. Баран уклонив ся йому не мовлячи нїчого, але Евгенїй замітив, що перший раз від часу їх знайомства Баран впер у него свої блискучі очи, дивив ся на него довго і вперто не змигаючи. В тих очах, так здавало ся Евгенїю, було щось мов важкий сум змішаний з якоюсь болючою цїкавістю. Здавалось, що він хотїв щось промовити, запитати про щось у Евгенїя і молодий адвокат мов прикований тим поглядом зупинив ся, ждав. Але Баран по хвилї

спустив очи і заняв ся своїм ділом, не мовлячи нічого — і Евгеній пішов своєю дорогою.

XX.

Вечером тої самої неділі Евгеній сидів у своїм покою занятий вироблюванєм якогось рекурсу, коли нараз застукано до дверей і війшов Стальський. Після тої памятної стрічі, коли Стальський ночував у него, Евгеній рідко здибав ся з ним, не заходив у розмову і оказував ся супроти него холодним і байдужним. Він почув, що його стара антипатия до сего чоловіка збільшила ся і не завдавав собі праці скривати се. Але Стальський мов і не завважував нічого, кланяв ся Евгенію низенько, стрічав і прощав його облесливим усьміхом і навіть — що всім було дивно — поза очи відзивав ся про него з великими похвалами. А се була майже нечувана річ, аби Стальський похвалив кого поза очи.

— Добрий вечір пану меценасови! — мовив він втикаючи насамперед свою голову до покою. — Можна війти?

— Прошу! Добрий вечір! — мовив Евгеній не дуже то приязно, не встаючи з місця.

— Дуже перепрашаю, що перериваю пану меценасови роботу. Надіюсь, вона не дуже приємна?

Евгеній усьміхнув ся.

— Е, як би то ми лиш приємної роботи шукали, то ріжні мененаси і офіцияли могли-б і з голоду померти.

— Га, га, га! Правда, правда! Значить, не потребую робити собі закидів, що перерву на хвильку.

— Е, се иньша річ — мовив Евгеній. — Робота досить пильна, треба зробити її.

— Надіюсь, що не конче сьогодні.

— Ну, я з таких, що завсїгди волію сьогодні, ніж завтра. Але прошу сїдати. Що вас приводить до мене в таку пізну годину, пане Стальський?

— Пізну? — аж скрикнув Стальський. — Що пан меценас мовлять! Ще ледво осьма. А я до пана меценаса справдї з одною маленькою просьбою.

— Прошу, чим можу служити?

— Не знаю, як і казати. Може се буде занадто велика претензія з мого боку...

— Ну, пане Стальський, без інтродукций! Знаєте, ви були такі ласкаві помогти мені при інсталяції.

— Ах, пане меценас! Прошу не згадувати про се! Я робив для власної приємности і не хотів би, щоб ви за те почували ся до якогось обовязку супроти мене.

— Ну, та говоріть бо вже, чого вам треба, а то ми ще на самих церемоніях посваримо ся — жартуючи мовив Евгеній.

— Бачите, пане меценас — мовив Стальський опираючись головою на долоні а ліктем на розі Евгенієвого бюрка — тоді, коли я ночував у вас... ви були такі добрі і втрактували мене тою чудовою наливкою...

— І вона не дає вам спати, домагає ся компанії — сьміючись мовив Евгеній.

— Ні, не те! Зовсім не те! — мовив Стальський. — Бачите, тоді я наговорив вам про свою жінку всякої всячини. Пригадуєте собі?

У Евгенія подерло морозом поза плечі.

— Так от і вийшло. Від тоді я передумав дещо, придивив ся дечому і дійшов до того, що я також не добре роблю.

У очах Стальського, на кінцях його уст, у цілім виразі лиця було щось мов насьміх над тими словами; щирости, яка-б давала їм властиву ціну, не було в його голосі ані сліду.

— Щож, се похвально пізнати свою похибку — мовив Евгеній, не знаючи, що йому сказати і по що Стальський виволікає перед ним свої домашні справи.

— Пізнати! Не в тім річ. Знаєте, я такий чоловік: або пан, або пропав. Як робити щось, то робити до шпунту, а як ні, то й не зачинати. Як пізнав свою похибку, то зараз направити її.

— Значить, живете тепер зі своєю жінкою як слід?

— От в тім то й річ! — мовив Стальський. — Знаєте, десять літ жили ми з собою як чужі, як вороги, робили одно одному ріжні пакости і прикрости — то так

якось повернути оглоблі в противний бік — як би вам сказати, не à propos. Рука не підіймаєть ся. Слово не вимовляєть ся. Так от я задумав зробити се якось принаднійше. Солєннійше. Коли будемо самі обоє в хаті, то воно не вийде — погань вийде, знаю наперед. Скінчить ся новими докорами, новим гнівом. Дай, думаю, справлю перепросини як Бог приказав. Запрошу чужого чоловіка, любого мені перед яким не маю секрету і не потребую ні з чим ховати ся — вас. Щоб ви, так сказати, були за сьвідка.

— Але-ж пане любий — мовив Евгеній, та Стальський не дав йому докінчити.

— Прошу, пане меценас, не відмовте мені сего. Дуже вас прошу. Знаєте, від сего залежить спокій і щастє двоїх людей. А при тім, позволю собі григадати вам, що ви таки винні ще мені візиту. Прошу не сперечати ся, не вступлю ся відси, поки не пристанете.

— Га, коли така ваша воля, то нехай і так, хоча, признаю ся, яко кавалєр я не чую себе покликаним до інтервенції в таких делїкатних подружніх дїлах.

— Але-ж то не буде нїяка інтервенция. Звичайна візита. Ви вдаєте, що не знаєте нїчогісінько, а ми обоє балакаємо собі, забавляємо гостя — і при тій нагоді наші дїфференції вирівнюють ся. Тихо, мирно, незамітно.

— Дай Боже! Ну, а коли-ж би ви думали се зробити?

— Сьогодня. Зараз. Усе вже готове. Що треба — накуплено, фіякер чекає на вулиці. Прошу перебрати ся — і їдемо!

— Га, коли так, то служу.

Евгеній перебрав ся в візитовий стрій, вони оба зі Стальським сїли на фіякра і поїхали. Їхали досить довго, бо Стальський жив на одній із найдовших улиць, досить далеко на передмістю. Коли доїхали, Стальський задзвонив у фіртці. Вийшла служниця. Він велїв їй забрати з фіякра пакунки, а сам з Евгенієм пішов на ґанок. У покою, що виходив до ґанку, крізь скляні двері видно було сьвітло. Се був сальон. Так само сьвітило ся в однім боковім по-

кою на право. Стальський видобув ключ, відімкнув двері і вони війшли. Стук їх кроків і гомін розмови залунав у тихім домі. По хвилї вітворили ся бокові двері і в них появила ся висока постать у чорній сукнї.

— Се моя жінка. Пан доктор Евгенїй Рафалович.

Евгенїй зирнув і остовпів. Се була Реґіна.

XXI.

Крізь спущену стору невеличкої спальнї продирає ся вже червоняве поранкове сьвітло, а Евгенїй спить іще. Його лице тоне в півсумерку. Десь колись він порушить ся, мов відгоняючи від себе докучливу муху, потім переверне ся на другий бік, проговорить щось крізь сон, швидко і уривчасто, а там вирве ся з його грудей важке стогнанє. Видко, що його мучать неспокійні сни, ті сни, що налягають на стурбовану душу найрадше ранком і в ярких, фантастичних картинах, алєґоричним стилем малюють їй її власну турботу.

Йому снить ся широчезна площа — не то пасовиско, не то колюча стерня. Сьвіжої зеленї, цьвітів, дерев анї слїду. Довкола сїро, буро, непривітно, безлюдно. Він іде й іде якоюсь безконечною стежкою, перескакує через якісь рівчаки, спотикаєть ся на якісь груди, стрягне в якихось мокравинах, і йде, йде Бог зна куди і за чим. Він утомлений, знесилений, пригноблений сею величезною пустинею, але про те не перестаючи йде, йде, йде чим раз далї. Глухо. Нї голосу пташини, нї шуму вітру, нї цьвіркоту свершка, навіть стук його кроків проковтує глуха пустиня. В безшелестній тиші він суне наперед як дух, тілько втома і невимовна вагота пригадує йому, що він чоловік з тїла і кости.

Та ось поперек його дороги простягаєть ся чорна стрічка, закривлена по обох краях обрія мов велике плазом покладене S. Ся стрічка грубшає в міру того, як він наближаєть ся до неї, з одного краю набирає сріблястого блиску, мигоче і граєть ся проти сонця, робить ся в однім місцї ширшою, в другім вузшою. Рівночасно до Евгенїє-

вого слуху долітає якийсь глухий шум, його лице обдає якийсь вохкий, холодний подих. Він пізнає: се велика ріка перерізала йому дорогу. З далека він видить тілько її супротилежний беріг — стрімкий, високий, мов викроєний у чорній скалї; тілько де-де в низу просьвічує до сонця водяне плесо.

Та ось він стоїть над рікою. Широка просторінь каламутної води обрамована в формі великої елїпси чорними, стрімкими скалами. Думав би, се озеро, але тріски, жмутки піни або стеблинки, що пливуть швидко по тім водянім зеркалї, показують, що се справдї ріка, показують відки вона випливає і куди пливе. Он там на заходї зза високого камяного щовба випливає вона, а там на сходї щезає за таким же щовбом, що заслонює перед очима дальші закрути величезної водяної змиюки.

Евгенїй стоїть над рікою і вдивляєть ся в її каламутну воду. Та ось далеко на заходї заторохтїв бубон, загудїв бас, затягла тонесенько скрипка. Евгенїй зирнув у той бік і побачив, як із за чорного камяного щовба виринула велика дараба. На сїро-сталевім тлї ріки вона від разу визначила ся мов ярка зелена пляма, так рясно була обмаєна смерічками, по краях обвита хвоїновими вінцями, встелена пахучим листєм, шуваром та сїтником. А коли надплила близше, Евгенїй міг розпізнати те товариство, яке плило на дарабі. При передній кермі працював зігнувшись у дугу старший Гуцул у лисячій клапані на голові і з люлькою в зубах; його лиця Евгенїй не міг розпізнати. За ним на лавочцї сидїли чотири музиканти, а далї на таких же лавочках уставлених простокутником, сидїло досить численне товариство. Паничі й панночки в бальових строях, порозсаджувані парами. У панночок у руках пишні букети, на їх сукнях фуркочуть широкі барвисті стяжки; паничі держать у руках кришталеві чарки, иньші відкорковують бутельки з вином, чути окрики, срібні сьміхи, цоканя чарок. По серединї чотирокутника стоїть найвисша лавочка, коротка, лиш на дві особи. На нїй сидить молода пара, що творить осередок сего пишного поїзду. До них обертають ся веселі промови, сердечні бажаня, голосні вівати. А з заду при другій кермі стоїть молодий керманич,

уродливий Гуцул з чорним, довгим волосєм, у білій рясно вишитій сорочці, стоїть і не ворухнеть ся. В руці спокійно і твердо держить керму, на лиці його тиха радість; свої чорні очи впер він у Евгенія, немов би хотів щось пригадати йому.

Хто ся молода пара? Хто ся пара? — запитує сам себе Евгеній. Напружає зір як тілько може і вдивляє ся в пана молодого. Щось таке знайоме йому, а при тім якесь чуже! Хто се такий? Де і коли я знав його? Довго мучить ся його уява, аж нараз йому мигнуло несподівано: адже-ж се я сам! У тім самім фраку, в якім сїдав до докторського екзамену, в тій самій краватці, з тою самою шпилькою. І як же я міг не пізнати себе самого? Правда, від тодї десять лїт минуло. Не вже я за той час так відмінив ся? Постарів, обносив ся?

Але гов! Хто-ж се панна молода? Хто та, що сидить обік него на лавочцї і похитує головою і з соняшним усьміхом приймає ґратуляциї? Евгеній, той що сидить на березї, якось не від разу звернув на неї увагу. Все немов хтось заступав її перед його очима. А тимчасом дараба пливе, пливе тихо, але швидко, швидше, чим раз швидше. Ось іще видно білу руку молодої, як підняла в гору чарку. Хто вона? Яке її лице? Нї, дармо натужує очи Евгеній. Дараба вже минула, віддаляєть ся, немов зісковзуєть ся по гладкій площі десь у бездонну глубінь. Музика тихне. Тілько заднїй керманич стоїть спокійний, величнїй, уродливий, мов мальований, стоїть і не змигаючи дивить ся на Евгенія. Евгенію здаєть ся тепер, що в очах керманича видно якийсь тихий докір. Він своїм зором чіпляєть ся ще того керманича, немов хоче випитати його про щось, та ось в тій хвилї дараба щезає за чорною скелею, за закрутом. Евгеній стоїть хвилину мов остовпілий. Хоче крикнути, але його горло здавлене і не видобуде нїяк голосу. Хоче бігти на здогін дарабі, але його ноги мов приковані до землї. Він стоїть на місцї і знов дивить ся в каламутну воду, що пливе, котить ся і раз у раз проносить тріски, клубки піни і стебла соломи.

Але ось серед каламутних хвиль мигнуло щось біле, мов колода дерева сьвіжо обдерта з кори. Пливе, набли-

жаєть ся. Евгенїй забув уже про дарабу і вдивляєть ся в новий предмет. Ось він уже недалеко берега... Се не деревляна колода, се біле тїло жіноче. Випручали ся мармурові груди з рожево-вишневими пупінками. Розкидані по водї руки, виринає то знов тоне в водї голова з лицем піднятим до неба. Хвиля гойдає те тїло, розчісує довге, золотисте волосє. Ось лице до половини підняло ся з води. Очи відчинені і на них примерз на віки вираз невимовного страху, нестерпної муки. Уста на пів отворені, лице бліде, тілько на чолї царює надземний супокій.

І Евгенїю здаєть ся, що він пізнав сю втоплену нещасливу жінку. Він скрикнув страшенно і не надумуючись кинув ся в воду. Він почував у своїй сонній сьвідомости певність, що вона вже нежива, що її нїякою жертвою не верне до житя, але про те він чув, що мусить кинути ся в воду і витягти се тїло з тої водяної могили. Зашуміла хвиля, заклекотїла безодня, вода обхопила його зо всїх боків — і він прокинув ся.

Він справдї був мокрий — від поту. Його груди дихали важко; затуманена голова довго не могла прийти до повної сьвідомости. Тай навіть тодї, коли отряс із себе ваготу сонної змори, коли розтулив очи і приняв ся пізнавати докладно, де він і що з ним, — навіть тодї важке пригнобленє з його душі не уступало. Бо воно не було наслїдком сну, але навпаки, було жерелом, із якого виплила каламутна ріка його сонного привиду. Що більше, чим яснїйшою робила ся його сьвідомість, чим виразнїйше почали виринати в душі спомини про те, що було вчора, тим тяжша вагота налягала на душу, тим прикрїйший біль він почував десь — здавало ся — на самім днї серця, там, де криєть ся найделїкатнїйший нерв, осередок усякої чутливости. Він сїв на ліжку, його лице поблїдло, уста розкрили ся мов до трівожного окрику, а очи витріщені широко впялили ся в найтемнїйший кут його спальні.

XXII.

І йому почали пригадувати ся всї дрібниці вчорашнього вечера, одна за одною, виразно, невмолимо, так як

хвиля за хвилею вбивали ся в його душу мов заржавілі цьвяхи. Ось він стоїть мов остовпілий, пізнавши в тій жінці, котрої бездонну недолю знав із оповідань її мужа, — її, свій ідеал, свою Реґіну, своє вимріяне щастє, що на хвильку всьміхнулось йому і зараз загасло. Він стоїть і дивить ся на неї з виразом дикого перестраху. Дивить ся і не бачить нїчого, не тямить нїчого, тілько в мізку чує якусь ваготу, мов від наглого удару обухом. Чи вона пізнала його в першій хвилї? Чи на її лицї виявило ся що небудь? Він не міг пригадати нїчого. В його ухах мов ножем по склї ріже, лунає солодко-огидливий голос Стальського.

— Реґінко, то пан меценас Рафалович. То моя жінка.

Вона склонила голову, не мовлячи ані слова. Її очи звільна піднесли ся на лице Евгенія, постояли на ньому хвилинку і з таким самим виразом тихого здивованя перейшли на лице Стальського.

— Прошу, пане меценас, розгостїть ся! — говорив Стальський не завважуючи його остовпіня і беручись знимати з него пальто. Тим привів його до отямленя. Евгеній роздяг ся і знов упер очи в високу жіночу постать у простій чорній сукнї без нїяких оздоб, що все ще недвижно стояла перед ним.

— Слухай Реґінко, — мовив Стальський зовсїм натуральним голосом, мов би продовжав перервану перед хвилею щиру розмову, — а я й забув тобі сказати... А властиво не забув, а навмисно не хотїв, щоб зробити тобі несподіванку, ха, ха, ха! У нас нині семейне сьвято. Забула, яке? Але-ж серденько, подумай! Десяті роковини нашого першого зближеня. Памятаєш? Ну, ну! От я й подумав: дай відсьвяткуємо сей памятний вечір! Роковини такого важного звороту в нашім житю. Прошу, жіночко, не хмур ся! Я про все подумав. Будь ласкава, піди до кухні, там знайдеш усе, чого потрібно для нашого нинїшнього маленького празника.

Реґіна все ще стояла недвижно на місцї. Евгеній на стілько отямив ся, що міг спокійно придивити ся їй. Чи постаріла? Чи змінила ся за ті десять лїт страшної моральної тортури, які прожила в пазурях отсего нелюда? Евгеній був троха розчарований. Жінка, що переживала

таке, повинна-б була виглядати більше нещасливою, більше пригнобленою. Реґіна не дуже постаріла, навіть поповніла троха, щоки цвили невеличкими румянцями, уста були досить сьвіжі, на лиці ані на чолі ані морщиночки, ані слїду борозни проведеної внутрішнїм горем. Виглядала як богато иньших жінок, а її спокій надавав їй навіть вираз якоїсь тупости і байдужности. Се страшенно болюче вразило Евгенія; се було так, немов би хтось із вівтаря виставленого в його душі здирав найкращі окраси.

— Так се вона? Вона, моя Реґіна, мій ідеал, моє божество? — повторяв він у своїй душі сотні разів. — Ну, вона, видно, не дуже нервова, не дуже чутлива. Живе собі сяк чи так. Не дармо кажуть: жінка як верба, де її посади, там прийметь ся. Над чистою водою, то над водою, а на поганім сьмітнику, то на сьмітнику. Вона тут і там буде собі рости, найде собі якесь уподобанє.

Тимчасом Стальський крутив ся по покою, приставив до стола пару крісел, добув із комоди гарний обрус і застелив стіл, а потому обертаючи ся до Реґіни говорив далї тим самим свобідним, солоденьким тоном, ще солодшим, нїж уперед:

— Моя люба жіночка дивуєть ся, що я на таке семейне сьвято запросив постороннього гостя. Адже так? Ну, пан меценас Рафалович для мене зовсїм не постороннїй чоловік. Адже я розповідав тобі, Реґінко, що се мій елєв ще з ґімназияльних часів. О, стара знайомість, стара приязнь... Правда, пане меценас? (Він горячо стиснув своїми долонями і потермосив Евгенієву руку). О, прошу, прошу сїдати! Надіюсь, Реґіночко, що коли пізнаєш близше пана меценаса, то й сама признаєш менї рацию, що любійшого гостя я не міг привести на сьогоднїшнїй празник.

Вона все ще стояла на місці і не зводила з него на пів зачудуваного, на пів тупого погляду. Стальський підійшов до неї лагідно всьміхаючись і шепнув їй до уха:

— Не дурій, ти комедиянтко! Не вдавай ідіотку! Іди до кухні і припильнуй, щоб Онуфрова приладила нам вечерю. Повечеряєм усї троє. А не роби менї комедиї, розумієш? Не доводи мене до того, щоб я при чужім чоловіці наробив тобі скандалу.

І він легесенько взяв її за плечі і вдаючи немов проводить її до дверей, формально випхав її з покою. Евгеній, у котрого слух був надзвичайно сильно розвинений, чув серед тиші кожде слово, яке Стальський прошептав жінці. Він аж здивував ся сам собі, коли чуючи ті брутальні слова дізнав у душі якоїсь пільги. Вони мов жбух холодної води вернули його назад до дійсности, показали йому в відповіднім сьвітлі ту огидливу комедию, яку грав перед ним Стальський. А вона? Певна річ, йому було жаль її, але на дні душі вставало якесь погане, еґоістичне, вороже чутє, немов говорило до неї: „Бачиш, бачиш, ось яке ти вибрала! Не мала на стілько сили волї, щоб піти за голосом серця, щоб оперти ся тітцї, так ось яке запопала!“

Тепер, коли згадує сю вчорашню сцену і свої вчорашні почутя, Евгеній дивуєть ся, як йому серце не трісло при такім пониженю і потоптаню улюбленої жінки. Ще вчора рано він не був би припустив, щоб міг бути сьвідком такого зневаженя свого ідеалу. Він був би розірвав, зубами загриз чоловіка, що посьмів би навіть думкою зневажити його ідеальну Реґіну. А вечером він чув той огидний шепіт Стальського — і не рушив ся з місця і рука його не затиснула ся в пястук і не розтовкла йому фізіономії, не здусила горла! Як се могло стати ся? Чи йому загородив дорогу шлюб, що лучив тих обоє людей до купи на нерозривну долю, на нерозривну муку? Здаєть ся, ні. Щось иньше спиняло його, паралізувало його волю. Ся Реґіна, то не була його Реґіна. То була якась виблїдла, невдатна копія його ідеала. У неї не було того чарівного блиску, що колись так раптово, безвідпорно заполонив його душу. Від неї — Евгеній чув се — не виходила та маґічна сила, що тягла його і віддавала їй на власність тоді, в щасливі дні їх спільних відвідин у школї гри на фортепяні. Йому здавало ся часом, що оте довголїтнє житє в такій поневірцї скалїчило, обезсилило її душу, а иньшим разом він з почутєм глибокої гіркости уявляв собі, що се його власне терпінє по розлуцї з нею, його власна туга і скорбота і жалоба по нїй стає муром між ним і між нею, мов обтернений пліт, через котрий не можна перебрати ся не зранивши ся доткливо.

А Стальський тимчасом сів насупроти него і спокійнісенько, мов нічого й не бувало, почав забавляти його розмовою. Полились потоки звичайних поговорів. Чи чули пан меценас? Найстарша дочка пана директора втікла з якимсь пенсіонованим підпоручником? А судию Страхоцького, того ідіота, назначено на повітового судию в Гумниских у нашім окрузї висшого суду. А панове Шварц і Шнадельський — тямлять пан меценас? — ті многонадійні паничі, що їх за крадіжки прогнано з судової служби, — їздять по селах, ніби то мають аґенцию краківської асекурациї, а на ділї займають ся — Господи милостивий, ти один знаєш, чим вони займають ся! Пан прокуратор колись то аж волосє на собі микав, читаючи рапорти жандармів про їх справки. Та що, пан Шнадельський — кузин пана президента суду, а пан Шварц був колись канцелістом у пана президента, а при тім він протеже пані судиїхи Могульської — знають пан меценас, тої ординарної Мазурки? Вона-б очи видерла кождому, хто би сьмів на її улюбленого Шварца сказати лихе слово, не то що. І подумайте собі, ті паничі можуть гуляти собі безкарно по повітї, ані волос не спаде їм із голови. Чую, що й коло пана маршалка заскакують, пані маршалковій компліменти правлять, на домашніх балях паннів відтанцьовують і все жалують ся на те, що їм у судї заподіяно страшенну кривду, кинено на них калюмнію, не дано їм змоги очистити ся.

— Але, але! — перебив сам себе Стальський. — Я тут балакаю, тай забув ся. А моя пані якось не приходить. Перепрашаю пана меценаса. Я за хвилиночку верну.

І не ждучи на Евгенієву відповідь Стальський схопив ся з місця і вибіг до кухні. Вернув по хвилї, а за ним служниця на таці несла тарілки, накраяну платочками шинку, булки, пару бутельок вина, бутельку коняку і кілька чарок. Вона поставила се все на стіл і приняла ся розставляти.

— Йди, йди, припильнуй самовара, — мовив до неї Стальський, — ми вже тут дамо собі раду.

Служниця вийшла.

— Моя пані зараз прийде. Не надіяла ся гостей. Пішла перебрати ся.

— Алеж пане, — мовив до него Евгеній, — мені здає ся, що ви замісь дійсного празника наробите собі і своїй пані сьогодня більше гризоти і клопоту.

— Не бійте ся! — весело мовив Стальський відкорковуючи бутельку з коняком. — Ось випиймо лише! Зараз воно инакше буде!

— Ну, але без пані... без властивої солєнізантки... з якимсь болючим заклопотанєм мовив Евгеній.

— Га, га, га! Се ви гарно сказали! — брутально регочучи ся мовив Стальський. — Властива солєнізантка! Га, га! Ну, але так, unter uns gesagt, як вона вам подобає ся? Дуже подібна до бідної жертви домашньої тиранії?

У Евгенія серце стисло ся і рука засвербіла, але в тій хвилі війшла Реґіна і увага обох мужчин звернула ся на неї.

XXIII.

Боже! Що вона зробила з себе! Чи збожеволіла, чи на якусь дивовижу чи на жарт вдягла ся в свою злежану, помяту шлюбну сукню? Біла шовкова спідниця, такий же штучними перлами з переду вишитий і білою коронкою на грудях облямований станик, волосє розпущене, на руках тілистої барви рукавички аж по лікті, на ногах білі атласові черевички — оттак увійшла Реґіна до сальону. Ішла звільна, мов на пів сонна, зі спущеними в низ очима, мов справді панна молода до шлюбу. Тілько її незаслонене лице супроти сего білого одягу виглядало пожовкле, на шиї під ухами видно було зморщки, під очима залягли синюваті тіни. Зрештою лице її було поважне, задумане.

— Бій ся Бога, Реґінко! Що ти з себе зробила? — скрикнув Стальський побачивши її в такім костюмі.

— Сьогодні мій юбілей, — промовила Реґіна. — Десятилітній юбілей мого замужнього житя. Отся сукня — мовила вона звертаючи ся лицем до Евгенія — була символом мого найбільшого нещастя. Її перед десятьма роками

вдягла на мене цьоця, що була від малку моїм злим демоном. В неї, в отсю сукню, вона закляла всіх злих демонів, що мали мучити мене. Вони зробили своє. Десять років минуло (вона при сих словах обернула ся знов до мужа), — мої злі демони або покинули сю сукню, покинули мене, і в такім разї нинїшнїй день буде новим звоpотом у моїм житю і варт того, щоб зустріти його празничнo. Або вони все ще чигають на мене, і в такім разї надягаючи отсю сукню я визвала їх. Щож, коли вони тут, коли чигають, так нехай піднімають ся, нехай мучать мене до решти! Я перебула стілько, що крихта більше чи крихта менше не чинить для мене ріжниці.

— Алеж Реґінко, — мовив Стальський мінячись на лиці, — що се ти говориш? Не компромітуй мене і себе перед гостем, перед чужим чоловіком!

— Пан Евгенїй не чужий чоловік, ані для тебе, ані для мене, — спокійно відповіла вона.

— Як то, ти хиба знаєш пана Евгенія?

— Так.

— Ще з давнїйших, передшлюбних часів?

— Ми познайомились були на спільних лекциях музики, — поспішив пояснити Евгенїй.

— І ти від того часу не забула пана Евгенія? — допитував її Стальський, не звертаючи уваги на Евгенієві слова.

— Нї, не забула.

— А, то ти певно крихіточку любила його? У вас жінок така знайомість, то звичайно рівнозначуча з романсиком.

— Крихіточку... нї, — з притиском відповіла Реґіна.

— Ах, браво! — радісно скрикнув Стальський. — Не крихіточку, значить дуже! От гарно! Пане меценас! Дорогий мій! Позвольте повитати вас яко ідеала моєї жінки! От несподіванка! От правдивий празник для мене!

І він кинув ся обнимати Евгенія, що стояв мов оглушений сею несподіваною сценою.

— А я ідіот і не знав, що я розлучив колись два закохані серця! Ну, привитайте ся хоч тепер як слїд! Реґінко! Прошу не женувати ся! Пане меценасе! Я чоло-

вік лїберальний. Борони мене Господи, щоб я хотів стояти вам на завадї. Алеж прошу!... І він узяв Евгенія за руку, щоб повести його до своєї жінки. У Евгенія заклекотїло щось у серцї.

— Пане, — прохрипів він, — не маєте права брати мене на глум! Випрашаю собі дуже таке поводженє! Добраніч!

І відіпхнувши від себе Стальського так, що сей покотив ся на софу, він хопив свій капелюх і пальто, вибіг на ґанок відтак на вулицю. Тут усе ще стояв фіякер, якому Стальський забув заплатити і який справедливо розмірковав собі, що другий пан, котрого він віз сюди, швидше чи пізнїйше вийде і певно заплатить йому. Евгеній сїв на фіякра і вернув до дому. Довго потім він ходив по своїм покою, безтямний, мов одурілий від того, що бачив і чув того вечера. Потім машинально роздяг ся і потонув у якесь важке забутє. А тепер, коли нерви його по троха вспокоїли ся, він силкував ся дійти до ладу з тими спомінами.

— Так от де ти, Реґіно моя! — думалось йому. — Ось яка твоя доля! Як то ти зносиш її? Де твої чари, де гармонія твоєї душі, якою ти колись так від разу заполонила мою душу? Чому я вчора не почував її ані крихітки? Чому твоє лице видало ся менї тупим, а твій концепт з тим шлюбним убранєм видав ся менї глупим, уразив мене мов погана комедия? І чому в твоїх словах бренїло щось нещире, вивчене, не-своє, комедиянтське? Реґіно, Реґіно! Чи ржа великого страждання сточила тебе, чи тілько каламутна хвиля буденного житя сполоскала з тебе ту чарівну краску, яка колись менї видавала ся огнем твоєї душі? Віддай менї мій ідеал, що ще вчора до вечера яснів у моїм серцї окружений авреолом непорочної чистоти, сьвятости і вічної юности! Віддай менї мою любов, предмет моєї туги! Віддай менї найкращу частину мойого я, згублену там у тім проклятім покою.

Він схопив ся з ліжка і почав одягати ся. Якась трівога обхопила його. Повітрє сеї комнати давило його, він потребував сьвіжого повітря, широкого простору, щоб не задусити ся. Але одягши ся він почув себе таким безсильним, таким нещасним, що мусїв сїсти на кріслї коло сто-

лика. І нараз у його голові забулькотіли нові думи, понесла ся їх течія зовсім у противнім напрямі ніж доси.

— Варвар я! Погань! Нелюд! Адже вона божеволіє з терпіня, сама не знає, що з нею дієть ся! Адже побачивши мене вона мов остовпіла, не здібна була слова промовити. Адже він знущаєть ся над нею, кождим словом шпигає, кождим позирком ранить, кождим рухом топче її. А я дивлюсь, як вона трепле ся і мече ся з болю і сьмію критикувати її рухи! Я, проклятий естетик, роздебендюю: сей рух сьмішний, сей вираз тупий, сі слова недоладні! Боже! Та не вжеж у мене нема анї крихітки серця? Невже разом з любовю я стратив здібність до простого, людського співчутя?

Дрож пройшла по його тілї. Пропасниця забігала по нервах. Зуби сціпили ся і він ухопивши в обі долонї розпалене чоло похилив ся над столом. Довго він сидів оттак і сам не чув того, коли з його очей полили ся пекучі сльози. Йому зробило ся лекше від них, і в міру як лекшало на душі, сльози лили ся, капали на стіл, розливали ся калюжками, текли річкою, поки не дотекли до краю стола. Тут вони сперли ся якийсь час на острім кантї. Але з очей набігали все нові і нові краплї і доливали річечку, і ось вона перемогла кант і рясним градом крапель бризнула на підлогу. Евгенїй не чув того. У него в серцї робило ся якось холодно, тихо, мов там залягала велика порожнеча. Думки зупинили ся, течія образів у фантазиї зупинила ся, воля лежала зомлїла.

Голосне стуканє до дверей сальону розбуркало його з того душевного зомлїня, примусило встати з місця і отямити ся. Машинально він обтер очи рушником, вийшов із спальнї, замкнув її за собою і промовивши „Прошу війти“ наблизив ся до дверей сальону і відімкнув їх. Двері широко отворили ся і в отворі стояв пан маршалок Брикальський, вистроєний, пахучий, блискучий, усьміхнений, щасливий.

— Чи можу війти? — запитав кланяючись.

— Алеж прошу, прошу, — відповів Евгенїй і також легенько вклонив ся.

XXIV.

Пан маршалок стояв хвилину в дверех. Його лице ясніло якимсь незвичайним блиском, очи горіли, на устах тремтів щасливий усьміх, готовий, бачилось, в одній секунді зірвати ся бурею і вибухнути веселим, сердечним реготом. Потім він широко простер руки і кинув ся на Евгенія.

— Ха, ха, ха! Коханий меценасе! Позволь нехай обійму тебе! Ха, ха, ха! Почтива душе! Ну, дай же поцїлувати себе!

І він стискав, майже дусив Евгенія в своїх обіймах, не зважаючи, що сей з зачудуванєм зробив крок у зад хоронячись перед вибухом його щирости, що відкрив уста для протесту і навіть руками силкував ся легенько відсторонити пана маршалка, від якого зовсїм не надіяв ся такої інтимности.

— Але-ж нї, нї, не пручай ся! Не можу здержати ся! Таку радість, таку приємність, таку роскіш, яку ти справив менї — золота душе! — я мушу, мушу!...

І він ще раз обняв, ще раз притиснув Евгенія до своєї груди, ще раз прихилив йому до лиця свою напомадовану ріденьку чуприну.

Евгеній пересилував себе і почав усьміхати ся.

— Пан маршалок, як бачу, приходять до мене в подвійно проступнім намірі.

— В подвійно проступнім? Ха, ха, ха! Зараз видно юриста! Прошу, прошу! В подвійно проступнім? Як се маю розуміти?

— Проста річ. Пан маршалок кидають ся на мене дїйством — се один проступок, а в додатку хочуть вмовити в мене, що я сам тому причина, що я, так сказати, моральний справець того проступка.

— Чудово! Чудово! Ха, ха, ха! Ну, але жарт на бік. Добрий день, пане меценас! Вашу руку! Так. Здорові, дужі, веселі, енерґічні — надіюсь, надіюсь... Сьвіт перевертаєте, суспільність реформуєте — так і слїд, так і слїд. У вас сила — Platz für die Jungen! Нас, що пережили своє — на бік! Під ноги старе порохно! Нехай не заваджає!...

— Поки що — прошу сідати, — промовив Евгеній, якому пан Брикальський не давав прийти до слова.

— Дякую, дякую. Отже так! Се ваша робітня, — мовив він переводячи дух і роззираючись довкола. — Даруйте, що вас тут нападаю, тай ще в такій вчасній годині. Був у вашій канцелярії — там замкнено. Сторож сказав менї, що ви ще на горі. Дай — думаю собі, — відвідаю того льва в його леговищі.

— Дуже вдячний за честь.

— Алеж навпаки, навпаки! Я дуже рад. З давна бажав відвідати вас у вашім sanctissimum, в тій кузні, де властиво виковують ся ті пляни...

— Пан маршалок іронізують. Я собі простий адвокатина. Куди менї до якихсь плянів? Як бачите, жию по просту, заробляю на хліб, удержую ся сяк так при теперішнім порядку і зовсім не почуваю в собі ані сили ані охоти на суспільного реформатора.

— Га, га, га! Говоріть, паночку, говоріть се кому иньшому, не менї! Я також дещо троха знаю. Го, го, і очи маю, і вмію ними бачити! А у нас, що стоїмо, на вищому щеблї, дуже тонке чутє на кождий найменший рух, який проявляє ся в низу.

— Чи тілько часом вашої власної дрожі не приймаєте за якийсь страшний і ворожий вам рух? — промовив троха терпко Евгеній.

— Ого, пан меценас починають підпускати шпильки! Ну, нї, мене тим не вколете! Я чоловік загартований. Але скажіть, зробіть ласку, що властиво за ціль має той ваш дотепний — мушу се признати, що дуже дотепний — жарт з тими хлопами?

— Жарт з хлопами? Не розумію, про що пан маршалок говорять.

— Ха, ха, ха! — знов розреготав ся пан маршалок. — Отсе правдивий гуморист. Пустить „віца“, а сам анї не моргне, ще й удає, буцім то нїчого й не знає.

— Пан маршалок ставлять мене в клопітливе положенє. Я признаю ся, що дуже люблю „віци“ і рад би також посьміяти ся, але їй Богу не знаю, про що йде мова.

— Алеж коханий пане меценасе! — кричав маршалок знов простираючи до Евгенія свої обійми. — Перед вами властитель Буркотина і говорить вам про дотеп, який ви зробили з його хлопами, а ви ще удаєте, що не розумієте!

— А, так! Се про ваших хлопів!

— Так, так! Ха, ха, ха! Знаєте, ми з жінкою вчора реготали ся так! — — Треба вам було чути, з яким обуренєм оповідали нам ті люде — — знаєте, вони у нас із давен давна привикли — — скоро що небудь, з усім іти до двора. І з тим... Як тілько вернули з міста, зараз до мене. „Просимо ласки панської, ми би хотіли спитати ся, що то за адукат такий. Ми йому віддали свою справу за ту толоку, а він нам каже: ви дурні. Так нам казав, їй Богу! Ви дурні! Що вам, каже, правувати ся з паном за якусь толоку? Що тота толока варта? Тьфу! Я вам не те скажу. Дайте мені тисячу ринських, а я вам виправую весь панський маєток, з будинками, фільварками і лїсами". Ха, ха, ха!

Пан маршалок дуже добре наслїдував голос і вимову і жести селян, але при остатнїм слові таки не видержав і розреготав ся.

Евгенієве лице потемнїло. Відблиск усьміху щез із него, але очи сильно і остро вперли ся в лице маршалка.

— Пане маршалку, — промовив він спокійним, але твердим тоном.

— Алеж чекайте, чекайте, коханий меценасе! — перервав йому Брикальський клеплючи його по колїні. — Не потребуєте хмурити ся! Адже я дуже добре знаю, куди стежка в горох. Але я хочу скінчити вам їх промову, — се чудова штука! Ха, ха, ха! „Ая, прошу ласки панської, так нам казав той адукат. Але ми йому сказали: Пане адукате, ми бідні люде, але на чуже не лакомі. Нам панські добра не потрібні, ми свого пана маршалка любимо і шануємо, а панські добра, то панські, а не наші. А ми з паном маршалком не хочемо правувати ся, і ми з ним погодимо ся, і просимо вас, аби ви нас не бунтували против нашого пана маршалка. І аби ви нам віддали наші папери і те, що ми видали вам на штемплї і на писанину, бо ми не хочемо вдавати ся в процеси, бо ми люде спокійні,

а наш пан маршалок добрий пан, дай йому Боже здоровлє і многа лїта!“ А що, правда, що добре вирецитували? Так, як ви навчили їх, правда?

— Пане маршалку, — мовив поважно Евгенїй, — дуже перепрашаю, але менї здає ся, що з сим остатнїм питанєм пан маршалок удали ся на невластиву адресу.

— Як то? Як то?

— Прошу приняти до відомости, що я не вчив нїкого і нїколи брехати, а про се, що менї тут вирецитували пан маршалок, нїчогісінько не знаю.

— Як то? Не знаєте? Так се не ви навчили їх сего?

— Надїюсь, що пан маршалок не мають наміру ображати мене такими...

— Алеж коханий меценасе! Ображати! Вас! Кленусь вам, ми вчора обоє з жінкою, почувши сю вість від хлопів, зразу реготали ся, а далї задумали ся. А що, чи не лїпше би справдї зробити так, як нам піддає меценас? (Ми не сумнївали ся, що хлопи говорять з вашої інструкциї). Замість правувати ся за те дурне пасовиско віддати їм його за дармо?

Пан маршалок говорив ті слова так собі, нїби з нехотя, з виразом щирости в голосї, але його очи впили ся при тім у Евгенієве лице і слїдили кождий найменший рух, кожду ледво замітну зміну виразу.

— Мене ся справа не обходить зовсїм, — холодно мовив Евгенїй, — бо Буркотинцї від учора перестали бути моїми клїєнтами. Можу запевнити пана маршалка ще раз словом чести, що таких слів, як тут менї передавали пан маршалок, анї подібних слів у такім сенсї я селянам не говорив. Наша розмова йшла зовсїм на иньшу тему.

— А вільно спитати, на яку? — підхопив пан маршалок.

— Дарують пан маршалок, сего я не можу сказати. Коли селяне схочуть, то можуть сказати, я їх до секрету не з'обовязував, але я сам не можу сего сказати. Але коли-б менї вільно було порадити пану маршалкови так по щирости —

— Прошу, прошу!

— То я також порадив би відступити сю толоку селянам.

— Так?

— Справа спорна, нема сумніву, але на кілько я її знаю, селяне можуть виграти.

— Чи справді?

— Се моє переконанє, якого я набрав простудиювавши докладно акти.

— І ви радите менї уступити добровільно.

— Се моя рада. Розуміє ся, коли — —

— Коли що?

— Коли се для пана маршалка можливо, — відповів спокійно Евгенїй.

— А то як ви розумієте? Чому би мало бути неможливо?

— На се питанє пан маршалок борше могли би менї відповісти, нїж я пану. Рїжні бувають причини.

Пан маршалок устав. Розмова зачинала йому не подобатись. Він ішов сюди зовсїм з иньшим намїром. Він бажав від разу розбити, здемаскувати Евгенія, любувати ся його заклопотанєм, коли побачить, що його бунтівницька аґітация серед селян відкрита, зраджена тими, кому мала вийти на користь. Для більшого ефекту він навіть прибрехав добру пайку в справдї наївнім та лукаво-підхлїбнім оповіданю селян. А тимчасом він побачив, що Евгенія не так легко збити з пантелику, побачив надто, що його власна брехня відібрала йому значну часть тої певности і сьмілости, яка була би потрібна для поваленя такого зручного противника. Він чув якусь оскомину в душі і длятого встав, попрощав ся як найчемнїйше з Евгенїєм і пішов. Евгенїй провів його на сходи і вернув ся до свого покою.

XXV.

Евгенїй ходив по покою і думав.

— Го, го, пане маршалку! Так легко ви не заведете мене в горох. Я знаю вас лїпше, нїж ви мене. Я знаю дуже добре, що вам учора не до сьміху було, коли вам

селяне передавали мою раду. І сьогодні ви силували ся на гумор, але не додержали до кінця. О, знаю, вам хотїло ся вшпигнути мене в саме серце, показати менї, що ті мужики, котрих добра я бажаю, самі перші зраджують моє довірє, готові видати мене криміналови. Так, се була би для вас найбільша радість; ся думка блискотїла в ваших очах, коли ви входили до сего покою!

Він живійше почав ходити по покою.

— Дивне те людське серце! Найбільше своє щастє, найбільшу роскіш бачить у тім, щоб задати другому болючий удар, зробити його нещасливим, відібрати йому віру в людей і надію на лїпше! Адже тілько се побожне бажанє надавало пану маршалкови при входї сюди такий щасливий, тріумфуючий вид. Він кинув ся навіть цїлувати мене! Видно, що „цїлованиє Юдино“, се якась типова склонність таких серць. Певного рода чоловіколюбє — подати другому прицукровану отруту, серед танцю віпхнути йому штилєт у серце.

Він не переставав ходити по покою і його думки не переставали розвивати ся в песимістичнім напрямі, немов розмотували клубок чорних ниток.

— А мої селяне! Чи бач які полїтики! Дай, мовляв, підчорнимо адуката, оплюємо його і тим купимо собі панську ласку! Чудова перспектива для дальшої працї! Варто для них мучитись і терпіти! Приємно вести їх до бою з тою темною силою, що тілько й чигає на те, щоб нас по одинцю схрупати! І то вже в початку таке, при дрібницї, де в мене нема нїякісїнького власного інтересу. Що-ж подумати про такі випадки, де від захованя секрету могла-б залежати моя доля, моє житє! Адже-ж вони не надумуючи ся, з усьміхом і без докору совісти пожертвують мене, ще й кепкувати-муть: „Що, мовляв, за такий адукат, що звірює ся нам з такими річами! Дурневи дурна дорога!“

У него кипіло в нутрі. Він шпурнув геть від себе книжку законів, яку держав у руцї. Груди дихали важко від зворушеня і болю, дух захапувало і він зупинив ся біля вікна. Зразу не бачив нїчого; розбурхане чутє заслонювало все перед ним. Але потім його зір прояснів і він побачив, що просто перед ним, у пустім міськім саду на

звісній затіненій лавочці сиділа чорна дама з лицем зверненим до його вікна.

Реґіна?

Він у першій хвилі здивував ся побачивши її. Чого вона? По що? Сьвіжий удар, нанесений йому маршалком, хоч, бачилось, у першій хвилі не болїв, показав ся глубшим, більше болючим, ніж він думав зразу. Сей удар зранив не його особисте почутє, не ту переболїлу і по троха загоєну рану, з якою він носив ся цїлих десять лїт, але молоде, сьвіже і сильне деревце його громадської дїяльности, його сьвяту віру в народ, в непропащу моральну силу рідної нації, в її кращу будущину. Тілько помалу, ходячи по покою, він починав відчувати всю жорстокість і болючість сего удару і в його голові почали клубити ся погані думки, почали вириватися з уст проклятя. Побачивши в тій хвилі чорну даму на лавочці в саду він зразу дивив ся на неї з якимсь зачудуванєм, мов на щось незнайоме, що завадою стає йому в дорозі. Недавня хвиля, коли він над долею сеї жінки пролив невисохлу ще річку слїз — якже-ж далека була вона тепер від него! Що вона йому? Примха, слабість волї, сантиментальний порив, соромний серед тих обставин, у яких він жиє тепер! І чим вона була для него в житю? Нїчим, дрібненьким епізодом, що заважить хиба за пилину супроти тої широкої, поважної працї, якій він хоче — повинен — мусить віддати своє житє. Тепер якоюсь примхою долї їх стежки ще раз зустріли ся — і щож з того? Стрічають ся перехресні стежки на широкім степу тай знов розбігають ся! Таке буде й наше. Що вона менї тепер і що я їй? Нїчогісінько. Перелетнї тїни, що мигнуть по над долиною і не лишать по собі нїчого — нїчогісінько...

І він відвернув ся.

Та в тій хвилі почув, як його серце стисло ся, заболїло страшенно, неначе рвало ся в його груди. Наглим рухом голови він іще раз зирнув на чорну даму і йому пригадала ся вона у вчорашнїм помятім і злежанім шлюбнім строю, і її напів божевільні слова і признанє, що любила його, і її розпущене волосє і цинїчні слова її мужа — і не тямлячи сам себе, не застановляючись, що і по що, він хопив капелюх, замкнув за собою покій і вибіг на двір.

XXVI.

Він біг звісною дорогою, навіть в думці собі не покладаючи, щоб вона й сим разом могла щезнути, як колись то. І справді, вона сидїла на лавочці, все вдивлена в його вікно, немов ждала його. Коли наблизив ся, вона не здивувала ся і не збентежилась, немов ждала його. Коли тремтячим голосом поздоровив її, вона мовчки подала йому руку, обтягнену чорною нитяною рукавичкою. Він стиснув сю руку — не мав відваги піднести її до уст. Потім станув перед нею і мовчки дивив ся на неї.

— Прошу, сядьте коло мене, — промовила вона.

Він сїв.

— Так от як ми зустрічаємось! — промовив ледво чутно.

— Як вам поводило ся?

— Хорий був.

— Щож вам було?

— Вас не міг забути.

Вона зупинила ся на ньому довгим поглядом.

— Не вже се так дуже болїло вас?

Усе наболїле прорвало ся в його душі.

— Пані, я тисячу разів на день проклинав і благословив вас. Я блукав мов безумний шукаючи вас. Я пересилював себе, а про те не міг вирвати вас із своєї душі. Я доходив до того, що починав вірити в чари, в уроки, які ви мусїли кинути на мене. Я осуджував вас у душі як злочинницю, що зруйнувала моє житє, змарнувала найкращий скарб мойого чутя, — а рівночасно кланяв ся вам як найвисшій сьвятощі мойого житя.

— Ваші благословенства лишили ся при вас, — мовила сумовито Реґіна, — а ваші прокляття досягли мене.

У Евгенія похололо в серці при тих словах.

— Мої благословенства! Пані, звістку про ваше заміжє я тяжко відхорував. Тай потім — кілько разів я нарікав на долю, що дала менї видужати з тої хороби! Кілько разів моя рука простягала ся до револьвера, щоб одним вистрілом зробити конець усему тому. Я опинив ся

мов моряк серед моря без компаса. У мене не стало мети життя, не стало тої остроги, що додає енергії.

— А таки ви знайшли собі мету, викресали в душі енергію, — перебила вона йому спокійно, але рішучо.

— Життє бере своє. Чоловік втягне ся в ту роботу, а потреба мов погонич з батогом підгонює. Се так. Але-ж се невольницьке, під'яремне життє! Се не людське життє! Чи таке то було-б наше життє, як би ми були разом! Як би кожда трудність подвоювала наші сили, кожда супротивна хвиля зближувала нас, як би мені підчас праці не капала кров із серця!

— А про те тягнете. І скажіть по правді, чи сама та праця чим далі не робилась вам дорожшою, не набирала ідеальнійшої подоби, не робила ся вам метою життя висшою, сьвятійшою, ніж усе те, що ви могли би були знайти зо мною?

— Пані, звідки таке порівнанє? Як я можу порівнювати щось з тим, чого не знаю?

— Ну, то киньте на бік порівнанє, а скажіть просто! Адже-ж у своїй праці ви знайшли собі мету життя. Я чула дещо про вашу роботу, а дечого догадую ся. Ви Русин, а Русини вперті на свойому. Ви чоловік з чутєм, значить, ідеаліст. Я певна, що ви маєте висші ціли перед собою, силкуєтесь іти в гору і вести иньших за собою. Адже так, правда?

— Так.

— Значить, я не помилялась у свойому чутю. Значить, мої молитви і сльози не пропали марно.

— Ваші молитви і сльози?

— Так. Мої молитви і сльози. Слухайте, Ґеню! Позвольте, що буду говорити до вас так, як говорю що дня і що вечера в своїх самотніх думах отсе вже десять літ. Тепер... після вчорашнього... я чую ся свобідною супроти вас. Ви бачили моє життє — і я можу сказати вам усе. Тямите нашу остатню розмову там у Львові, на вулиці? Тоді, коли ви перелякали ся, чи я не хора. Знаєте, мені тоді пройшло по душі дійсне прочутє моєї будущої долі. Коли я побачила, як цьоця змірила вас своїм згірдним поглядом — ні, не згірдним, а було в тім погляді щось таке

погане і ненависне — тямите, я вся похолола і мало не впала. Се все від того погляду. І тоді у перве по моїм серці пройшло щось таке, що я зрозуміла євангельські слова про меч, який мав пройти серце Матері Божої. Я вирвала ся від вас майже силою, а коли покинула вас, то аж тоді почула, як горячо, як невимовно я люблю вас. Бачите, говорю се спокійно. Адже-ж я небіжка для вас... нас ділить могила, а могила, то спокій.

— Пані! — скрикнув Евгенїй, у котрого серце рвало ся при тих словах. Та вона рухом руки заставила його мовчати і говорила далі.

— І тодіж я зрозуміла, що не побачу вас більше, так що сцена, яку зробила менї потім цьоця, не була для мене несподіванкою. Може бути, що я занадто скоро піддала ся цьоциному наказови, — ну, та за се терплю тепер. Се своєю дорогою, та що се вас обходить! Але в ночи, замкнувши ся в своїм покоїку, я кинула ся на долівку перед образом Пречистої — можете менї вірити, Ґеню, не маю нїякого інтересу грати перед вами комедию, — небіщики загалом кепські комедиянти!... Я кинула ся на долівку і довго молила ся, плачучи горячими слїзми. „Мати Божа, — молилась я, — дай, щоб я була для него найвисшим, найкрасшим, чим тілько може бути жінка для мужа! Щоб я йому була помічю в пригоді, потїхою в горю, заохотою до всего доброго! Що-б я вела його до всего, що високе і чесне. І коли я сама нездала на се, занадто низька, занадто буденна, занадто нездібна, то зневеч мене, відкинь як нездалий знаряд, а вложи йому в серце мій образ і надай йому силу і блиск і чари, і нехай він веде його і підносить туди, куди я сама не сягну“. Бачите, Ґеню, і Пречиста вислухала мене. З ваших слів переконую ся, що я не дармо молилась і плакала. Ви жалуєтесь, що не могли забути мене. А я певна, що се власне була та провідна звізда, що не давала вам заснути спокійно, не давала заблукати ся в темряві еґоїзму, вела вас усе висше та висше.

У Евгенїя бризнули сльози з очей. Він ухопив її за руку.

— Пані, досить того! Ви рвете моє серце. Кожде ваше слово на ново показує менї, як богато я стратив, тратячи вас.

— Ну, що там про се говорити! — мовила Реґіна всьміхаючись сумовито. — Бачите, я стара баба, а перед вами ще сьвіт широкий. Вам житє всьміхає ся.

— О, чудово всьміхає ся! — гірко скрикнув він. — Нї, пані, позвольте й менї сказати вам правду.. сказати те, з чим я прийшов сюди, побачивши вас.

Вона уважно поглянула на його лице.

— Догадую ся, що ви хочете сказати, — мовила блїднучи на лиці.

— Ви блїднете, пані?

— Ну, говоріть, — мовила вона ледви чутно.

— Про ваше житє знав я не від учора. То значить, про житє пані Стальської. Бо се менї ані в снї не вви-жало ся, щоб пані Стальська, то були ви. Але про те, як жиєть ся пані Стальській з мужем, знав я давно з уст самого пана Стальського. І коли вчора побачив, що пані Стальська — се моя сьвятощі, найдорожший скарб моєї душі, моя Реґіна, се ви, пані, — коли я переконав ся, що пан Стальський не переборщив у своїм цинїчнім оповіданю, — коли сьогодні отямив ся троха від того страшного удару і коли при тім добрі люди поквапили ся зараз же посолити мою сьвіжу рану — — Пані, ви відвертаєте ся?

— Говоріть, говоріть, — мов у снї прошептала Реґіна.

— Слухайте, пані — Слухай Реґіно! Хто се сказав тобі, що ти небіжка для мене? Хто сказав тобі, що нас дїлить могила? Нас дїлить фікция, а не могила. Лише крихітка доброї волї, крихітка зусиля — і тої фікциї нема між нами. Лїта минули — щож, минули однаково для тебе, як і для мене. Обоє ми постаріли ся. Але про те ми не старі. А любов творить чуда. Вона відмолодить нас. Вона загоїть наші довголїтні рани, покриє муравою забутя могилки наших молодих бажань, окрасить їх новим, хоч пізним, але запахущим цьвітом. Слухай, Реґіно! Нїщо ще не страчене для нас! Любиш мене? Віриш в мене?

Він держав обі її руки, стискав їх у своїх горячих долонях. Вона сиділа бліда, сумна і не гляділа на него.

— Реґіно, серце моє! Незабутня моя! Невже горе зломало тебе так, що ти перестала вірити сама в себе? Невже всяке бажанє і всяка надія щастя замерли в твоїй душі? Озови ся! скажи слово! Зірви ті огидливі пута, якими сковано тебе. Адже-ж я не вірю, щоб ти вважала сьвятим і шановним те, що було для тебе десятилїтньою нелюдською тортурою! Подай менї руку! Я все віддам тобі. Покинемо сей город, сей край... Сьвіт широкий. Подамо ся геть, хоч би за море. Я здоров, сильний, повний віри, а при тобі моя сила і віра зросте в десятеро. Не згинемо. Заробимо собі на житє. Виборемо у него все можливе. Видремо у него що тілько дасть ся з того скарбу людського щастя, який був призначений для нас.

При остатнїх словах Реґіна затремтїла і підвела лице, мов нараз прокинула ся зо сну.

— Призначений для нас! Ти читав у книзї призначеня? Ти знаєш, чи справдї було для нас призначено щось иньше, нїж те, що маємо?

— Реґіно, се не відповідь на моє питанє! — скрикнув він уражений.

— Слухай, Ґеню, — оповідж менї про свої процеси. Я чула, як тебе хвалять, що ти один із найлїпших адвокатів у краю. А дехто жалує: що за шкода, такий добрий адвокат, а пустив ся на хлопського защитника! Знаєш, коли чую такі похвали і такі наріканя, то в менї аж серце росте.

— Реґіно! До чого се все веде? Остогидло менї адвокатство! Остогидли менї і хлопи і пани і суди! Скажи слово, Реґіно, — одно слово, і ще сьогодні покинемо се прокляте гнїздо, будемо вільні, будемо щасливі.

— Краденим щастєм, так?

— Що там! Слово, пусте слово!

— Ґеню, Ґеню! Не говори того! Адже-ж тут подвійна крадіж. Ти вкрав би мене від мужа, а я тебе від твойого дїла, від тих нещасних, вікамн кривджених людей, що потребують тебе, що — нехай і так — не вміють оцїнити тебе, але мають право до твоєї працї і помочи. Не бій ся,

вони пізнають тебе і підуть за тобою і віддячуть ся тобі. А я — що я? Тепер, у хвилї розворушеня ти бачиш у мнї не те, що дїйсно сидить перед тобою, а свій ідеал, той образ, який ти вилелїяв у своїй душі. А за день, за два прийде розчарованє, запал остигне, око заострить ся на мої хиби, і наше крадене щастє переминить ся на нову тюрму, нові кайдани.

— Реґіно! Не говори так! — скрикнув Евгенїй. — Я вже не дїтвак. Давно відвик віддавати ся іллюзиям і йти за хвилевими поривами. Те, що говорю — виплив моєї незломної постанови, мого щирого чутя. Скажи слово, одно слово! Адже я знаю, що ти любиш мене. Твої очи говорять менї, що бажанє щастя і любови не вигасло в твоїй душі. Так чогож отягати ся? Що нас вяже до сего гнїзда? Люд? Хибаж і за морем я не знайду люду, свойсго люду, для якого зможу працювати і який так само потребує моєї підмоги? Голубочко моя! Бідна мученице! Не муч і себе й мене! Адже-ж я й так не зможу жити тут знаючи, що ти близько мене і в такім положеню, з таким чоловіком! Що кождий день твого житя, то мука, то терпінє, пониженє, зневага! Адже-ж я або втечу відси сам, або вдурію, або допущу ся якогось злочину! Реґіно, Реґіно! змилуй ся надо мною і над собою!

Лице Реґіни при тих словах поблїдло ще дужше, було блїде мов полотно. В губах не було анї кровинки і вони тремтїли мов два блїді рожеві листки від вітру. Її груди дихали важко. Нараз вона встала з лавки, наморщила чоло і обертаючи ся до Евгенія промовила:

— Пане, я шлюбна жінка... чесна жінка. Менї не випадає слухати таких промов. Бувайте здорові.

І не подавши йому руки вона пішла геть не озираючись.

XXVII.

— Завтра маємо аж три терміни в гумниськім суді, — мовив до Евгенія конципієнт, подаючи йому до перегляду цїлу пачку ріжних актів.

— Які терміни?

— Два досить важні, в ґрунтових справах. Третій — крадіж, але може мати певне значінє, бо справа по троха на політичнім підкладі. Одна партия в селї хоче позбути ся немилого їй члена громадської ради і заденунциювала його за якусь крадіж. Найгірше те, що судить Страхоцький.

Евгенїй кивнув головою, переглядаючи акти.

— Надто треба би там побрати деякі інформациї, виписи з книг ґрунтових і з реґістратури. Як пан меценас думають, чи маю їхати сьогоднї і підночувати у о. Зварича, чи аж завтра досьвіта?

— Я сам поїду, — промовив Евгенїй.

— Пан меценас поїдуть? — не без зачудуваня запитав конципієнт, що привик був доси сам їздити на такі „дрібні“ терміни.

— Поїду. Менї треба поговорити з о. Зваричем, а з поворотом заїду до Буркотина.

Він задзвонив. За хвилю війшов Баран і мовчки став коло дверей канцелярії.

— Слухайте, пане Баране, будьте ласкаві замовити менї фіякра. Так на пяту годину вечера щоб був готовий. Скажіть, що поїдемо до Гумниск. Ночувати будемо в Бабківцях. Розумієте?

Баран кивнув головою, всьміхнув ся і стояв на місцї.

— Ну, що? Маєте ще щось сказати?

— Пан меценас самі їдуть?

— Сам.

— То може треба чотири конї?

— Чотири конї? А вам що такого? По що чотири конї?

— Ну, я думав...

— Прошу вас, не думайте нїчого, але йдіть.

Баран похитав головою, мов щось не хотїло помістити ся йому в голові.

— То вистарчать два?

— Вистарчать, вистарчать.

— Але конче мусять бути чорні, правда?

Евгенїй зірвав ся з місця і наблизив ся до Барана — не з гнїву, але з зачудуваня, бажаючи заглянути йому в очи. Конципієнт голосно зареготав ся.

— Що вам, пане Баране? Для чого вам здаєть ся, що мусять бути чорні?

— Ну, я так думав.

— Але відки приходите до такої думки?

— Ну, чую, що пан меценас самі їдуть...

— Так що з того?

Баран вибалушив на него свої очи з виразом тупого нерозуміня. Евгеній лагідно поплескав його по плечи.

— Ні, ні, пане Баране, мені про те байдуже, чи коні чорні, чи білі, аби тілько добре бігли і аби бричка була добра. Прошу вас, ідіть і замовте і зробіть усе, як треба.

Баран вийшов усе ще похитуючи головою, мов сам собі не вірячи.

— Що се з ним? — питав Евгеній конципієнта.

— Не розумію.

— Видно, в його голові щось засіло. Він натякає на щось, а не хоче сказати.

— Я заходив до него пару разів до його хати, — все клячить перед образом і молить ся. І очи в него мов заплакані.

— Чи не ходить він на ту єзуїтську місию? — запитав Евгеній.

— Розуміють ся, що ходить. Здаєть ся, минувшої суботи сповідав ся перед Єзуїтом. А підчас одного казаня дістав нападу епілєпсиї — на фіякрі його привезли.

— Доведуть хлопа до божевіля, от що! І так доводять баб до істериї, до галюцинацій, до того, що їдять землю та морять ся голодом. А сему бідоласі не богато треба, щоб зовсім збити його з пантелику. Припускаю, що Єзуіт наговорив йому всякої всячини і ще й покуту завдав за те, що служить у жида.

На тім розмова урвала ся. Евгеній засів до своєї роботи. Він вибирав ся на кілька день із дому; треба було дещо зреферувати, дати диспозиції конципієнтови і писарям.

О пятій на подвірє заїхав фіякер. Евгеній був у своїм покою і кінчив пакувати ся. Застукано в двері і вийшов Баран.

— Прошу пана меценаса, фіякер заїхав.

— Хто їде?

— Берко... рудий Берко, той, що з паном конципієнтом усе їздить.

— Добре, добре. Ну, а коні чорні?

Евгеній усьміхаючись зирнув на него, але Баран дивив ся на него поважно, якось суворо і мовчав.

— Слухайте, пане Баране, — мовив Евгеній. — Ну, скажіть по щирости, по що ви питали мене про чвірку і про чорних коней?

Баран уперто вдивляв ся в його лице, немов би хотів там вичитати щось таємне, а потім озирнувши ся поза себе промовив майже пошепки, зо страхом:

— То ще не настав час?

— Який час?

— Що ви маєте їздити по краю чвіркою чорних коней.

— Я? Щож я маґнат який?

— Е, що там маґнат! — згірдно мовив Баран. — Чвіркою чорний коней... Їздити по краю і збирати народ... І накладати свою печать на тих, хто увірить у вас...

Він говорив ті слова звільна, з притиском, немов повторяв вивчене на память.

— Що се ви говорите? — дивував ся Евгеній.

— Пан ліпше знають, що я говорю, — мовив Баран не зводячи з него очей.

— Та по що би я мав те все робити?

— Пан ліпше знають.

— Але за когож ви вважаєте мене, Баране?

— За того, ким пан є на правду.

— А хтож я такий?

Баран перехрестив ся і видимо збираючи ся з усею силою свого духа сказав твердо:

— Антихрист.

У Евгенія похололо в серці — не від сего слова, а від того виразу божевільної певности, який було видно в Барановім лиці.

— Алеж Баране, бійте ся Бога, що вам приснило ся! — мовив він лагідно. — Я хрещений чоловік такий як і ви. Відки мені до Антихриста?

— І Антихрист має бути хрещений, тілько фальчивим хрестом.

— Але відкиж ви се знаєте, що се власне я?

— Знаю, відки знаю.

— Нї, не може бути, щоб ви се самі виссали з пальця.

— Певно, що нї.

— Значить, вам наговорив хтось.

— Наговорив чи не наговорив... А сказав такий, що мусить се знати.

— Ну, хто такий? Скажіть, не бійте ся. Я не скажу нїкому.

— Не скажете? Ану, заклініть ся Божим імям.

— Їй Богу, не скажу.

— Ну, так знайте.. Отець місиян менї сказав, — прошептав Баран із виразом великого страху на лиці.

Евгенію досить було не до сьміху, але почувши сей Баранів секрет не міг зупинити себе, щоб не зареготати ся.

XXVIII.

Вечером того самого дня Баран стояв близько дверей Ваґманової спальнї держачи капелюх у руцї. Ваґман сидів на простім деревлянім кріслї край старого бюрка, купленого десь на лїцитациї і пооковуваного зелїзними штабами. Кождий сторож його камениць був обовязаний що найменше раз на тиждень здавати йому реляцию з усего, що дїяло ся в домі, що чув і бачив. Се була його полїция.

— То кажете, з Буркотина хлопи? — допитував Ваґман у Барана. — На певно з Буркотина?

— Та на певно. Я говорив з ними, як вийшли від адвоката.

— Ну, і щож казали?

— Кляли нашого адвоката. Казали: видно пан підкупив його, бо хоче запропастити їх справу. Казали, що відобрали свою справу від него.

— Овва! Овва! — цмокнув Ваґман. — Ну, і що далї?

— А нинї рано сам маршалок був.

— Що?

— Сам маршалок. Чвіркою заїхав. До адвоката ходив на гору.

— Овва! — скрикнув Ваґман чудуючись.

— Балакали щось, але не дуже довго.

— Ну, ну!

— Маршалок вийшов, а по якімсь часі адвокат вибіг що духу і довго балакав щось у міськім саду з якоюсь панею. Я дивив ся крізь шпару в паркані, але розмови не міг чути.

— Що то за пані?

— Якось не міг пізнати. Так щось на Стальського жінку подібна.

— Стальського жінка? Плакала перед ним?

— Нї, не видно було. Говорили живо, далї вона встала нїби загнївана і пішла не прощаючи ся з ним.

— Гм! Гм! Ну, і він поїхав?

— Поїхав о пятій на термін до Гумниск. У канцелярії казав, що буде ночувати у отця Зварича, а з поворотом буде в Буркотині.

— Ага! Ну, ну. А що ще чувати?

— Та нїчого.

— Не був нїхто у вас?

— Був пан Шварц.

— Хто? Пан — —

— Пан Шварц. Той, що з суду нагнали.

— А він чого хотїв?

— Питав за вами.

— За мною?

— Так. Питав, чи буваєте часом у нашого адвоката.

— А ви що сказали?

— Я сказав, що нї.

— А по що йому треба се знати?

— Не знаю.

— А про адвоката не питав нїчого?

— Та питав. Чи богато людей до него приходить? Чи він ночує дома, чи пізно приходить у ночи? Чи бувають у него які дївчата? Чи приймає гостей?

— Треба пильнувати ся того панича. Як буде вас ще що розпитувати, на все кажіть: не знаю, не бачив, не чув.

— Він казав, що розвідує се все не для себе, а для пана старости.

— Що? — аж скрикнув Ваґман, схопив ся з крісла і почав ходити по тїснім покою. Потім зупиняючись перед бюрком мовив немов сам до себе:

— То байки. Найліпше не бояти ся їх.

І обертаючи ся до Барана він дав йому кільканацять центів і мовив:

— Не бійте ся нїчого. Він тілько страшить вас. Ані староста, ані Шварц не зробить вам нїчого. Кажіть: не знаю, не моя річ — тай по всьому.

З тим і вийшов Баран від Ваґмана. Він так привик говорити свойому ґосподареви всю правду, ще тепер почував правдиву гризоту сумлїня затаївши перед ним найважнїйшу подію минувшого тижня, свою сповідь у отця місионаря і одержану від него звістку, що адвокат, який жиє під одним дахом із ним, се Антихрист у власній особі, що він незабаром почне збирати народ і печатати всїх своєю печаткою і всї попечатані пропадуть на віки. Ся звістка страшенно мучила його. Він майже що ночи в часї молитви діставав нападів епілєпсиї, а в полудне від дванацятої до першої „мусїв“ відбути варту перед адвокатовими вікнами. В його хорій голові чим раз більше утверджувала ся думка, що він мусить пильнувати сего ворога Христової віри, мусить в пору остерегти перед ним людей. Але про все те говорити Ваґманови він не важив ся — адже Ваґман невірний Жид, готов висьміяти, а може навіть нагнати його зі служби. Нинїшнє поводженє адвоката, коли він виявив йому своє підозрінє, не розвіяло його певности, а сьміх адвоката при згадцї про отця „місияна“ видав ся Баранови якимсь страшним, пекельним сьміхом і проняв його морозом.

— Так і є! Се несамовитий чоловік! Не даром мене при нїм так щось за серце стискає. І запах якийсь від него йде — зовсїм як сїрка. І очи у него — — Треба пильнувати його! Баране, не дай ся!

І чуючи в кишенї кільканацять центів він зайшов до шинку, щоб випити на відвагу. Горівка прогонює погані думки.

В шинку було кілька гостей — міщан і міщанок, що сидїли за столом пючи пиво з гальб і голосно розмовляючи. Баран підійшов до шинквасу і велїв дати собі чарку горівки. Поки він пив її, з сусїдної комнати виглянув Стальський.

— А, Баране! — гукнув він. — Добрий вечір!

— Дай Боже здоровля пану! — відвовів Баран, обтираючи вуси від горівки.

— Ходи но сюди, щось маю тобі сказати!

— Е, що там казати. Найлїпше, як би пан казали от шинкареви дати ще одну шнапатирку.

— Ну, а ти що думаєш, не скажу? Ходи сюди!

Баран увійшов до сусїднього тїсного закамарка, де був тілько один стіл і два ліжка. Стальський сидїв тут сам один, пючи пиво.

— Сїдай. Що будеш пити? Пиво, чи горівку?

— Е, або то я пан, аби пив пиво? По чім менї пити пиво? Я простий чоловік, випю горівки.

— Пане Елькуно, прошу дати кватирку, але доброї, чистої житної, з анижем.

Баран сидїв понуривши голову.

— Чого зажурив ся? — питав його Стальський.

— Ет, пане, кождий має свойого червяка, що його гризе.

— Залий бестияльного! — мовив Стальський ставлячи перед ним горілку і наливаючи чарку.

Баран випив.

— Ось солений рожок, закуси.

Баран розломав рожок і почав звільна хрупати його.

— Ти гнївaєш ся на мене, Баране?

— Я на пана? А за що?

— Ну, то добре, що не гнївaєш ся. А що ваш пан адвокат?

— Виїхав сьогоднї. До Гумниск на терміни.

— Так? А то що таке? Доси не їздив, а тепер нараз...

— І мене се здивувало. Знають пан... Пан говорили, що знають його змалку. Як пан думають, самовитий він чоловік, чи нї?

— А то як ти думаєш?

— Та я ходив до сповіди до ксьондза Єзуіта. А ксьондз Єзуіт питають мене, де я служу. А я кажу, що

у Ваґмана за сторожа. А ксьондз далі: а хто там живе в тім домі? А я повідаю: ті й ті. Отже як ксьондз Єзуіт не всяде на мене! То не досить, що служу у такого Жида, що гірший від Юди Скаріотського, ще й услугую такому адвокатови, що є правдивий Антихрист, що хоче перевернути весь порядок на сьвіті. То я подумав собі: спитаю пана офіцияла, може пан знають.

— Щож, небоже Баране, — ксьондз Єзуіт певно на тім ліпше знає ся, ніж я. Се так. Ще перед кількома днями я може був би сьміяв ся з того. Але тепер...

— Що, ви також переконали ся? — спішно, пошепки спитав Баран.

— Переконав ся — не переконав ся, але хотів би переконати ся і на се потребую твоєї помочи.

— Ну, що, що?

— Бачиш, запросив я його вчора вечером на свою біду до себе до дому. І щож ти скажеш, прийшов і від разу збаламутив менї жінку.

— Як то збаламутив?

— Та так, що я сам не розумію. І слова до неї не мовив, тілько подивив ся — і жінка здуріла. Всю ніч не спала, а все ходить по покою і говорить ніби сама до себе, ніби до него. Тільки й чути: „Слухай, Їеню“, та „Слухай, Їеню“. Що вже я уговорював, щоб ішла спати — де там! Ходить як одуріла.

— Господи! — з переляком крикнув Баран. — Адже-ж очевидно нечиста сила.

— Та бою ся, чи не очарував він її так, як то знаєш, буває, що жінка втікає від чоловіка, біжить за ним, забуває сором і все.

— Очарував! Очарував! — шептав Баран киваючи головою.

— Кажеш: очарував? Хиба ти знаєш щось?

— А вже-ж знаю. Адже сьогодня перед полуднем розмовляли обоє отут у саду.

— В саду? Прилюдно?

— Ну, в саду було майже пусто. Я дивив ся крізь шпару в паркані. Поговорили і розійшли ся.

— А вона до него до покою не ходила?

— Ні.

— Слухай, Баране! Ось тобі від мене маленький завдаток (і Стальський втиснув йому в долоню срібного ринського), допоможи менї в тій справі. Як ще раз зійдуть ся — чи в день чи в ночи, у себе чи де — дай менї знати. Я тобі віддячу ся.

— Та добре, — мовив Баран ховаючи гроші.

— Але нїкому не кажи, що я просив тебе!

— Розумію, розумію.

— А як що до чого, то скоч до мене до канцелярії, а як мене там нема, то до дому, по дорозї заглянь сюди. Я конче бажав би захопити їх разом.

— О, захопите, захопите! Вже як він старший над чортами, то над жінками тим більшу має міць. Адже жінка — чортівське насінє, то й сама липне до такого. О, будьте певні, я вам допоможу зазнати того смаку, якого я й сам зазнав. Ваше здоровлє, пане!

XXIX.

Ходить осінь по долинї і снує свої сїти. Обснувала димами гори, заповнила мрякою яри, потягла ся сїрою курявою за течією рік і потоків, вішаєть ся по гиляках дерев, суне туманами по шляхах, облягає цїлими таборами села, досягає бовдурями до неба. Під її дотиком тихнуть голоси, сьпіви та викрики, жовкне листє, стулюють ся чашки немногих запізнених квіток і серце корчить ся з болю і жалю за минулим. Вона закриває перспективи, відбирає ясність, оживлює сумнїви та знеохоту.

Евгенію здаєть ся, що її головне жерело в його серцї. Так добре відповідає весь сей сїрий, мокрий, тїсний та холодний кругозір настроєви його душі.

Звільна котить ся бричка по ослизлій дорозї. Мірно киваєть ся рудий Берко на козлї. Він не дуже то поганяє своїх коненят, бо вже не далеко до Бабинець, а в Бабинцях нїчлїг. Звільна похитуєть ся в бричцї Евгенїй, накинувши на себе дорожну бунду з капузою. Перед ним і довкола него все застелено мрякою, тільки де-де просу-

нуть ся поуз него придорожні верби, що в мряці і в вечірній сутіни виглядають як великі стоги сіна; листє ще не пообпадало з них, але висить недвижно і мов обліплене густою мрякою. А далі поза вербами нічого не видно. Поле пусте, далекі ліси щезли. Думка не хоче летіти в далечінь і вертаєть ся наче втомлена пташка до гнізда.

А в тім гнїздї пусто, холодно! Вилетїла з него золота пташка, вилетїла і не верне нїколи.

Тілько тепер, серед безлюдного поля, серед сего сумовитого краєвиду Евгенїй почуває, що повна сьвідомість і застанова вертаєть ся йому. Тілько тепер він пізнає, що все те, що він робив перед від'їздом, робив механічно, майже безтямно. Він ходив і обідав, розмовляв, писав, сьміяв ся мов сам не свій, половиною своєї душі, коли тимчасом друга лежала мов оглушена важким ударом. Тілько тепер вона починає прокидати ся. І Евгенїй починає розуміти, що він отсе сьогоднї перебув якийсь важний, рішучий момент, перейшов крізіс важкої хороби, в якій по довгих болях наступив пароксізм, потім глухе знесиленє, а потім — не знати, чи піде виздоровленє, чи смерть.

Але Евгенїй чує себе поки що досить далеким від смерти і в міру як над вечір. небо насуваєть ся чим раз тяжшими хмарами і вся країна чим раз більше затемнюєть ся, в його душі робить ся чим раз яснїйше, думка чим раз свобіднїйше розвиває крила.

Який широкий круг чутя перебув він сьогоднї і з якою шаленою скорістю! Адже-ж тепер він чув себе так само далеким від тої хвилї, коли проливав сльози над долею Реґіни, як і від тої, коли під впливом розмови з маршалком, зневірений у своє дїло і в свій народ, готов був кинути все, віддати все для неї. Тепер йому майже не хоче ся вірити, щоб се все було правда, щоб досить було одного її слова, і він у сїй хвилї був би може лагодив ся в далеку дорогу, кудись на край сьвіта. Йому робить ся страшно, як чоловікови, що в снї ходив по ґзимсї височенної вежі, а потім на яві з жахом глядить на той ґзимс і при самім його виді з безпечного низу почуває заворот голови.

Він у отсій хвилї почуває вдячність для Реґіни, що не використала сю хвилю його слабости, як була-б зробила всяка иньша на її місцї. Для чого вона се зробила? Які льоґічні чи чутєві причини довели її до такого наглого, різкого розриву з ним, сего він не береть ся вияснювати, се якось навіть не підпадає під його увагу. Перед ним тілько мелькає її бліде лице, її досить негарно отворені уста, з яких вилїтають остатнї слова, її гордий рух, що не дуже то припадає до її зломаної постатї. І все те хоч не перестає болїти Евгенія, але болить не тим острим болем, що в першій хвилї, а якось тихо, одностайно, як затулена рана, що починає ґоїти ся. Евгеній пильно вдивляє ся в придорожну березу, покриту жовтим, а декуди пурпурово-червоним листєм, що обтяжене краплинами мряки облїтає звільна, ненастанно. Коли ся береза почуває який біль при обпаданю сего листя, то се мабуть буде біль подібний до того, який він почуває тепер. І в його душі вяне щось, обпадає, відриваєть ся і гине, щось таке, що було красою і пишнотою і радощами, але тепер пережило свої днї. Се вяне його молодість з її іллюзиями і поривами і безумним коханєм. Те, що прийде тепер, не буде вже нї таке блискуче, нї таке нїжне, нї таке радісне. Що воно буде — не знати, але в усякім разї буде щось иньше.

Перед його очима потягли ся села, бідні, сірі, з головатими вербами при дорозї, з обломаними садками, болотяними вигонами, обскубаними сірими стріхами, пообвалюваними тут і там плотами. З давен давна він привик, що його серце стискає ся при в'їздї в руське село, навіть у пору, коли воно пишаєть ся у веснянім цьвітї вишневих та яблоневих садків або лежить тихо вигріваючись у лїтньому сонцї. Так немов якась важка мелянхолія сидить при воротах кождого села сірою жебрачкою і незримо чіпляєть ся за його полу. А тепер у осінній слотавий вечір ся мелянхолія ще важче налягає на його душу. Пусто і глухо по селах. Де-де зі стодоли чути ритмічний клекіт цїпів; де-де скрипить надкерничний журавель, тягне ся бродячи в густім болотї космата худібка до водопою, їде парубчак на маленьких кониках охляп і лїниво поганяє худобу, з подвіря чути запізнене троскотанє терлиці. Навіть обороги

високі, повні сіна і снопів, не розвеселяють душі. Ось по серед села мурована коршма з широкою заїздовою брамою, отвореною на ростіж мов темна, вічно-голодна пащека, готова проковтнути всі ті здобутки важкої цілорічної праці. З її вікна визирає бородате, здорове лице арендаря, і Евгенію пригадує ся завтрішній термін, де арендар стає за сьвідка проти одного з найчеснійших селян, помовленого за крадіж — один із тисячних епізодів вікової боротьби між отсею темною пащекою і селом. А ось і двір на горбі, окружений вінком високих ясенів, що ледво мрію́ть огорнені мрякою, мов велитні в сірих широких плащах. Але двір білієть ся крізь мряку, мов білі зуби якогось величезного зьвіря, все готові гризти, калічити і смоктати кров. А он під брамою купка селян — ще обпалених сонцем від літа, але вже скулених, обдертих, присілих порохом, виголоднілих. Стоять з шапками в руках, видно ждуть пана „жонци“, чи прийме завтра на роботу до молоченя або до горальні — хоч по пятнацять крейцарів денно. Коли Евгеній переїздив по при них, вони всі мов на коменду низенько поклонили ся йому, хоч певно ніхто з них не знав його. „Пан“ — і вони з віку-правіку привикли низько кланяти ся всякому панови; се одинока „наука“, одинока „цівілізация“, яку передав їм двір. Евгенію пригадав ся віршик Боровиковського „Царь природи“ і в його голові мов чміль почали ненастанно бренїти його кінцеві строфи:

„Грицю, мой, ти царь природи!
Де лиш оком глянеш — все:
Поле, паша лїс, худоба,
Зьвірь і риба, все твоє“.

Шапку зняв. „Мабуть комісар“.
Бідний скулений стоїть
Чоловік, краса всіх творів,
Царь землї, природи цьвіт.

Ах, так! Видно, що ся жебрачка-мелянхолія при в'їзді в ворота руського села чатує не лише на него одного, чіпляєть ся за поли і за серце богатьом людям, усякого, в кого є серце! Вона не кричить і не стогне і не просить, а тілько „помаленьку ріже“ душу важкими контрастами ненастанної праці і вбожества, боротьби і безпло-

дности, змагань до сьвітла — і темноти та безрадности. Контрасти тим важчі, що видають ся вічними, неминучими, незмінними, мов закони природи. А всяке змаганє до їх зміни, злагодженя їх різкости вважаєть ся чимсь диким, фантастичним, стрічає насьміхи, недовірство, ворожнечу і то не лише з боку тих, кому добре при тих контрастах, але нераз і з боку тих, що нидіють у вічній тіни.

Евгенїй нїколи не зажмурював очей на ті непринадні боки сільського житя, нїколи не ідеалїзував собі народа, а сьогоднї, під впливом остатнїх подій, усего менше мав охоту і здібність чинити се. Навпаки, бачилось, що тепер його зір заострив ся власне на темні і непринадні боки сільського житя, збільшив ся його скептицизм що до селянського характеру. Але сам вид тих бідних сіл, через які вела його дорога, тих куп хворосту і соломи, тих подертих лахів, брудних полотнянок, сірих і бурих лиць, косматих коров, скрипучих журавлїв, роззявлених коршем і гордих, ненажерливих дворів будив у душі рівночасно якесь супротилежне чутє. Показувало ся, проблискувало щось мов зеренце щирого золота в купі сірого піску, і те щось помалу кристалїзувало ся і виявляло себе в однім коротенькім не то реченю, не то зітханю:

— Ах, як богато праці потрібно!

Се не була нїяка програма, не було нїчого ясного і конкретного. Се був немов механїчний відрух чутя, несьвідома реакция характеру привиклого до дїяльности. В приложеню до того села і до того народа се була, коли хочете, пуста, або майже пуста фраза. Евгенїй у тій хвилї не знав і певно не був би зумів сказати докладно, якої саме праці треба, щоб усунути всї ті злигоднї. Але його хора душа чіпляла ся сеї фрази, мов потапаючий стебелинки, а його енерґічна уява почала з тої стебелинки будувати міцну кладку, а з кладки тривкий міст. „Як богато праці потрібно!“ Досить було сего одного загального поклику, щоби збудити в його душі цїлї ряди думок давно передуманих, плянів по сто разів строєних і перестроюваних, відкиданих і знов підійманих з молодечим запалом, цїлі рої мрій, бажань і поривань звернених у один бік. Тут були й конкретні випадки правної та лїкарської під-

моги селянам, і пляни орґанізації читалень, кас та спілок, і фантастичні мрії про викуп панських дібр, про нове, національне і разом з тим практично просьвітне вихованє молодих поколінь, було величезне, необмежене поле дїяльности не тілько для него одного, але для тисячів, для всеї інтелїґенції. Тут потрібні і правники і лїкарі і вчителї і ґазетярі і писателї і декляматори і актори і купці і промисловцї. Все тут потрібне, що належить до культурного житя і витворюєть ся ним. І не треба чекати, аж хтось дасть почин, аж усе те буде готове мов машина, яку аж в повній зброї можна пустити в рух. Кожда хвиля, кожде місце добре для почину; кождий нехай починає сам від себе, в своїм крузї, в межах своєї здібности і компетенції. Колиб тілько думка була одна, бажанє однолите, бажанє служити народови, а цїлість певно зложить ся сама собою.

І в тій хвилї Евгенїй почув у душі глубокий сором. Йому пригадала ся недавня розмова з Реґіною і його безумний намір — покинути все те, вимріяне, вилелїяне, підготоване зусилями його душі і бажанями його серця, покинути і занехати задля жіночих очей, за для блїдих, болюще стиснених уст! Боже, не вже се був він? Не вже в його душі на одну хвилину могла постати і випрямити ся така постанова? Не вже нерви могли здобути таку перевагу над розумом і над лїпшою, чистїйшою частиною його чутя? Так, він чув, що та частина його чутя, що тягне його до праці для рідного народа, до тої важкої, ненастанної праці, повної прикростей, абнеґацій, розчарувань, терпінь і — хто знає, може десь там колись пізних цьвітів і плодів, — що та частина його чутя — красша, чистїйша частина. Адже се його перший, безпосередній, сьвятий обовязок. Вихований, вигодуваний хлїбом, працею й потом сего народа він повинен своєю працею, своєю інтелїґенцією відплатити ся йому. Се перший заповіт, такий, від якого нїщо й нїяким способом не може увільнити його. Все, що говорить ся про права індівідуальности, про права чутя, про право на вживанє житя і його радощів — се софізми, брехня, облудна маска самолюбства й безхарактерности. Яке ти маєш право бути вільним, коли твій народ

у неволі? Яке ти маєш право вдоволяти свої примхи і любовні бажаня, коли міліони твойого народа не мають чим вдоволити найконечнійших потреб житя? А коли у тебе нема сили волі на стілько, щоб зректи ся всіх своїх приємностей і роскошей, зробити ся аскетом і слугою тих бідних та нещасних, коли ти на кождім кроці робиш концесиї свойому дорогому „я“, то бодай не бреши і не деклямуй про якісь віковічні права того „я“! Будь щирий і скажи виразно: „Во грісїх роди мя мати моя“, жию в свинстві і роблю що хвиля концесиї підлоті. Се буде щиро і правдиво, і коли те болото не затопило ще в тобі живої душі, то вона таки колись озоветь ся, стрепенеть ся, збунтуєть ся против того всевладного свинства. А деклямациями про права свого „я“, про бажане „вижити ся і нажити ся“ ти дійдеш тільки до санкціонованя того свинства як твого нормального стану, до затопленя і повного затраченя всего того, що могло би дати твоїй душі хоч крихітку людську подобу.

В таких думках, що від аналїзи власного чутя звільна перейшли до злобних нападів на якогось незримого противника, Евгеній смерком уже заїхав до Бабинець, де у о. Зварича надіяв ся знайти нічліг.

XXX.

Він здибав о. Зварича ще за селом. Сьвященник, низенький, худенький чоловічок літ коло сорока, окружений купою селян і селянок чалапав болотистим гостинцем ідучи до села; ряд сьвіжих могилок на кладовищі, що темним чотирокутником розстелило ся оподалїк від села і маняччло своїми деревляними хрестами та капличкою на середині, показував, що о. Зварич власне вертав від похорону. Порівнявши ся з купою людей Евгеній привитав ся, велїв жидови їхати на перед і заїздити на попівство, а сам зліз із брички і пішов пішки разом з панотцем і з селянами.

— Що у вас, похорон був? — запитав він.

— О, так, похорон, — якось мов нерадо буркнув о. Зварич.

— Тай не один, — додав хтось із селян.

— Мруть хиба в селї?

— Ну, та... померли.

— Слабість яка? Пошесть?

— Ще гірше.

— Як то?

— Пошесть ц. к. патентована.

— Що се ви отче? Загадками говорите.

— Ба нї, що правда. Адже отсе вертаємо з такого похорону, якого ви ще певно не бачили. Семеро дїтей нараз.

— Дїфтерія? — не без легкого страху промовив Евгенїй.

— Нї. Здоровісїнькі були.

— Ну, через щож померли?

— А, бачите, ведлуґ пшепісу. Фізик приїхав віспу щепити і защепив усї дїти зопсованою коровянкою. Замість віспи прищепив ґанґрену — і отсе сьогодні семеро ми їх поховали. А пятеро ще мучить ся.

— Боже! — скрикнув Евгенїй.

Селянки, що йшли позаду, всї голосно захлипали і піднесли фартухи до очей. Чоловіки йшли понурені, мовчки.

— Слухайте, пане, — промовив згодом один селянин. — Адже я старий чоловік. Сей хлопчик був мій одинак — три роки мав — як чічка, пане, як золото хлопчик — —

Перервав. Сльози душили його. Жінки позаду заридали на голос.

— Адже я не ручу за себе. Ануж менї туск прийде до голови і я ще сеї ночи візьму сокиру за пояс і піду до міста і зайду до пана фізика і вгороджу її по сам обух йому в голову. Як гадаєте, пане, ви адукат — як мірку-єте, що менї за се буде?

— Андрію, гей, Андрію! — з притиском, нервово обізвав ся сьвященник. — Що ви говорите? Гріх таке говорити. Моліть ся Богу, щоб відвернув від вас лихі думки!

— Єґомость! — з болющим докором скрикнув селянин. — Адже знаєте мене не від нинї. Скажіть самі, чи я забі-

яка, лиходій, душегуб? Чи я завинив що пану фізикови? Чи я йому в погану годину дорогу перейшов? За щож він мене всиротив? За що він менї душу скалічив?

— Хибаж він того хотів?

— Хотів чи не хотів, а чому не подбав, щоби чисту матерію щепити? — вмішав ся Евгенїй. — Сеж очевидна його провина.

— Е, для хлопських дітей усе добре! — гірко говорили селяне. — Трута замісь материї — овва! Чи то їх шкода? Умре їх з десятеро, то й що з того? Більше місця буде для паничів та жидиків.

— Слухайте, люде, — мовив Евгенїй, — коли се стало ся?

— Як раз нинї тиждень тому.

— І ви давали про се знати кому?

— З разу не знали, що стало ся, — мовив о. Зварич. — Дїти пищать з болю, рани на рученятах почервонїли, почали гнити. Тілько тодї один чоловік кинув ся до міста по лїкаря. Лїкарь приїхав і тілько в долонї сплеснув. Отсих семеро вже були при смерти. Тамтим иньшим щось там робив, записував, але й на них слаба надїя.

— То вже він сказав, що донесе про се де треба, — додав один селянин.

— Ну, поки там він се зробить, ми зробимо від себе донесенє до суду, — мовив Евгенїй. — Адже се нечувана річ!

— Ой, пане, — мовив знов один селянин. — Чи раз то вже таке трафляло ся, що дїти від щепленя вмирали. Адже наші баби боять ся пана фізика гірше зарази.

— Звичайно пяний щепить, — ляконїчно додав о. Зварич.

— Ну і так йому се уходить? Нїхто про се не знає?

— Знають, чому би нї. І в радї повітовій знають і в старостві знають, та що з того?

— Хто йому що зробить! — додавали селяне. — У него плечі.

— Ну, люде добрі, то так не може бути, — мовив Евгеній. — Сего не повинні пустити плазом! Такий чоловік анї одного дня більше не повинен бути фізиком.

— Иньшому би певно не дарували, — мовив о. Зварич, — але пану Пшепюрському, жонатому з бувшою ґувернанткою пана маршалка, ну, сему не легко можна що зробити.

— Попробуємо, — мовив спокійно Евгеній, з тою рішучістю, що виявляла ціле обуренє, яким тремтіла в тій хвилї його душа. І обертаючи ся до людей він додав:

— Ходіть зараз на пробоство. Зробимо донесенє, а завтра я сам подам прокураторови.

Селяне сумно хитали головами.

— Т-та, робіть що знаєте, але ми одно знаємо. Йому за се нїчого не буде. А в тім, хоч би його й повісили, то наших дїточок се не оживить.

Жінки ридаючи розходили ся по хатах, а чоловіки разом з Евгенієм і о. Зваричем пішли на пробоство.

XXXI.

По вечері Евгеній з о. Зваричем сидів іще якийсь час розмовляючи про всякі справи. Правда, о. Зварич був не дуже великий майстер у веденю розмови. В ґімназиї він був звісний як „тупа голова“; ледво перелїзши через матуру він записав ся на теольоґію і скінчив її якось так, що нїхто нїколи не чув його голосу. Він у полїтику нїяку нїколи не мішав ся, нї з чим на перед не випривав ся, в студиях був остатнїй і перелазив з року на рік з тяжкою бідою, та все таки якось перелїз. У него не було нї приятелїв, нї ворогів; він не втискав ся нїкому в знайомість; про його домашнї, семейні відносини нїхто не знав нїчого по над те, що стояло в його nationale: що він син убогого дрогобицького передмїщанина, зрештою від малої дитини сирота. Скінчивши теольоґію він оженив ся, висьвятив ся, дістав якесь сотрудництво в горах і зараз першого року повдовів. І знов потягло ся одиноке житє.

Його переносили з сотрудництва на сотрудництво, поки в кінці по десятьох літах йому не дали маленької парафії в Бабинцях.

Опинивши ся на селї яко сьвященник — зразу сотрудник, а потім парох — о. Зварич виявив деякі нові боки своєї вдачі. Повільний, тупий до книжки, тяжкий на думанє, він мав велику охоту до ріжних механічних праць, до токарства, стельмаства, до пасїчництва і садівництва, і всїм сим умів ставати в пригодї селянам. Вдовець, одинокий, з малку привиклий до простого житя, він не потребував дерти селян за нїякі треби, жив майже на рівнї з ними, читав не много більше, як осьвіченїйші його парафіяне, переймав ся їх справами, помагав де і як міг. Сам про те не знаючи і не думаючи, витичуючи собі дорогу від заспокоєня одної селянської потреби до заспокоєня другої, він робив своїм тихим способом і в своїм невеликім крузї велике дїло двиганя народнього житя на висший ступінь. У крузї завзятих полїтиків та балакучих теоретиків-панотцїв о. Зварич не любив показувати ся, а коли мусїв там бути, прим. на якімось празнику або соборчику, то сидїв звичайно пикаючи люльку, мовчав як на турецькім казаню і від їжджав нераз не обмінявши ся нї з ким ані одним словом крім звичайного повитаня.

Евгенїй пізнав о. Зварича також при якійсь такій оказії і зразу не звернув на него нїякої уваги. Поки йшли шумні диспути про етимольгію і фонетику, про Куліша і Драгоманова, росийську мобілїзацию і шанси війни між Росиєю та Анґлїєю в Індиї, о. Зварич мовчав пикаючи люльку і немов дрімаючи в кутї старої софи. Далї перейшла розмова на близші справи, на вибори до сойму, на конечність якогось „порозуміня“; о. Зварич і тут мовчав так само, як мовчки прислухував ся й Евгенїй. Далї Евгенїй закинув про найблизше, про стан селянства по селах, про читальні, каси позичкові. Тут більша часть попередніх голосних бесїдників значно притихла; пробували викручувати ся загальними фразами про недозрілість народа до автономного житя, про глупоту і невдячність хлопа. І тут перший раз о. Зварич промовив. Винявши люльку з рота він вижидав хвилину загальної тиши і пробовкнув мов від нехотя:

— А по правдї скажіть: за що нам той хлоп має бути вдячний? Що ми для него зробили?

— Як то? Як то? — загукали з усіх боків голоси і пішли вичислювати тисячні випадки та справи, де руська інтеліґенция „стояла за хлопом“. Евгенїй пробував знов затамувати сей потік і підніс думку взяти ся всїм до економічної санациї селянства в повітї. Він звернув увагу на те, що богато селян позатягало позички в рустикальнім банку, платять лихварські проценти або занедбують сплату і попадають на ліцитацию. Чи не можна би як сему зарадити? Оратори позвішували голови. Що ми на се порадимо? Найпростїйша рада була би: виняти з власної кишенї гроші і поплатити хлопські довги. Але ми не крезуси. А в додатку непорадність, глупота і негосподарність наших хлопів швидко вичерпала би й Ротшільдову касу. Евгенїй зачав доказувати можність ратунку, радив подумати про конверсию селянських довгів на низше опроцентовані, притягнути до акциї громадські каси, повітову раду, — але все се були тодї такі нові та нечувані річи, що палкі полїтики по просту закричали його. Се неможливо! Де нам до того брати ся? Хто позичив у банку, той мусить заплатити, і т. д.

Евгенїй пробував звернути увагу бесїдників на те, що при близшім оглядї деталїв справа може показати ся не такою неможливою... „Ну, візьмім ваше село — кілько у вас довжників банку?“ Показало ся, що нїхто з завзятих полїтиків сего не знав.

— Ну, се вже сором! — мовив Евгенїй.

— Хлопи криють ся з тим, — пробував викручувати ся один, але всї чули в душі, що сей викрут нещасливий. Усїм було нїяково. Евгенїй пропонував усїм присутним порозвідувати кождий у своїм селї, хто, де, і на кілько і на які проценти задовжений. Будемо мати такий виказ, то попробуємо подумати про способи санациї. Оратори раді були такому виходови, що переносив справу в будуще, шумно обіцяли зробити все і роз'їхались. Розуміть ся, що про виконанє нїхто й не подумав. Тілько один о. Зварич по кількох тижнях зголосив ся до Евгенїя з детальним виказом усїх довжників у своїм селї. Показало ся, що там

у рустикальнім банку задовжених було мало, але найбільше сиділо в кишенях приватних лихварів жидів, а то й своїх братів, богатших селян. Почали радитись оба над способами ратунку. Евгеній мав перевести переписку з банком крилошанським у Львові, чи сей не захотів би взяти на себе конверсиї сих довгів; о. Зварич мав шукати деяких місцевих способів. Через тиждень він знов явив ся в Евгенієвій канцелярії і сказав йому, що знайшов спосіб конверсиї і переписка з банком крилошанським уже не потрібна. Евгеній був того дня дуже занятий і не мав часу розпитати його, який се спосіб, а о. Зварич очевидячки не мав охоти розводити ся широко, що се за спосіб, і так вони розстали ся. Се було досить швидко по оселеню Евгенія в місті. Аж пізнійше, по розмові з Ваґманом Евгеній почав догадувати ся, що се Ваґман став йому тут у пригоді. Він бажав сьогодні розвідатись про се докладнійше.

— Слухайте, отче, — мовив він закурюючи ціґаро, — я властиво так і не довідав ся від вас, як ви зробили з тими вашими довжниками?

— Так як ви радили, — мовив о. Зварич пикаючи свою невідступну люльку.

— Як то?

— Конверсию.

— Яким способом?

— На пять процент.

— У якім банку?

— В жаднім.

— Ну, а якже? Відки взяли грошей? Адже тих ваших довжників було більше як на шість тисяч.

— Півсеми тисячі.

— Сеж великі гроші.

— Ми позичили десять тисяч на пять процент, і се нам менше докучає, як ті півсеми на лихварські проценти. Знаєте, там деякі платили по крейцару від ринського що тижня!

— Хтож вам дав десять тисяч? На яку гіпотеку?

О. Зварич бухав клубами синявого диму і всьміхав ся.

— На яку гіпотеку? На мою бороду.

— Алеж у вас і бороди нема!

— А, бачите. А про те гроші дістав. І без ніяких формальностей.

— Але від когож?

— Od dobroczyńcy nie pragnącego wymienienia jego nazwiska.

— Ха, ха, ха! — засьміяв ся Евгеній. — Od dobroczyńcy! Значить, від Ваґмана?

Лице о. Зварича протягло ся.

— Ви відки знаєте?

— Значить, угадав! — сьміяв ся далі Евгеній. — Знаєте, він був раз у мене і зарекомендував ся мені яко добродій добродіїв. Ви сказали „dobroczyńca“ і мені зараз пригадали ся його слова.

— Він вам говорив про мою позичку?

— Ні, але згадував про вас.

— А чого він у вас хотів?

— Е, там... інтерес... Зрештою поговоримо й про се... Але скажіть мені, як се стало ся, що він дав вам такі великі гроші?

— Він просив мене не говорити про се нікому.

— А мене відіслав до вас, щоб ви дали мені понятє, що він за чоловік.

— Гм... то диво! Та зрештою... Ну, певно, він боїть ся, щоб инъші жиди, лихварі не дізнали ся, що він помагає вирвати хлопів із їх пазурів. А то би з'їли його.

— А я думаю, що вони знають ся з собою, як лисі коні. Не бійте ся, жиди не зроблять йому нічого.

— А з тими грішми то аж мені самому дивно було. Знаєте, я знав Ваґмана ще з давна. То була хлопська пявка — не дай Господи! Кілько людей той чоловік з торбами пустив!... А від кількох літ якось щез, хлопам не зичить, відпродує обійстя закуплені на ліцитаціях, назад хлопам. Кажуть, що тепер на панів кинув ся.

— Що за причина такої зміни?

— А хто його знає. То страх мудра бестия. Може занюхав там ліпший зиск. А на наших повітових панів він лихий за сина.

— Хиба він мав сина?

— Мав. Парубчак був так собі, гусяче повітрє. Але староста за щось хотів допекти Ваґманови і постарав ся, що його сина взяли до війська. Ну, розщибав ся Ваґман, платив на всї боки, мало до криміналу не дістав ся, їздив до Львова, нїщо не помогло. Ще гірше розлютив наших матадорів, бо там десь повиволїкав ріжні їх справки, шахрайства та підкупства. Ну, і пімстили ся на нїм; син як пішов до війська, то вже більше не вернув.

— Як то?

— Нездара була, слабовите. Ну, а там — знаєте... Жид, нездара, ще може мали на него око, ну, тай замучили. Не минули три місяцї, а Ваґманового сина випустили з касарнї — але на окописко. То від тодї Ваґман зробив ся, як кажете, добродїєм добродїїв.

— Се він сам так говорив вам?

— Нї. Се я догадую ся.

— Але по щож би в такім разї він брав ся воювати з лихварями жидами і помагати хлопам?

— Або я знаю.

— Що йому за інтерес зичити грошї на непевне, от наприклад вам? Аджеж я певний, що у вас маєтку нема на стілько, щоб міг на вас пошукати десять тисяч.

— За мене цїлого нїхто й пів тисячі не дасть, — мовив о. Зварич махнувши рукою.

— Ну, то на якеж він дав вам грошї?

— А на яке? Я йому розповів, яка справа. „Добре, — каже, — ратуйте ся. Я вас, отче, знаю, ви чесний чоловік. Дайте менї скрипт, зобовяжіть ся самі вести сю справу і сплачувати менї довг з процентами, то я вам грошї дам. А з хлопами я не хочу мати нїякого дїла. І щоб нїхто не знав про се, анї в селї, анї в сусїдстві, прошу вас. Нїкому не кажіть!“ Тай по всїй параді. Я зараз підписав скрипт і грошї в руку. І до тижня всї хлопські довги в цїлім селї сплачені, викуплено сто морґів, а я зробив ся громадським банкиром і касиєром і екзекутором.

— І сплачують довжники?

— Точнїсінько. Правда, треба лазити, пильнувати, радити, упоминати, — ну, але у мене власного дїла не богато, то й лажу по селї.

— Ну, а як би так, не дай Боже, вас не стало? Що тоді?

— Я се говорив Ваїманови. А він сьміється ся. „Що то вас обходить? Я ризикую, а не ви“.

— Дивно! Дивно!

— Стрілило щось до голови жидови. Ну, а нам чому не користати? Ех, як би то наші кондеканальні хотїли троха менше політикувати, а більше попрацювати! Адже Ваїман міг би зробити таку вигоду не мені одному. Знаєте, його числять на пів мілїона оборотових грошей. Се мені иньші жиди говорили. Адже тими грішми можна би при добрім порядку за десять лїт цїлий наш повіт вирвати з лихварських рук.

Довго ще в ночи розмовляли Евгеній і о. Зварич, перебираючи сільські болячки та можливі й неможливі способи ратунку. Правда о. Зварич, занявши ся справою викупна селян із довгів, мало звертав уваги на иньші справи. Про заснованє читальні в селї не думав, а такі випадки, як затроєнє дїтей при щепленю віспи, як вибори до ради повітової і громадської заставали його зовсїм неприготованим. Він знав тілько своїх довжників у селї, але навіть не пробував витворити з них якусь свою партию і навіть стояв на тім, що всяка така партийна робота – непотрібна і шкідлива. Евгеній надармо силкував ся переконати його, що се помилка. О. Зварич, як і всї чесні люде з обмеженим кругозором і тїсною головою, вперто стояв на своїм і вони пішли спати не договоривши ся до нїчого путнього.

XXXII.

Термін у Гумнисках був назначений на девяту рано, тож Евгенїю треба було виїхати з Бабинець дуже вчасно, щоб поспіти на сю годину. І справдї він виїхав не бачивши ся рано з о. Зваричем і велїв Беркови поганяти не гаючись. Але на серед села мусїв зупинити ся. Коло криниці ждала на него купка селян. Вони з далека поклонились йому і держачи шапки в руках наблизили ся до брички.

— Здорові були! — привитав їх Евгенїй. — А що, панове?

— Та ми хотїли би з паном побалакати, — мовив один із селян.

— Колиж бо у мене часу мало. Спішу ся на термін до Гумниск.

— Ще пан стануть на час. А ми би дуже просили...

Евгенїй велїв Беркови зупинити коней. Селяне обступили бричку.

— Поперед усего прошу шапки на голови!

— Та вже най пан вибачають, — мовили селяне беручи шапки під пахи. — Ми й так постоїмо.

— Нї, так я з вами й говорити не хочу.

Вони нерадо понадївали шапки.

— Ну, щож там у вас?

— Та ми би хотїли порадитись...

— Перепрашаю... Ви, бачить ся, були вчора у о. Зварича разом з тими — мовив Евгенїй до одного з селан, пізнавши його. Иньші всї були незвісні йому.

— А так, — мовив той.

— Чомуж ви вчора не говорили те, про що хочете говорити тепер?

— Та... при єтомостеви нїяково. Єтомость не люблять... гнївають ся, коли хто говорить не до річи.

— Ну, щож таке не до річи ви хочете сказати менї?

— Та ми би хотїли питати... Пан певно читають казети... Чи то правда, що на весну має бути велика війна?

— Війна? А відкиж менї се знати? Може буде, а може й нї.

— Ага — чуєте, куме, — моргали селяне один на одного, — може й буде... Чуєте, що пан кажуть?

— Але чимже се таке цїкаве для вас?

— Як то? Для нас? Адже для нас цїкавійше, ніж для кого. Коли війна, то кого женуть найбільше на війну? Хлопських дїтей.

— Ну, то правда, — мовив Евгенїй. — Але се ще не таке певне, чи буде війна. Певнїйше те, що не буде.

— Е, пан так тілько кажуть, аби нас не лякати, — недовірливо мовив один селянин.

Евгеній усьміхнув ся.

— Виджу, що вже без мене хтось порядно налякав вас.

— То пан кажуть, що в казетах іще нема певности про війну?

— Алеж у ґазетах зовсім нїчого нї про яку війну не говорять.

—А може пан не читали тих найстарших казетів... тих цїсарських... що від самого цїсаря до всїх ґубернаторів і до всїх старостів ідуть? — закинув один селянин.

Евгеній чим раз ширше витріщував очи.

— Що вам, люде? Про які се ґазети ви говорите? Таких ґазет зовсім нема. Від цїсаря до старостів жадні ґазети не йдуть.

— Е, пан жартують. Нам казали, що йдуть і що в них написано виразно, що на весну буде велика війна між нашим цїсарем і Москалем. Але між нарід сеї відомости не пускають, щоби нарід не полошив ся.

— Не слухайте сего, люде! Хто се вам наговорив?

— Та вже хто наговорив, то наговорив. Ми тільки хотїли знати...

— Якжеж ви будете знати, коли не вірите! — мовив Евгеній з досадою в голосї.

— Ей, пане! — гірко промовив селянин. — Вам то дурниці, а нам... Нашим дїтям... Адже то війна, то не жарти.

— Алеж нї про яку війну нїчого не відомо.

— Не відомо, кажете. А отже бранка буде.

— Бранка? Ну, певно, бранка буде, як кождого року. Та хиба се така страшна річ?

— Як кождого року? Е, нї, пане. То не така бранка. То перед війною бранка, така, що лише кривого та слїпого пустять.

— Та хто се наговорив вам? Люде, хрестїть ся!

— Та ми власне про се хотїли пана спитати.

— Про що?

— Та про тоту бранку.

— Кажу вам: бранка буде така як кождого року.

— А рекрутів зараз поженуть до огню?

— До якого огню?

— Ну, пане. Видно, що ви тої річи не знаєте, — мовив один селянин.

— А я виджу, що з вами нема що говорити, — мовив Евгеній. — Гоніть, Берку!

Але поки Берко рушив з місця, один селянин скочив у бричку.

— Вибачайте, пане — мовив він. — Їдьте, Берку! Я потому за селом злізу.

Бричка рушила. Селянин сів обік Евгенія.

— Ну, скажіть менї, будьте ласкаві, — обернув ся до него Евгеній, — що се за дурниці натуркав вам хтось у голову?

— Та я би пану сказав, але бачите — і він моргнув очима на Берка, що обернений до них плечима поганяв коні.

— Та говоріть, говоріть! Бричка туркоче, то він не зрозуміє.

Селянин присунувши ся до него близше почав оповідати.

— Та то так. Знають пан пана Шнадельського?

— З лиця не знаю, а так, дещо чував.

— Та правда, що то великий пан?

— Не знаю, чи великий на зріст.

— Нї, я не про зріст. Але так, учений пан, великий адукат.

— Здаєть ся, що не дуже.

— Не дуже? Ой дуже. Кажуть, що був у судї, а як пізнав там усї порядки, то поїхав до Відня до самого цїсаря і сказав так: „Найяснїйший монархо! В Ґаліцинї суди дуже несправедливі, простому народови велика кривда дїє ся“. То найяснїйший монарха позволив йому виступити з суду і зробити ся адукатом і боронити простий нарід.

— Хто вам се сказав? — з зачудуванєм спитав Евгеній.

— Та так скрізь по селах говорять.

— Бо я інакше чув, — мовив Евгеній. — Я чув, що пан Шнадельський був у судї, покрав там щось і його нагнали. А адвокатом він не є і не має права бути.

Селянин похитав головою при тій мові, очевидно не вірив їй.

— Е, то може пан не про сего Шнадельського чули. Бо сей, то дуже великий пан і вчений адукант.

— Я чув тілько про одного Шнадельського, — мовив Евгеній. — Ну, але коли конче хочете, щоб то був не той, то нехай вам буде й не той. Ну і щож він?

— Та був у нас у селі, в громадській канцелярії, і оголосив: на весні буде велика війна, а в зимі не задовго буде велика бранка. Будуть брати всіх, хиба кривих та слїпих нї, а кого візьмуть, то зараз у мундур, до обрихтунку, а потім зараз до огню. А хто би хотів реклїмувати ся або й так увільнити ся, то нехай удасть ся до него. Він один може то зробити. Правда, що то буде троха коштувати, але иньшої ради нема.

— А питали ви його, кілько би то коштувало?

— Казав, що найменше пять соток.

— Видно на богачів полює. Ну, і щож, зголосили ся деякі до него?

— Та в нашім селї нас вісїм. У мене син одинак, власне має йти до першої кляси, а у кума Степана старший син жонатий на боцї, вийшов із кляс, а молодший при батькови на господарстві, а у Демка пятеро дїтей дрібних, тілько старший здатний до працї. І так у кождого коли не се, то те. Тс вже гадаємо собі: лїпше менї пів господарства стратити, ніж свою дитину на явну загибіль пускати. Адже господарство — річ набутна́, а своєї крови жаль.

— Ну, і подавали ви йому деякі завдатки?

— Та певно. Без того й говорити з нами не хотів. Низше десятки й не дивив ся. „Не думайте — говорив — що то легка річ!“ Я дав пятнацять римських, а деякі й по двацять подавали.

— І кажете, що в уряді громадськім се голосив?

— А так.

— І богато людей се чуло?

— Та щось нас пять чи шість.

— Вийт чув?

— Нї, війт вийшов. А нас він просив не розголошувати сего. Бо, каже, наказ вийшов із Відня робити все в тихости, аби нарід не перепудив ся.

— І як гадаєте, чи тілько в вашім селї він був у тій справі?

— Ей, де. Був і по иньших. Декуди люде не хочуть признати ся, а деякі говорять. Та він і иньші адукацькі справи провадить. Бере ся ґрунти виходжувати, лївентарі виробляти.

— І за все каже собі так платити?

— Ну, та певно. Без того не можна.

А по хвилевій мовчанцї селянин запитав.

— Ну, і щож нам пан радять робити? Виходжувати тото увільненє, чи нї?

— Щож я вам буду радити? — мовив Евгенїй, у якого в серцї брала ся розпука при тім оповіданю. — Знаєте, господарю. Аби я вам і найлїпше порадив, то знаю наперед, що мене не послухаєте і зробите так, як вам скаже той пройдисьвіт. А в такім разї шкода моїх слів.

— Та най пан не гнївають ся! — мовив селянин троха ображений Евгенїєвими словами. — Ми пану дурно не схочемо.

Евгенїй скипів.

— Стійте, Берку! — скрикнув він.

Бричка зупинила ся.

— Прошу вас, пане господарю, злїзайте й не доводїть мене до злости!

Селянин злїз. Він очевидно не надїяв ся сего. Опинивши ся на землї він ще раз обернув ся до Евгенїя.

— І нїчого нам пан не порадять?

Евгенїй ужив усїх сил своєї душі, щоб перемогти своє зворушенє і свій біль над темнотою та поганими привичками тих людей.

— Слухайте, чоловіче. Говорю вам по щирости і нїчого від вас не хочу за сю раду. Не дайте себе обдурювати! Нїякої війни анї великої бранки не буде. Нїякий пан анї адукат не має права увільнити ваших дітей від війська окрім тих, що мають право до реклямациї. Хто вам инакше говорить, той дурить і туманить вас. Розумієте?

— Т-та розумію, — якось нерадо мовив селянин.

— Ті гроші, що ви йому дали, то так, як би в болото викинули. Коли маєте сьвідків, то скаржте його до суду за видуренє, розумієте? То його замкнуть до криміналу і побачите, що він за адукант. А не маєте сьвідків, то плюньте в те місце, де були гроші. А більше йому не давайте і иньших остерігайте. Зрозуміли?

— Та зрозумів.

— І вірите менї?

Селянин почухав ся в потилицю.

— Ну, то йдіть і робіть як знаєте. Гоніть, Берку!

XXXIII.

Гумниска — мале, брудне, жидівське місточко. Вулиці повні вибоїв, тілько в головнім осередку вимощені річними кругляками, по яких селянські вози диркочуть, мов кепський грач по клявішах розстроєного фортепяна. Передмістя мають характер села; осередок виглядає мов збірка мурованих коршем. Тілько коло так званого ринку стоїть кільканацять одноповерхових камяниць. У одній із таких камяниць, розуміють ся, жидівській, містить ся ц. к. повітовий суд — містив ся в ту пору, в якій іде наше оповіданє. Суд у тім місточку заведено недавно, то й дому власного для него ще не було.

Ринок, при якім містив ся суд, се була широка квадратова площа, з калюжею на середині, з купами сьмітя тут і там, з теребовельськими тротуарами з двох боків, а з кругляковими хідниками з двох иньших. З усіх боків до ринку виходили жидівські склепи, в сінях домів сидїли при своїх столах там булочниці, там крамарки з стяжками, іглами, шилами, каменями до остреня кіс, ременями і шапками, там шевці з угнівськими чобітьми або олїярниці є олїєм, що ширив на сто кроків довкола душний, неприємний сопух. Бруд, занедбанє — отсе було головне, що кидало ся в очи і у всї змисли в тім місточку і в тім ринку. Щось спирало груди, очи втомляли ся блукаючи по самих непринадних предметах, думки робили ся понурі.

В торгові дні на тім ринку й на тісних вуличках та торговицях ішла пекельна гармонія: квичали поросята, ревли воли, скрипіли немазані колеса, кричали, гейкали та сварили ся селяне, шваркотали Жиди, викрикували свої товари перекупні протискаючи ся поміж вози, а на возах то плакали, то проразливо свистали дїти, взяті до міста на те тілько, аби було кого лишити при конях, поки старі поорудують на підсїнях, по склепах та по шиночках, що їм треба й не треба. Вереск і гармідер, пяні співи і завзяті „торги“ рвали слух; щоб тут міг хтось весело, щиро сьміяти ся, чути себе свобідним і вдоволеним, — се видавало ся чимсь диким і невідповідним до сего місця, не до лиця його загальній фізіономії.

І гумниський суд своїм виглядом достроював ся до тої фізіономії. Камениця не стара ще, але обдрапана, оббита дощами і сполоскана з гори до долу потоками дощівки, що текла з дїравих ринов. Сїни широкі вели на вузьке, темне і брудне подвірє, завалене якимись старими бочками та поломаними возами. З сїней на право й на лїво йшли сходи на перший поверх, де находили ся канцелярії і саля розправ; і сходи і стїни і корідор на першім поверсї і саля — все було брудне, запорошене, заболочене, занедбане. Деревляна підлога на корідорі була попротирана ногами так, що в многих місцях крізь дошки видно було голу цеглу; поручє на сходах було слизьке від бруду; повітрє всюди було сперте, затхле і нездорове, хоч у одинокім вікнї, що з корідора визирало на якийсь поганий заулок, були вибиті дві чи три шиби.

Евгенїй прибув до суду пів до девятої і застав корідор повний селян, міщан, Жидів, жінок і мужчин. Деякі сидїли на сходах, иньші стояли на корідорі держачи капелюхи в руках; Жиди шваркотали щось, жінки зітхали важко, хрестили ся та шептали молитви. Всїх очи від часу до часу позирали на двері салї розправ, відки мав появити ся „пан секретар“, щоб викликати справи, які сьогодня на деннім порядку.

Евгенїїв клїєнт, громадський радний із одного з поблизьких сїл, гарний, чорновусий мужчина яких 35 лїт,

побачивши свойого адвоката протовпив ся до него, привитав ся з ним і відводячи його троха на бік, шепнув:

— Усе добре, прошу пана адуката.

— Що добре?

— Та з моєю справою.

— А що, відступив Жид від оскарженя?

— Е, нї!

— Сьвідків маєте?

— Сьвідків? Яких сьвідків? Жид має сьвідків.

— Але-ж ви мали мати своїх.

— На що?

— Ну, щоб посьвідчили вашу невинність.

— Мою невинність? Але-ж я не потребую її посьвідчувати. Я таки набив Жида.

— І признаєте ся?

— А певно.

— Ну, то щож доброго вам трафило ся?

— Най лише пан адукат питають жидових сьвідків, за що я його набив.

— Ну, розуміють ся, що буду питати. Сам судия буде питати.

— Нї, прошу пана, судия не буде питати.

— А ви відки знаєте, що не буде?

— Побачуть пан.

— Ну, ну, не бійте ся, я своє зроблю.

В тій хвилї двері від салї отворили ся, в них появив ся возний прочищуючи дорогу, а за ним молодий панич, протоколянт пана судиї Страхоцького, з аркушем паперу в руках. Увесь народ лавою повалив до него. Протоколянт серед загального гуркоту і шуму почав відчитувати лїсту розправ.

— Абіхт Хаскель — нема. Анштелєр Фроїм — нема. Бабій Митро — нема.

— Є, є, прошу пана! — запищав малий чоловічок із юрби.

— Добре, добре, Бабій Митро є.

І зачеркнувши оловцем назву присутного читав далї. Хто не відізвав ся в тій хвилї, не був моментально при-

сутний, не дочув своєї назви серед шуму, того справа спадала з порядку денного.

— Але я тут! Ось де я, Абіхт Хаскель! — кричав пейсатий Жид, вбігаючи задиханий із сходів.

— Пропало. Було обізвати ся тоді, коли вас читано. Дістанете другий термін.

Се „філїзованє“ тягло ся з пів години. Поминені зголошували ся, просили, сперечали ся, деякі починали лаятись; протоколянт грозив, що велить арештувати непокірних. Роззяви-селяне, що не обізвали ся в першій хвилині, чухали ся в потилицю і зітхали важко, але не відходили, мнучи в руках „форлядунки“ і ждучи таки ще якоїсь ласки божої. Із стопятьдесятьох справ, покладених на порядку деннім, скинено таким робом цїлих вісїмдесять. Коли вибила девята, викликуванє скінчило ся, протоколянт вернув до салї, возний станув при дверех і почали ся так звані „пискові“ розправи.

Евгенїй зараз при початку викликуваня війшов до салї, де вже сидїли судия Страхоцький і заступник прокуратора, ще молодий урядник, що з дуже неособливим успіхом силкував ся надати своїому дитяче-наївному і сьмішкуватому лицю вираз урядової поваги і строгости. Судия Страхоцький, то був маленький, худенький чоловік, з надзвичайно малою головою і ріденькою бородою. Хоча мав уже близько шістьдесять лїт, то про те виглядав мов щось недозріле, неустатковане. Його голос був пискливий, вираз лиця заляканий, очи вохкі, мов ось-ось йому збираєть ся на плач; рухи нерівні, нерішучі, немов він нїколи не знав, що робити. В суді його знали всї як зовсїм невжиточного судию. Надзвичайно тупий у науках він переходив у ґімназнї з кляси до кляси то просьбами, то протекциями, а одиноке, чого добре навчив ся підчас унїверситетських студий, се була гра в білярд. За те коли прийшло до державних екзаменів, він був змушений перший раз у своїм житю напружити свій мозок. З тяжкою бідою він зробив судейський екзамен, але заплатив за него дорого, бо по екзаменї зійшов з ума. Його вилїчили, але його духові здібности від того часу зробили ся, коли можна, ще менші, нїж були. Про те він вступив до суду, відбув приписану прак-

тику, авансував, замикав і судив людей не тямлячи ані законів, ані суджених справ і маючи собі тілько одно дуже просте правило: робити відповідно до сказівок прокуратора. Але раз трафила ся йому неприємна пригода: чи то прокуратор хотів зажартувати собі з него, чи яко запалений мисливець справді був розлючений на селянина, що нічю застрілив у своїй бараболї дика і не віддав його пану, але сам іззів, — досить, коли прийшло ся судити селянина за лїсову крадіж, прокуратор приватно сказав Страхоцькому: „Я би такого злодія засудив на смерть, нехай би його повісили!“ І Страхоцький ні сїло ні впало засуджує хлописька на смерть і зараз пише до ката в Голомуцї, щоб приїжджав вішати. Справа наробила скандалу і Страхоцького взяли знов до шпиталю. Але там сконстатували у него орґанїчну хибу і випустили його по кількох тижнях. У него були широкі семейні звязки і йому виєднано те, що його знов узяли до суду, навіть авансували на радника, але не давали йому нїякої справи вести самостійно. Він у купі ще з кількома подібними інвалїдами належав до постійних меблїв при всяких розправах; се були так звані „непереміннї вотанти“. Страхоцький звичайно дрімав підчас розправи, або обернувши ся плечима до публїки писав пальцем по склї, писав усе одно-однїсїньке слово „dobrze“, а коли прийшло ся голосувати, то завсїгди віддавав голос в дусї внесків прокуратора. Се по його думцї була найлїпша міра для виміру справедливости. Так він прослужив довгі лїта і йому лишало ся вже не богато до вислуженя повної пенсиї. Але в судівництві повіяло троха иньшим духом, від совітників зажадали справжньої роботи, а не самого киваня головою на прокураторські внески і хоча институция „непереміннних вотантів“ не перевела ся зовсїм, то про те старших повисилано на пенсию, а Страхоцькому віддано управу повітового суду в Гумнисках. Бідний чоловік мало не плакав, одержавши такий несподіваний аванс, але президент потїшив його. „Дам пану совітникови на разї дуже інтелїґентного практиканта, то він буде пану допомагати, а пан совітник будуть ласкаві держати ся у всьому його вказівок. Сей практикант —

дуже здібний правник і не схоче робити собі жартів з пана совітника, то вже на него можна спустити ся.“

Оттак підготовлений пан судия Страхоцький рушив до Гумниск і взяв ся робити справедливість у повіті. Практикант справді показав ся дуже здібним, так що людність ані в тоні веденя розправ, ані в їх скорости, ані в самих вироках не бачила ніякої зміни. Судия був „острий“, се так, але такий самий був і його попередник і так мабуть і Бог приказав, щоб усі судиї були острі, щоб лаяли обвинуваченого, веліли приставляти жандармами, грозили тюрмою і шибеницею. Які були їх вироки, на скілько відповідали законови, про се селяне здавен-давна не знали й не думали: вони знали одно, що судового вироку ніколи не можна зміркувати наперед так, як тяжко вгадати нумери, які вийдуть на льотерию.

XXXIV.

Евгеній знав Страхоцького ще з часів, як сей був „непереміннім вотантом“, але знаючи, що у пана судиї память коротка, представив ся йому і заявив, що заступає справу Ілька Марусяка.

— А, пан меценас, пан меценас, — засуятив ся судия. — Прошу, прошу! Ось ваше місце. Аякже, аякже, Ілька Марусяка. Будемо його судити нині. Добре, добре!

Евгеній представив ся заступникови прокуратора і заняв своє місце. Судия тимчасом приступив до вікна і почав своїм звичаєм писати пальцем по спітнілій шибі. Та ось увійшов практикант, що поводив ся тут зовсім як господарь дому. Він уклонив ся Евгенію, наблизив ся до него і спитав:

— Пан меценас заступають Ілька Марусяка?

— Так.

— Будемо старати ся, щоб як найшвидше прийшов на чергу. Прошу пана совітника!

Пан Страхоцький почувши сей голос покинув свою каліґрафію і подроботів на своє місце.

— Ага-га, зачинаємо, зачинаємо! — пищав він сідаючи.

— Возний, закличте — хто там перший — ага, Митро Бабій і Олекса Чапля, — мовив практикант.

Возний отворив двері салі і крикнув до сїней:

— Митро Бабій і Олекса Чапля!

В сінях залопотїли важкі чоботи і по хвилї вийшли два селяне в латаних кожухах, поклонили ся низько і станули при дверех. При їх видї лице судиї Страхоцького з добродушно заляканого зробило ся якимсь тупо-жорстоким.

— Близше сюди! — запищав він.

Селяне зробили два кроки і знов зупинили ся.

— Близше сюди! — знов запищав судия і почервонїв на лицї.

Селяне знов рушили несьмїло наперед, аж возний узяв їх за плечі і попихаючи поставив перед судейським столом.

— Чого вам треба? — запищав до них Страхоцький.

Селяне поклонили ся.

— Та проше ласки найяснїйшого трибуналу, нїчого!

— Як то нїчого? Адже маєте нині термін!

— Так, так.

— За образу чести, — докинув практикант.

— Ага, за образу чести, — мовив судия.

— Та то, проше найяснїйшого трибуналу — яка то образа була? Він мене назвав злодїйом, я його назвав злодїйом, — ну, то вирівняло ся. Він менї, вибачайте, матїрь спаплюжив, я йому спаплюжив матїрь, ну, то жадній кривди нема!

— А за щож ти його заскаржив?

— Та бо, прошу пана, він мене назвав социяльїстом, а я того не міг стерпіти.

— То така тяжка образа?

— А так. Скавзував мене на цїле село.

— А щож тото значить?

— Та то нїби, що я десь церков обікрав.

— Та не брешіть бо, куме! — перервав йому другий селянин. — То лиш вам так наговорили! То зовсїм так не значить.

— А щож то значить? — запитав судия.

— Та то, прошу пана, значить, як хто в великий піст скоромне їсть.

Прокуратор, Евгеній і практикант засьміяли ся. Судия Страхоцький дуже не любив сьміху. Йому все здавало ся, що то з него сьміють ся, тож зирнувши гнівно по присутних, піднесеним голосом запищав до селян:

— І ви, драби, задля такої дурниці сьміете трудити суд?

— Та ми вже перепросили ся, прошу пана судиї.

— Перепросили ся? Коли?

— А от тепер, у сінях.

— Тепер? А не могли ви перепросити ся вчора і не тратити дня на термін? Ну, коли вже тут прийшли, то мушу вам дати памятку. Посидите оба по добі в арештї, щоб знали на другий раз, як докучати судови.

Евгеній аж ахнув при такім несподіванім оборотї справи, тим більше, що ороченє судиї не було ніяким вироком, бо-ж справа була залагоджена перед судом. Практикант і прокуратор ззирнули ся і всьміхнулись. Практикант так само всьміхнув ся й до Евгенія; видно було, що вони привикли до таких концептів пана судиї.

— Возний! — крикнув пан Страхоцький. — Поклич ординанса, нехай візьме отсих двох і заведе до арешту!

Селяне стояли як остовпілі, далї почали просити ся.

— Возний, виведіть їх! — мовив практикант і значучо моргнув возному. Сей приступив до селян, шепнув їм щось і вони зараз успокоїли ся і пішли — розуміють ся, не до арешту, а на вулицю.

Викликано другу справу — двох Жидів конкурентів. Румянець гніву від разу уступив з лиця судиї. Жидівські справи були звичайно замотані і він полишав веденє розправи прокураторови і практикантови, що любили розмовляти з Жидами жарґоном, для него майже зовсім незрозумілим. Бідний судия нудив ся і нараз, коли практикант випитував Жидів про справу, Страхоцький з плачливим видом обернув ся до него.

— Пане, але-ж я не урядую!

Практикант перервав індаґацию і глянув на судию.

— Дайте-ж менї хоч який акт, який папір, щоб я знав, що урядую.

Практикант схопив ся з місця, виняв із шафи перший-ліпший плїк актів і тицьнув його під ніс судиї, що зараз углубив ся в читанє якихсь зовсїм незрозумілих для него зізнань, рекурсів і реплїк і був зовсїм заспокоєний. Проходячи по-при Евгенія, практикант сказав йому півголосом: коли має ще залагодити які справи, то може йти, бо перед Ільком Марусяком на порядку ще десять иньших справ, а в тім числї три жидівські, а се потріває в усякім разї зо дві години. Евгенїй пригадав собі, що справдї має поробити деякі виписки в реґістратурі і вийшов, наказавши Марусякови, щоб пильнував черги і не відходив нїкуди. Через півтори години, поробивши виписки і поснїдавши в поблизькім заїздї, він вернув. Марусяк сидів на корідорі під стїною.

— Ну, що? — запитав його Евгенїй, — ще вас не кликали?

— Нї. Ще там якісь Жиди шваркочуть.

Марусяків противник, високий, сивобородий Жид, ходив по корідорі і зпід лоба позирав то на Марусяка, то на адвоката. Присутність адвоката видимо непокоїла його.

— От Юда! — гнївно шептав Марусяк до Евгенія, затискаючи кулаки. — Глядїть, як нас пасе очима. З'їв би, як би міг. Адже підплатив судию, щоб мене конче засудив, щоби я не міг бути вибраний до ради громадської.

— Як то підплатив? Хиба судия бере?

— Не судия, а судиїха. Адже його Рухля ще вчора голосила: ну, ну, піде Марусяк завтра на термін, а верне за місяць. Скажіть йому, щоб набрав досить футрашу, бо буде годувати не тілько себе, але й арештантські воши. А в радї громадській тодї буде, як на моїй долонї волосє виросте.

Марусяк ще щось хотїв говорити, коли Жид підійшов до Евгенія і торкнувши його за плече мовив підіймаючи ярмурку на голові.

— Bitte Sie, Herr, auf ein Wort!

— Чого вам треба? — запитав його Евгенїй.

— Я би хотїв просити... Я би мав пану щось сказати...

— Говоріть.

— Але я би хотїв у чотири очи.

— Говоріть і в шість. Я з вами нїяких секретів не маю.
— То пан адукат? І пан хочуть боронити отсего-о?
— Так.
— А пан знають, що то за чоловік?
— Знаю.
— Та-а-ак? — протягнув Жид. — Ну, ну!

І він відвернув ся, силкуючи ся надати свойому лицю згірдний і байдужний вигляд. Евгенїй знав сей жидівський маневр. Він знав, що Жид не має нїчого особливого сказати йому, але рад би своїм секретним говоренєм з адвокатом наполохати селянина, посіяти в його душі недовірє до адвоката, а се в усякім разї можна буде потім використати. Сего власне не хотілось Евгенію і для того він нїколи не піддавав ся на такі маневри.

Та ось нарештї викликано справу Лейби Хамайдеса против Ілька Марусяка. Евгенїй, а за ним обі сторони війшли до салї. В нїй було вже душно, чути було запах цибулї, хлопських кожухів і людського поту. Страхоцький сидів на своїм кріслї блїдий, змучений і майже сонний. Прокуратор сидів також задуманий; у него була молода і гарна жінка, яку він дуже любив, але не менше підозрівав, що ошукує його з капітаном від уланів. Була власне одинацята — пора, коли його Міля одягаєть ся і коли — говорено йому — капітан заходив до неї кілька разів. Прокуратор кляв у душі отсей проклятий уряд і всї ті справи, що заставляють його сидїти тут і не позволяють хоч на хвилину скочити до дому, поглянути, що там робить ся. І ще той дїдьчий адвокат! Як би не він, можна-б було спокійно тепер зробити перерву хоч на пів години; а так Страхоцький упер ся конче перевести ще сю розправу і позбути ся Евгенія і аж тоді зробити перерву. А тодї для него біганє до дому може бути зовсїм безпредметове. Тілько один практикант держав ся бадьоро і свобідно і був, бачилось, душею сеї салї. Він випитав обі сторони quo ad generalia і ткнувши Страхоцькому якийсь папір у руки взяв ся за перо, щоб протоколувати розправу.

— Ну, ти, Ілько — як там тебе? — Марусяк, признаєш себе винним? — запитав судия.

— Нї, — відповів Ілько.

— Нї? Як то нї? Адже-ж ти бив Лейбу.

— Та бив.

— А знаєш, що бити не вільно?

— Та знаю.

— І як-же ти сьмів його бити?

— Бо мусїв.

— Як то мусїв?

— Бо він би був мене набив.

— Був би тебе набив? А ти як знаєш, що був би тебе набив?

— Бо кинув ся на мене з колом.

— То най би був бив, а ти-б його був заскаржив.

— Нї, дякую красненько. Волить він мене скаржити.

— Ну, то тепер будеш сидїти за бійку. Пане Лейбо, правда то, що ви хотїли його бити?

— Не правда, прошу високого трибуналу, — мовив Лейба піднимаючи ярмурку на голові. — Відки він знає, що я хотів?

— А видиш! — мовив Страхоцький до Ілька. — Лейба каже, що то неправда. То він перший кинув ся на вас? — обернув ся він знов до Лейби.

— Він перший ударив мене.

— А ви його вдарили?

— Нї, анї разу! То ще не все, прошу високого трибуналу. Він обікрав мене.

— Брешеш, Жиде! — крикнув Ілько.

— Я маю сьвідки. Він обікрав мене, а коли я упімнув ся за своє, він ще й набив мене. Я три неділї лежав хорий.

— Ти міг лежати й три роки, бо й так нїчого не робиш, тілько кров ссеш із людей, — буркнув Ілько.

— Мовчи, хлопе! — завищав судия. — Ах ти поганине! Чи бач його, обікрав, ще й набив і ще й лаєть ся перед судом! Кличте сьвідків!

— Перепрашаю пана совітника, — відізвав ся Евгенїй, — я хотів би запитати дещо у пана Лейби Хамайдеса.

— А, прошу, прошу! — поквапив ся судия.

— Пане Лейбо, — мовив Евгенїй обертаючись до Лейби, — ви ще доси не сказали нам, де то була та бійка?

— Де була? Де була, то була, а бити не вільно.

— Ну, се вже побачимо, а я просив би відповісти менї на моє питанє.

— Що я буду пану відповідати! — буркнув Жид і відвернув ся лицем до судиї.

— Прошу занотувати в протоколї, що пан Лейба не хоче відповісти на моє питанє. Ну, то може ви, Ілько, скажете нам, де се було?

— В моїй хатї.

— А щож робив пан Лейба в вашій хатї?

— Видумав собі якусь крадіж і прийшов робити ревізию.

— Ну, то певно прийшов з війтом?

— Нї.

— З присяжним?

— Нї.

— З польовим або з ким будь із громади?

— Нї.

— Як то, сам?

— Нї, не сам. Узяв собі до помочи двох Жидів і ще трьох піяків, таких, що у него днюють і ночують. Влетїли нападом до моєї хати, перестрашили жінку і дїтей, а коли я запитав їх, яким правом нападають мене, Лейба казав мене вязати, а потому кинув ся на мене з буком. Ну, я мусїв боронити ся.

— Правда се, пане Лейбо? — запитав Евгенїй.

— Не правда!

— Ага, прецї маємо відповідь.

— Нехай сьвідки скажуть, — мовив Ілько.

— Прошу високого трибуналу, я противлю ся його сьвідкам.

— Але-ж се ваші власні сьвідки, ті, яких ви привели, — мовив протоколянт.

Жид не знав, що на се сказати. Покликали першого сьвідка, Лейбового зятя Гершка.

— Скажіть нам, Гершку, що ви знаєте про сю справу? — запитав судия.

— Я те знаю про сю справу, — забалакав Гершко швидко, мов говорив вивчене на память, — що отсей Ілько вкрав у мойого тестя в ночи —

— Перепрашаю пана совітника, — перервав його бесіду Евгеній, — я би просив заприсягти сего сьвідка.

— Що? Заприсягти? — скрикнув Гершко і зирнув на адвоката ненависним оком.

— Ага, ага, заприсягти, — похопив ся судия і нараз зупинив ся. — Але бо... А пан прокуратор мають який внесок?

— Згоджую ся з внеском пана оборонця.

— Ну, Гершку! Будеш присягати, — обернув ся судия до сьвідка.

— Я? присягати? На таку дурницю?

— То не дурниця. Ви зачали говорити про крадіж, — замітив Евгеній.

— Про крадіж? Що то за крадіж? Ділетка кукурузи — хиба то крадіж? — змагав ся Жид.

— Принесіть тору! — мовив судия до возного.

Жид поблід, затремтів.

— Прошу високого трибуналу, я не буду присягати.

— Мусиш, лайдаку! — озьвірив ся на него судия.

— Я не можу. Я не знаю сеї справи докладно. Я нічого не бачив. Я бачив, але не все. Я... Я... Я Лейбин свояк. Я зрікаю ся сьвідоцтва.

— Прошу записати заяву сьвідка до протоколу, — спокійно мовив Евгеній.

Гершка пустили. Він сів на боці і почав хусткою обтирати піт із чола; був увесь мокрий, мов із лазні вихопив ся. Все тіло на нім дрожало.

Другий Жид таки мусів присягати, але був так змішаний, що з його зізнань ніхто не міг бути мудрий. Про крадіж він чув від Лейби, бійку бачив — се було в Ільковій хаті, але чого він там зайшов і як прийшло до бійки, сего він не міг собі пригадати. Покликано хлопів. Ті присягали байдужно, але з їх зізнань стверджено зовсім не те, чого хотіло ся Лейбі. Виходило, що про крадіж кукурузи Лейба почав говорити аж того дня, коли счинила ся пригода, що того дня мали бути вибори до ради громадської, що Лейба перед тим радив ся з деким із громадян, як би не допустити Ілька до ради і ухвалено кинути на Ілька підозрінє за крадіж, наробити йому сорому ревізиєю в його

хатї і так знеславити його в громадї. Лейба казав війтови йти на ревізию, але війт не хотїв, то Лейба пішов сам, і так счинила ся бійка.

— Чи у вас Лейба така велика власть у селї, що може розказувати війтови? — запитав Евгенїй.

— О, так, у нас що Лейба скаже в селї, то мусить бути.

Переслухи скінчили ся. Встав прокуратор.

— Справа про крадіж доси невияснена і що до неї ведеть ся слїдство; в усякім разї на оскарженім тяжить підозрінє. А справа побитя Лейби очевидна, оскаржений сам признав ся. Всї зізнаня сьвідків у тім фактї нїчого не можуть змінити, бо про конечну оборону тут не може бути мови. Оттим то я піддержую оскарженє і прошу засудити оскарженого.

Евгенїй почав вияснювати справу, але бачив, що судия немов дрімає і майже не слухає його промови. Він говорив коротко, зводячи до купи зізнаня сьвідків і виказуючи нестійність обвинуваченя. Судия очевидно почав нетерпливити ся. Протоколянт пильно писав щось на карточцї.

— Розправа скінчена. Слухайте вироку! — пискнув судия.

Всї повставали.

— В імени Єго Величества цїсаря — зачав він дивлячись на вікно, та потім нараз глипнув на Ілька і його хопила за серце злість на сего мужика, що так богато часу мусїв з ним згаяти, і він хапаючи ся жменею за живіт і корчачись пищав далї: — Ти злодію, розбишако, суд признає тебе винуватим і засуджує на чотири тижнї арешту.

Він зупинив ся, щоб перевести дух. В тій хвилї протоколянт всунув йому в руки записану картку паперу. Судия перебіг її очима і на його лицї виступив плачливий вираз.

— Але пан прокуратор піддержує оскарженє! — мовив він майже крізь сльози, мов дитина невинно висїчена, нахиляючи ся до протоколянта.

Сей устав і щось живо почав толкувати йому. На лицї судиї, мов на лицї дитини, малювали ся за чергою зачудуванє, перестрах і тупа резиґнация. Протоколянт сів на своє місце, а судия взяв картку до рук і почав читати:

— Однако-ж з огляду, що крадіж не доказана і що бійка була наслідком безправного нападу Лейби на дім Ілька, і в тім разї зовсім оправданим супротивленєм, то суд увільнює оскарженого Ілька Марусяка від вини і кари.

— Ай вай! — зойкнув Лейба.

Прокуратор поклонив ся і сїв переглядаючи дальшу справу. Евгенїй і Марусяк поклонивши ся судови вийшли з салї.

— Я знав, що так буде, — радісно мовив Марусяк, перериваючи важкі Евгенієві думи при виходї з сего за хисту справедливости.

— Ви знали? А то відки?

— О, пан практикант у нас добрий панич. І не дорогий. Тут давнїйше пан адюнкт був, о, то до того з чим будь не можна було показати ся! — — —

XXXV.

Відбувши ще два терміни і залагодивши все, що мав залагодити в Гумнисках та пообідавши в жидівськім заїздї, Евгенїй таки того самого дня рушив з поворотом, але иньшою дорогою, на Буркотин. Хоча ся дорога була дальша, то про те Евгенїй не хотїв ночувати в Гумнисках, надїючи ся таки бути коло півночи дома. Загорнувши ся добре в подорожню бунду він велїв Беркови поганяти коней і оперши ся плечима о зад каритки віддав ся своїм невеселим думкам. Він був загалом не високої думки про наше судівництво, але те, що бачив у Гумнисках, могло-б було менше загартовану душу довести до розпуки. Той мертвий шабльон, та ремесницька буденність вимірюваня справедливости, повна зневага до провідних ідей законодавства і пануванє мертвої букви, та ще в сполученю з повною безцеремонністю людей отупілих або й зовсім хорих духом — тут доведені були до справжньої карикатури на всяке судівництво. До якої байдужности на закон і на людську кривду треба було дійти, щоб не тілько видавати подібні вироки, як їх видає Страхоцькнй, але толєрувати їх! Ну, та Страхоцький — на пів ідіот, йому й не диво.

Але щож ті, що знаючи його вислали його сюди „на вислугу“? Навіть хоч би прокуратор і практикант паралізували його ідіотичні присуди, то й тоді ще його спосіб веденя розправ мусить підкопувати повагу того „найвищого царського атрібута“, тої порфіри вложеної на блазня. Та чи паралізують же вони все? Практикант, як бачимо, бере, Страхоцький, хоч ідіот, а також свою користь нюхом чує, а прокуратор, молодий чоловік, обтяжений сімєю, дбає про аванс і певно не схоче для якоїсь там хлопської кривди заводити історий і робити скандалу, значить, псувати собі кондуіту в висших сферах. Певна річ, Страхоцький — виємок, але не нещастє, образ „малого суду“, який бачив Евгеній у Гумнисках — не виємок, а тип. На се складає ся богато причин: і само збюрократизованє судівництва, що заставляє людей з найменшою дрібницею волочити ся по судах, і величезне число справ, які мусить залагоджувати один судия і які навіть найздібнійшого і найсумліннійшого чоловіка з часом доводять до байдужности і отупіня; і саме житє в малих місточках, далеких від усякого духового і товариського житя, де урядникови поза кругом своєї сім'ї лишаєть ся тілько шинок і карти; і дуже невелика пенсия, що у людей обтяжених сімєю просто відчиняє двері перекупству, а особливо влазливому, цинічному жидівському перекупству; і в кінці сама тісна та невисока осьвіта наших судиів, прокураторів та адвокатів, оте нещасне „Brotstudium“, що не дає такому функціонерови нїчогісїнько крім знаня параґрафів, не торкаючи ані психольоґії, ані суспільних відносин, ані істориї, ані етики, присипляючи ще в університеті його душу і серце і випускаючи його в сьвіт машиною, яка й працює так, як її наведуть переможні обставини.

Якою-ж іронією супроти сего бренїли в Евгенієвих ухах пишні фрази про незалежність судівництва, про непідкупність судиів, про строгу леґальність їх поступованя і про високе почутє справедливости ріжних пресьвітлих трибуналів, до якого так часто в своїх промовах люблять відкликати ся адвокати. Адже-ж оте інстинктове у Страхоцького пильнованє, що скаже прокуратор, — се не одинцевий феномен, воно має свою довгу і міцну традицию!

Адже важнійші слідства роблять ся скрізь по Галичині по вказівкам прокуратора, а через него звичайно по вказівкам політичної власти. Адже-ж кождий трибунал у Галичині має суднів — вони нераз становлять більшість — що так само як Страхоцький ховають сумлінє у жменю, а за те наострюють ухо як найпильнійше на те, що говорить прокуратор. Розділ між судівництвом і адмінїстрацією — перша основа справді независлого судівництва — у нас істнує тілько на папері, а на ділі се ідеал, до якого нам дуже далеко.

А коли Евгенієва думка від тих „висших сфер“ перейшла в низ, до народньої маси, до селянства, йому зробило ся страшно. Адже-ж те, що він бачив сьогодня — і чи тілько сьогодня! — ті погляди селян на суди і судівництво, ті їх чутя, з якими вони входять до судового будинка, сеж усе око в око те саме, що було перед 1848 роком. Змінили ся форми, але дух, суть патрімоніяльного судівництва живе й доси. Той сам, хто гнав хлопа на панщину, брав у рекрути, стягав з него податки, вигоняв його з хати за „лїнивство“ і при кождій з тих нагод міг тисячними способами кривдити його, той сам був і його судиєю, мав судити про його кривди. Закони, патенти та інтімати були надруковані в великих книгах, мовою чужою і незрозумілою для народа; але й судиям вони були здалі тілько на те, щоб їх параґрафами прикривати свою самоволю, городити собі з них пліт, що забезпечував би їм безкарність кривдженя і визискуваня народа. „Завдати когось до суду“, се в народному понятю була страшна погроза, більша, як коли би хто похваляв ся: ось я розібю тобі каменем голову. „Хорони мене Боже від панської карности і людської ненависти“ — війшло в народню поговірку. Хто йшов до суду, хоч би правда сто раз була по його боцї, тремтів і вважав себе нещасливим, бо „панського суду нїхто не певен“. Виграти справу в судї значило таке саме щастє, як трафити на льотерию; чи справедливо, чи несправедливо виграна справа, про се питати нїкому і в голову не приходило. І чиж ті селяне, які нині судию Страхоцького вважають острим, а його практиканта добрим за те, що „дешево бере“, чи-ж ті селяне не стоять

в повні на становищі патрімоніяльного суду? І так роблять не тілько зовсім темні, загукані селяне, але й такі, як отсей Ілько Марусяк, що в своїм селі ведуть боротьбу з ріжними темними елєментами і стоять на чолі поступовійшого молодого поколіня. Роблять так, бо мусять. Ті самі непереможні обставини, що накручують суднів на лад патрімоніяльної машини, пруть і їх, селян, мов безопірну солому, в гирло тої машини.

Евгенію зробило ся страшно і душно в пудлї брички. Він велїв відслонити її і визирнув на сьвіт. Дорога йшла простою як струна лїнією, по мягкім піску. Довкола рівними, темно-зеленими стїнами тяг ся сосновий молодник, засаджений перед кількома роками коштом по части краю і правительства, по части кількох околичних дїдичів при дармій працї селян. Давнїйше тут стояв великий сосновий лїс, але ті пани вирубали його так чисто і рацпонально, що зруб висох і знід здертого дерна выступив рідкий пісок. Цілій околицї грозило занесенє родючих піль тим піском, і ось почали ся заходи для виєднаня субвенций на залїсенє сеї пустелї. Піскові поля спершу засівано якимсь коренастим та твердим зїлєм, що росло на піску, а по кількох роках утворило на піску густу дернину, де можна було садити молоді сосни. Рівночасно уряд заборонив панам тої околицї на кілька лїт вирубувати решти великого старого лїса — і сїй забороні завдячила своє вратованє також гарна діброва в Буркотинї, яку зрештою пан маршалок устиг тимчасом гарно обтяжити гіпотечними позичками.

Евгенїй оглядав молодий лїсок. Темно-зелені сосонки стояли густими, рівними лавами по оба боки дороги. Вони були посаджені рядами, так що їдучи дорогою око раз-за-разом вбігало поперек головної лави і продирало ся значний шмат у глуб лїса, але за хвилю віз рушав далї, око зісковзувалось із одної лїнії, вбігало на другу, щоб із неї знов зісковзнутись за хвилину. Евгенїй зирнув наперед себе: сосни, сосни, сосни рівним рядом потягли ся аж геть-геть далеко, де обі їх лїнії по обох боках дороги немов зливали ся з собою. Глипнув позад себе — те саме. Кінця лїса нїде не видно; одинока каритка котила ся тихо,

мов загублена серед того темно-зеленого шпилькового моря. І скрізь воно рівне, мов пристрижене якоюсь величезною машиною; ніде ані вищого дерева, ані лісничівки, ані яру, ані закруту дороги. Тілько тут і там край шляху бовваніють біло-сині басаманисті мильові стовпи з понаписуваними на них числами.

Евгеній знов зирнув наперед себе. Його зір зупинив ся на однім стовпі, що стояв, як йому здавало ся, не в такім місці, де його судячи по віддаленю слід було надіяти ся. В сірій мраці, що злегка налягала на ліс і закривала небо, сей стовп видавав ся зовсім чорним. Зрештою й його форма була якась не зовсім звичайна; скорше подабав на старий, обгорілий пень, ніж на правильно обтесаний і „в краєві фарби“ помальований стовп.

— Слухайте, Берку, — запитав нарешті Евгеній, — що се там стоїть коло дороги? То якийсь стовп, не правда?

— Ні, прошу пана, то хлоп.

Наближали ся по троха; Евгеній побачив, що мнимий стовп справді рухаєть і поступає супроти них. А коли над'їхали ще близше, Евгеній пізнав, що се був дійсно селянин високого росту, старий, сивоусий дід у чорній, довгій понизше колін суконній гуні і в чорнім повстянім капелюсі. Він здалека кланяв ся їм, а коли порівняли ся з ним, простягнув обі руки і крикнув:

— Прошу пана!

Евгеній думав, що старий просить милостині, але Берко видно ліпше зрозумів сей поклик, бо зупинив коней. Евгеній пильно оглядав чоловіка, що кланяючи ся наближав ся до него.

— Прошу ласки панської, — мовив старий, — і перепрашаю за питанє: відки пан їдуть?

— Із Гумниск.

— А куди пан їдуть?

— До Буркотина.

— А Господи тобі слава! — мовив чоловік і перехрестив ся. — Так се ось туди до Буркотина?

— Так, — мовив Берко. — А на що вам того треба?

— Йой, таже говоріть мою біду! — мовив старий. — Адіть, отсе вже від самісінького рана блуджу в тім лісі.

Десь нам ялівчина втекла в лїс ще вчора, то шукали хлопцї цїлу ніч, а я вийшов рано тай заблудив у поганий час. А то такий проклятий хащ, що ні стежки, ні прикмети жадної. Ходжу й ходжу, всюди однаково, а кінця нема. Вже й ніг собі не чую. Ледво-не-ледво виплентав ся на гостинець, а тут знов та сама біда. Сюди гляну — рівно і кінця не видно; туди гляну — знов рівно і кінця не видно. Куди йти? Пробував на вгад іти отсюди — і він показав у противний бік від Буркотина — йшов, ішов, усе одно, а кінця нема. І почало мені до голови таке йти, що се я не в той бік іду. Сїв, спочиваю, та бо холодно. А тут як на те ані душі живої. Вже чоловік не знав, що з собою робити, та ось Богу дякувати, що ви над'їхали.

— А ви-ж відки?

— Та з Буркотина.

— Ну, то сїдайте коло мене, підвеземо вас, — мовив Евгенїй.

Щира радість малювала ся на лиці старого.

— А Бог би вам, паночку, радість дав, що ви мене старого не лишаєте в тім лїсї! Бігме, я вже так ослаб, що не знаю, чи здужав би до вечера доволоктись до дому. Ну, чи не приславє — тільки час блудити? Тай ще кому, мені старому, що тут за молоду знав кождий корчик, кожде дерево?

Старий балакаючи звільна вліз у каритку і сїв на низенькім сидженю напротив Евгенїя. Сей просив його сїдати поруч себе, але старий не захотїв.

— Нї, нї, буде з мене й тут! І за се вам велике спасибі! — мовив він ставлячи свою палицю між колїна, опираючи свої жилясті, спрацьовані долонї на її костурі, а бороду на долонях. Його сїрі, розумні очи почали пильно вдивляти ся в Евгенїя. Берко рушив.

Евгенїй на разї мовчав. У його голові шибнуло дивне порівнанє. Отсей старий, що заблудив у близькім сусїдстві рідного села, що стоїть на серед гладкого, рівного шляху, і не знає, в який бік йому до дому, — чи-ж се не символ усего нашого народа? Змучений важкою долею він блукає не можучи втрапити на свій шлях і стоїть мов отсей заблуканий селянин серед шляху між минулим і бу-

дущим, між широким, свобідним розвоєм і нещасним нидінєм, і не знає, куди йому йти, не має сили ані надії дійти до цїли. Хто то вкаже тобі дорогу, хто підвезе тебе, мій бідний народе? — зітхнув Евгенїй.

XXXVI.

Лице старого селянина прояснило ся.

— А я пана знаю, — мовив він.

— Яким чином?

— Адже ви нас боронили там у судї. Ви пан адукат Рафалович, правда?

Евгенїй придивив ся близше старому і пізнав свойого бувшого клієнта.

— А ви Демко Горішний.

— Бодай пан здорові були! Як пан собі затямили! А куди пан їдуть?

— Був у Гумнисках на термінї, а тепер вертаючи поїхав на Буркотин, хотїв побачити ваше село.

— Ой, є що бачити! — сумовито відповів Демко. — Біда нас присїдає, паночку, чим раз дужше тай дужше.

— А ви знаєте, на що Пан Біг біду сотворив? — запитав Евгенїй.

— Та на що?

— Аби люде били ся з нею.

— Та то воно так. Але як той казав: bijmy się chłopie, moja szabla, a twój kij.

— Певно, що то нерівно, але то ще не рация, щоби й кій із рук кидати і йти голїруч. Ну, а як-же ваша справа з паном за пасовиско?

— Та не знаю. Щось наші прелїпотенти на пана відказують.

— Нїби то на мене?

— А так. Кажуть — вибачайте паночку — що ви не хочете вести нашої справи, що ви радили їм відкупити у пана дїдича те пасовиско.

— То неправда! Ну, та як собі хочуть. Не вірять менї, то я їм папери віддав. Нехай собі шукають иньшого адвоката.

— Та вже знайшли, — пошепки, нахиляючи ся до Евгенія мовив Демко.

— А кого?

— Та пана Шнадельського.

— Що?

— Пан Шнадельський — пан певно знають його — він сам до нас зголосив ся, каже, що я вам усе зроблю, не давайте ся на підмову тамтому пану в місті, бо він підкуплений і запропастить вашу справу.

— І давно то було?

— О, вже пару тижнів тому. Пан Шнадельський часто буває у нас у селі — він їздить по селах і геть бере хлопські справи. Наші люде дуже до него горнуть ся, кажуть, що він дуже великий адукат і має доступ до самого цїсаря.

— Бійте ся Бога, люди! — скрикнув Евгенїй. — Але-ж се ошуканець! Се не жаден адвокат! Він не має права нїяких справ провадити.

— Що пан говорять! — з переляком скрикнув Демко.

— Можете менї вірити. Говорю вам як чесний чоловік, а не для того, що він риє підо мною.

— Ой Господи! А наші люде до него як до Бога молять ся! Та бо він уміє говорити з людьми! Так уміє придобрити ся, що думав би чоловік: отсе сьвятий із неба зійшов.

— Я вам говорю по правдї. Зрештою можете піти чи до старости, чи до кого хочете і запитати його, чи пан Шнадельський — адвокат, чи нї?

— Та то правда.

— А тепер скажіть менї, ви знаєте, у вашого пана десь є дубовий лїс?

— А є.

— І красний?

— О, чудо, а не лїс. Там дуби оттакі грубі, а рівні як сьвічки.

— І богато їх?

— О, то великий шмат лїса, буде зо двістї морґів.

— А будемо ми їхати по-при него?

— Ні, з сего боку села ні. Аж як переїдете за село, та потім під гору, то там будете їхати через діброву. А на що пан про се питають?

— Та так. Мені цікаво, чи пан не думає її рубати.

— Е, вже би давно був вирубав, але заказали з намісництва. А иньші кажуть, що банк не позволяє рубати. Бо наш пан задовжений у банках, а на той ліс, то взяв більше як десять тисяч. І без банку не сьміє рушити.

Тимчасом бричка минула ліс і заїхала в село, що лежало в долині над рікою. Посеред села між високими липами і ясенями стояв двір пана маршалка Брикальського.

— У пана маршалка сьогодні польованє, — мовив Демко, показуючи очима на двір. — У діброві дики стадами ходять, шкоду страшенну роблять по полю. На самій бульбі люде тисячні шкоди понесли. А панови було байдуже. Аж як йому самому дики цілий копець з бульбою розбили, то спросив польованє. Чуєте, як там трублять та гукають?

І справді, з широких сугорбів покритих високим дубовим лісом, що тепер під пожовклим листєм виглядав мов лан велитенського спілого збіжя, чути було гомін стрілецьких труб, крики та верески нагінки і де-де цюканє рушниць.

В'їхали в село. Проїхавши крутою вуличкою між городами вибрали ся на широкий майдан, що розкинув ся перед коршмою. Велика мурована коршма з заїздом, своїми обдряпаними стінами і своїм нехарним виглядом добре достроювала ся до болотнистого майдану. Перед коршмою стояла досить велика купа селян; ще більше число їх тисло ся до сіней, а з шинку чути було глухий гамір і видно було крізь повідчинювані вікна густий стиск голов.

— Ов, а се що за ярмарок? — мовив здивований Демко. — Може пан тут стануть трохи спочити?

— Треба буде коней попасти, — обізвав ся з козла Берко. — Відси аж до міста не буде вже заїзду.

— Добре. Попасемо і поглянемо, що тут таке.

Бричка завернула до коршми. Селяне проступили ся в дві лави, а побачивши якогось пана в бричці познимали капелюхи. З гуркотом бричка вкотила ся в коршемні дильовані сіни.

XXXVII.

В коршмі було ціле віче. За столом сидів панок яких трицяти літ, високий, статний, зі здоровими вусами і гладко виголеним, троха запитим лицем, а довкола него з усіх боків сидїли і стояли тиснучись до купи головами селяне. Перед паном стояла гальба пива; між селянами кружили дві квартові фляшки горілки; чарки і фляшки йшли з рук до рук. У коршмі стояла духота, запах горілки, мокрих кожухів, людського поту і міцного тютюну мішали ся до купи. Пан за столом, внуривши очи в гальбу пива, говорив голосно:

— Остерігаю вас, братя хлопи, не вірте нїкому! Не вірте панам, не вірте попам, не вірте урядникам, не вірте адвокатам, не вірте професорам, бо всї брешуть. Усї до одного. Всї тільки на те дибають, аби хлопським добром поживити ся, з хлопа сїм шкір здерти, а потім сьміяти ся з него як із дурня.

— Ой правда, правда! — зітхали селяне. — Пють нашу кров, ще й сьміють ся з нас.

— Нї на кого не надїйте ся! — говорив далї пан. — Анї у пана, анї у попа, анї у старости, анї в судї нема вашої правди. Там усюди купована правда, усюди фальшивство, всюди кривда. Тілько один цїсар наш тато, від него одного можна надїяти ся справедливости. Тілько він один дбає за нас, бо ми всї його дїти.

— Так, так! — потвердили ті, що сидїли за столом.

— Шукайте собі чоловіка, щоби був щира хлопська душа, хлопська кістка, і такого чоловіка шлїть до цїсаря, щоб він переказав йому всю вашу біду і всю вашу кривду. Тілько він один може вам допомогти, може вкоротити руки і панам і попам і Жидам.

— Ой то, то! Аби Жидам укоротив. Жиди сьвіт з'уймили, Жиди нам жити не дають! — зітхали селяне.

— Не вірте Жидам, не вірте нїкому, бо всї вас дурять! Кождий аби лише своє горло залляти, аби свого мацька наповнити, а як хлоп бідує та гарує, про те йому байдуже.

— Ой бідує! Ой гарує, що й сьвіта божого не бачить! — залунав у один голос стогін по всій коршмі.

— А такий адукат що? Сидить собі в місті в препишних палацах, вигідно, ясно, тепло і чисто, пошкрабає в канцелярії пером, помеле в суді язиком, а ти хлопе плати йому, солоно плати!

— Тай коби то хоч поміг! — обізвав ся хтось із купи. — А то я три роки правував ся за свою дїдизнину, тай що з того? Пропало моє поле, ще й кошти мусїв платити.

— А видите. І то не одному таке дїєть ся! Адже в кождій справі, яка є в судї, все бодай один мусить програти. А хто програє звичайно? Хто слабший, хто не вміє боронити ся, хто не має чим мастити. Ну, а хто-ж у нас найслабший, найбіднїйший? Хлоп. Тому хлоп усе мусить програти. І тому кажу: не вірте панам, не вірте попам, не вірте адукатам — нїкому не вірте.

— А особливо не вірте отсему пану, що видає себе за вашого приятеля, а дбає тілько про те, щоб обдурити, обдерти і викпити вас, — залунав різкий, сьмілий голос від дверей коршми.

Пан за столом підняв голову і встав із місця при тих словах.

— Що там за дурень рило рознимає? — крикнув він.

— Люде, — говорив Евгенїй виступаючи на середину коршми, де йому зроблено місце, — знаєте мене, хоч не всї. Я адвокат Рафалович, той що боронив вас у судї. Остерігаю вас, що сей пан Шнадельський не є жаден адвокат, анї жаден оборонець, не має права провадити нїяких справ, а хто йому повірить яке дїло, може бути певний, що пропаде його дїло і ті грошї, які дасть йому. Мушу вам ще сказати, що пан Шнадельський служив у судї і відтам його прогнали за крадїжки і за фальшиві векслї.

— Брешеш, драбе! — ревнув Шнадельський підскочивши за столом.

— І мушу вам іще додати, — говорив Евгенїй не звертаючи уваги на Шнадельського, — що сей пан повинен би ще нинї дістати ся до криміналу за ті ошуканства, яких допустив ся на людях і які, надіюсь, не уйдуть йому сухо.

— Безличнику! Падлюко! — казив ся Шнадельський, але Евгеній стояв обернений до него плечима і говорив далі:

— Остерігаю вас, люде, не давайте йому жадних справ, анї жадних грошей, бо будете жалувати, як буде за пізно.

— Бийте його! Бийте на мою відповідь! — репетував Шнадельський і вхопивши гальбу кинув нею що сили на Евгенія. Але замісь Евгенія гальба вдарила в голову старого Демка, що стояв обік адвоката.

— Пане! Що робиш? За що бєш? — крикнув Демко випростовуючись і підносячи свою окровавлену голову.

— Гов! Стійте! Що тут таке! — гукали одні чуючи брязк скла.

— Бийте його! Бийте пявку людську! — ревів Шнадельський. — Я відповім за все!

— Коби міг за себе відповісти, ошуканче! — крикнув Евгеній.

— Як сьмієш бити ся? — ревів Демко і сунув ся до стола.

Счинив ся страшенний гармідер і заколот. Одні стояли за Шнадельським, другі за Евгенієм. Але закровавлена Демкова голова пуджала прихильників Шнадельського, а його нагла команда „бийте!“ також зробила зовсім не таке вражінє, якого він бажав собі. В коршмі зняв ся крик. Одні тисли ся до стола, другі від стола. Евгенія попихали в стиску сюди і туди, поки в кінцї якась сильна рука не взяла його за плечі і не випхала до сїней.

— Пане, бійте ся Бога, їдьте геть! — шептав йому Демко. — Тут готово бути нещастє. Їдьте, поки час. Спасибі вам, що остерегли нас. Се протверезить людей, але не зараз. Їдьте, їдьте!

Евгеній сїв на бричку і поїхав. А в коршмі довго ще йшов гармідер і серед него розлягав ся пяний вереск Шнадельського.

XXXVIII.

Евгеній вернув зі своєї поїздки до Гумниск в несподівано бадьорім і войовничім настрою. Він належав до тих натур, які не легко виходять із спокійного, зрівноваженого

настрою, та за те виведені з него не попадають у сантименталіэм, не тонуть у розливі почутя, але набирають натури боєвого коня, закусують вудила і йдуть на зустріч небезпеці.

Зразу він біг утертою адвокатською дорогою. Подав карне донесенє против повітового лїкаря за недбале щепленє дітей, а в справі Шнадельського пішов насамперед розмовити ся з прокуратором.

— Подайте донесенє, — сказав прокуратор, коли Евгенїй оповів йому про шахрайства сего пана. Евгенїй послухав його ради і був би може вспокоїв ся, як би його донесеня не були мали зовсім несподіваний для него, хоч досить натуральний серед наших відносин наслїдок. Донесенє против лїкаря звернено йому з тим, що власть розслїдивши поданий ним факт дисциплїнарним способом полагодила справу, але для карного переслїдуваня не знайшла нїякої підстави. А донесенє против Шнадельського повело за собою правдивий скандал: прокуратория заняла ся справою, вступне слїдство поручено перевести Страхоцькому, а сей ідучи за прокураторськими вказівками почав від того, що під ескортою жандармів велїв спроваджувати до Гумниск одного за другим із тих селян, які були пойменовані в донесеню; жандарми для більшого ефекту заковували селян, самих найбогатших і найповажнїйших господарів, у кайдани і гнали їх до суду як злочинців, Страхоцький індаґував їх своїм способом і в пересланих вишому судови протоколах їх переслухань стояло чорне на білім, у всїх згідно, що вони нї про що не знають, нїяких грошей Шнадельському не давали, нї про яку бранку від него не чули і навіть як би чули, то не думали-б увільняти незаконними способами своїх дітей від обовязку цїсарської служби. На основі сих протоколів Евгенїю переслано з суду резолюцию, що його донесенє було основане на фальшивих інформациях і пустих хлопських поговірках і яко таке не заслугує на поважне трактованє.

— Он як! — аж скрикнув Евгенїй прочитавши сей незвичайний документ. — Е, нї, панове, ся штука не піде так гладко.

І він рушив знов до Гумниск і розвідавши докладно, як вело ся вступне доходженє, описав усе і подав до президиї краєвого суду у Львові. Переждав кілька тижнів, а не можучи дождати ся нїяких наслїдків, описав усе в формі кореспонденциї і вислав до редакциї одної з львівських часописей. Редакция надрукувала кореспонденцию, але прокуратория сконфіскувала її від першого рядка до остатнього „за ширенє ноторично неправдивих фактів і побуджуванє до ненависти против судейського стану“. Евгенїй не задовольнив ся сим. Він переробив свою допись і вислав її в один опозиційний дневник у Відні, де тодї про Галичину панували ще неподїльно такі погляди, які подобалось піддержувати всемогучій у краю шляхетсько-польській компанії. Допись була віденьською прокураториєю пропущена і зробила в Галичині сензацию. Вся польська преса запалала патріотичним обуренєм на „нужденного пасквілянта“, що, мовляв, плюгавить рідне гніздо. Урядово спростовано наведені в дописи факти — на основі протоколів Страхоцького, але про те від мінїстерства справедливости прийшло телеґрафічне візванє до президиї львівського суду — здати справозданє про все порушене в дописи і починити відповідні зарядженя, щоб подібні справи не виринали на прилюдний вид і не утруднювали становища правительства.

Почали ся переслухи. Президент окружного суду поїхав до Львова, давши перед тим Шнадельському до пізнаня, щоб „присїв фалди“; в цїлім повітовім судівництві кілька місяцїв було повно клекоту і таємних шептів. Скінчило ся перенесенєм у иньші повіти — жандармів, що буцїм то самовільно, не порозумівши свою інструкцию, заковували в кайдани селян, візваних до суду в характері сьвідків.

— Значить, нема винуватих! — аж скрикнув Евгенїй, довідавши ся про се і під таким титулом: „Нема винуватих“ написав другу допись до віденьської ґазети. Подавши вислідок доходженя в справі Шнадельського і зазначивши, що сего пана за весь час навіть не кликано до суду для переслуху, він з поля судівництва перейшов на иньші поля публичного житя в Галичині, всюди

показуючи прояви гнилизни і занепаду. Та сим разом ефект був зовсім не такий, якого надіяв ся автор дописї. Навіть віденьським опозиціоністам краски видались занадто чорними і редакция надрукувала допись з увагою, що не має причини не вірити фактам наведеним у дописї, але загальні висновки автора що до стану публичного житя в Галичинї видають ся їй занадто песимістичними. Галицькі мамелюки підняли правдивий вереск радости з приводу сеї уваги. „Отсе вже навіть віденьські Тевтони починають відрікати ся галицького пасквілянта, що пересолюючи сам свої клевети сам себе звів ad absurdum. Розумні люде в Галичинї від першої хвилини аж надто добре знали вартість тих безсовісних клевет. Тепер чей уже й сліпі будуть бачити, на скільо можна няти віри подібним фальшивим оборонцям невинности. Найменше вдячні будуть йому певно селяне, в яких обороні буцім то виступає сей пан. Вони своїм здоровим хлопським розумом дуже добре знають, хто їх правдивий приятель, уміють оцінити по заслузї свойого непрошеного опікуна, котрого вигадкам з повною сьвідомістю і рішучістю завдали брехню перед лицем суду“.

Се цинічне потоптанє правди обурювало Евгенія до дна душі.

— Чекайте лишень! Ось вони заговорять своїм язиком, ті селяне, і тодї почуєте, що вони думають про вас! — мовив він сам до себе. Думка про конечність розбуджуваня селян до політичного житя, орґанізованя їх для політичної боротьби за свої права виступила в його душі не як далекий теоретичний постулят, а як справа невідхильно потрібна, без якої навіть найбільшому народолюбцеви не можна й кроку зробити наперед. Зараз по новім роцї він скликав тих сьвященників і селян із повіту, до яких мав найбільше довірє, і порадивши ся вони рішили скликати в перший тиждень великого посту перше в сьому повітї і загалом у Галичинї народнє віче в своїм містї. До того часу були в Галичинї тілько два народні віча — оба у Львові. Вони були голосні в цілім краю, будили всюди щирий запал, але на провінциї нїхто ще не думав скликати подібні народні збори. Евгенію прийшлось довго

толкувати навіть своїм довіреним про потребу віча, навіть про можність його скликаня, бо закон про збори не вважаючи на своє більше як десятилітнє істнованє був доси для загалу галицьких Русинів terra incognita, так само, як і иньші політичні закони, крім одного хиба § 19 основних законів, що давав Русинам язикову рівноправність — на папері. Конець кінців зібрані приватно в Евгенієвім домі повітові патріоти згодили ся на те, що треба скликати віче. Евгеній обняв реферат про стан повіту і потребу політичної орґанізації, один сьвященник мав говорити про справи просьвітні, а о. Зварич про справи економічні. Всї мали від тепер розвинути по селах аґітацию за вічем, освоювати селян з думкою про потребу політичної роботи і дбати про як найчисленнійшу участь на вічу. Всї три референти уконституували ся яко вічевий комітет і мали зі своїми підписами внести до староства поданє про скликанє віча в законнім термінї. Евгеній мав таке почутє, що підсаджує свої плечі під високу і важку камяну гору з наміром — зрушити її з місця. Він знав, що се праця страшенна, довга і важка, але сказав собі в душі:

— Все одно! Мушу двигнути!

XXXIX.

Пан маршалок Брикальський ходив дуже заклопотаний. Його вірителї тисли, тисли його за довги і проценти, тай перестали тиснути. Він знав, що се не була добродушність з їх боку, що ся мовчанка гірша погрози. Деякі Жиди виразно заповіли йому, що відпродадуть свої претенсиї в третї руки, а пану маршалкови сего дуже не хотїло ся — не задля фальшивої амбіциї, щоб третї особи не знали про його грошеві клопоти, але тому, бо від тих третіх осіб він не міг надіяти ся нїякої терпливости, нїякого милосердя, так як від околичних Жидів, що всї більше або менше стояли о його ласку. Він просив ся у своїх мучителїв, заклинав ся, що по жнивах посплачує все, але Жиди знали добре, що далекі ті жнива, по яких пан маршалок

зможе платити, бо поки що у него збіжє продане ще на пни, за став аренда побрана на два четверолїтя наперед, лїса дрібного ще не можна рубати, а на дубовий нема купця. І справдї настала осїнь, а пан маршалок як був не при грошех, так і лишив ся, а вірителям приходило ся сотий раз почути від него звісне панське „почекай“, прицукроване для відміни такими словами, як „коханий Мошку“, „любий пане Їоттесман“ і т. д. І в додатку новий речинець: „Коло нового року напевно заплачу, але то напевно, шляхетське слово гонору“.

Не можна сказати, щоб пан маршалок говорив се на вітер, щоб кидав шляхетським словом гонору мов половою. Нї, він мав уложений дуже гарний, ґеніяльний плян, як підратувати свої злидні. В повіті, бачите, були дві каси: кредитове земське товариство, що давало грошї на гіпотеку, що найменше по 500 ринських; се була так звана „панська каса“, утворена перед двацятьма роками з десятитисячного капіталу, записаного одним дїдичем патріотом на заснованє шпиталю в місті, а до пори здїйсненя сеї цїли (коли то вона здїйснить ся!) ужитого на кредитові цїли. Сей основний капітал збільшено ще кількоразовою дотациєю з повітових грошей і ріжними иньшими зривками, так що тепер каса обертала номінально мало не 50-тисячним фондом. Обік неї була „повітова каса задаткова“, прозвана також „хлопською касою“ задля того, бо перед десятьма роками її утворено з громадських кас позичкових, стягнених із сел і взятих видїлом повітовим у свій заряд. Ся каса виносила 80 тисяч і удїлювала дрібні позички від 10 зр. на короткий речинець і за порукою відповідної громадської власти. Розуміють ся, панська каса була завсїгди порожна; головним її довжником був пан маршалок; він те й знав, що коли приходилось платити рати, велїв дописувати їх далї, при чім анї процентів проволоки, анї складаної провізиї йому не числено. За те в господарцї хлопською касою видїл повітовий держав ся системи як найбільшої оглядности в удїлюваню і як найбільшої безоглядности в стяганю позичок, так що селяне чим раз менше мали охоти шукати в нїй ратунку в своїх грошевих клопотах. Грошї в касї дармували, опроцентовували ся

дуже низько і се причиняло немало гризоти батьківському серцю пана маршалка. Він дивував ся, як се селяне в своїй глупоті йдуть за позичками до Жидів-лихварів або до иньших банків, а оминають свою власну касу. І в його голові дозріла ґеніяльна думка: ліквідувати обі повітові каси, зілляти їх у одну, а на ділї повернути готові гроші хлопської каси на латанє дір вічно голодної „великої власности“, в першій лінії своєї власної. На се треба було ухвали повної ради повітової. Се був би для пана маршалка найменший клопіт. Селян і селянських заступників, що піднесли-б голос против сего грабівницького замаху, в раді повітовій не було. Правда, сидїло там кілька війтів і два чи три сьвященники, але се були люде смирні, що дбали о ласку пана маршалка і до веденя опозициї в такій кардинальній справі були зовсїм нездібні.

Але несподївано для пана маршалка опозиция вийшла з такого боку, відки її всего менше слїд було надіяти ся. В раді повітовій засїдав також близький сусїд пана маршалка і його давній супірник, ґраф Кшивотульський, звісний у цїлім повіті зі свого саркастичного гумору і своєї безоглядної правдомовности. Отже коли на раді повітовій одна з креатур пана маршалка виступила з внеском реформи кас повітових і зілляня їх у одну, ґраф Кшивотульський виступив против сеї думки, яка по його словам у повіті може наробити богато квасу. „Се буде значити, що ми з хлопів обдерли ходаки, щоб полатати панські черевики“, гумористично висловив ся пан ґраф, знаючи дуже добре, що своєю опозициєю против сего проєкту затягає петлю на шиї пана маршалка.

Виступ ґрафа Кшивотульського додав духу й репрезентантам селянства в раді повітовій, а декому з них по просту отворив очи на значінє сеї реформи. Отже й вони про сам сором мусїли виступити против проєкту, але своїм звичаєм пересолили справу, домагаючи ся відкиненя проєкту a limine. Сей внесок упав і справу передано окремій для сего вибраній комісиї, яка мала роздивити предложений плян ліквідациї і нарис нового статута і піддати свої внески на увагу раді.

Отже-ж тепер пан маршалок крутив ся і аґітував між членами ради повітової, щоб приспати, так сказати, в колисці, опозицию против своєї пожаданої реформи. Він розвинув незвичайний запас добродушности і людяности в розмовах з війтами, висловлював незвичайно ліберальні погляди на руську справу в розмовах зі сьвященниками, піднимав ся на високість далекоглядного патріота толкуючи про добродійні наслїдки реформи, заїздив навіть на засїданя рад громадських у селах заражених по його думцї духом опозициї і вдавав ся в розмови з селянами, але на свою превелику радість почував від них замісь опозиційних аґументів тілько звичайне: „Так, так, так“, „Та розумієть ся“, „Та ми всї за паном маршалком“ і вже наперед готовив ся тріумфувати над опозициєю. Тілько один Кшивотульський наповняв його острахом. До сего вовка в кармазинї він не важив ся приступати зі своїм звичайним підлещуванєм. Він довго турбував ся, як його уговкати і не знаходив способу. Виручив його з сего клопоту Шнадельський.

XL.

Невесело заповідала ся зима для Шнадельського. Не то, щоб він робив собі щонебудь із напучувань пана президента і з його ради „присїсти фалди“. Але стріча його з Евгенїєм мала иньші неприємні для него наслїдки. Зерно сумнїву, кинене Евгенїєм у селянські душі, почало хоч помалу сходити. Селяне, яких понатягав Шнадельський, хоч не зневірили ся відразу в його адвокатські здібности, зробили ся однакож значно скупійші на гроші, почали зразу чемно, а де далї чим раз острійше допоминати ся залагодженя своїх справ. Шнадельський мусїв брехати, викручувати ся, але ті брехнї робили чим раз менше вражінє. Дійшло до того, що деякі селяне почали лазити по судах допитуючи ся, що зробив „пан адукат Шнадельський“ з їх справами, і тут довідували ся, що нїякого адуката Шнадельського в судї не знають, і що коли вони пану Шнадельському подавали які гроші за веденє своїх справ, то се пропащі гроші і треба їм домагати ся від него їх

звороту або позивати його до суду. І справді на Шнадельського посипали ся „баґательки“ від одиганених ним селян, але він сьміяв ся з них. „Тїкай голий, бо тебе обідру!“ — се був зміст тої фільософії, якої він держав ся в таких справах. Але дїло почало де далї робити ся ще неприємнїйшим. Особливо ті селяне, що подавали йому значнїйші суми грошей на увільненє своїх спинів від великої бранки і потім за се потерпіли судове слїдство, почали присїкувати ся до него. Се були переважно люде маючі, впливові по селах; вони тепер були певні, що Шнадельський мав їх за дурнів і що їх гроші пропали. До суду жалувати ся вони не йшли, але з ріжних сїл почали до Шнадельського доходити погрози, щоб не важив ся показувати ока в тім а тім селї. Шнадельський ще сьміяв ся, поки в однім селї його не спіткала немила пригода. Він сидїв у коршмі за столом і власне велїв своїм звичаєм дати другу кварту горілки для купи селян, що обступивши його пили, гомоніли і слухали його балаканя. Шнадельський говорив про „хлопську кістку“, про конечність не вірити нїкому крім цїсаря, про здирства панів, попів і адвокатів, коли нараз до него наблизив ся якийсь здоровенний і очевидячки сильно пяний парубіка і промовив з пяним усьміхом:

— А потрактував би-с, пане, і мене порцийкою, Бог би тобі здоровля дав!

— І овшім, побратиме, і овшім! — мовив Шнадельський і взявши фляшку налив чарку і подав її парубкови.

— Ваше здоровлє! — мовив сей, вихилив чарку одним духом і наставив іще раз. Шнадельський налив, приговорюючи:

— Люблю таких лицарів. Схоче чого, то не ховаєть ся поза піч, як відданиця від парубка, але скаже просто в очи.

— Га, га, га! — зареготав ся парубок випивши другу чарку. — Ваша правда, пане! Я такий. Що на серцї, те й на язицї.

— Так і роби! — заохочував його Шнадельський.

— І роблю так. Ось і з вами. За те, що ви добрий пан і не пожалували для мене — га, га, га — двох пор-

цийок, велике вам спасибі! А за те, що ви у мойого стрика видурили трицять срібла за тоту бранку — а він корову продав від малих дітей, а вам гроші дав, а ви з него насьміяли ся, і ще потім його як злодія у ланцюхах до міста водили, по судах тягали, за те, паночку, ось вам раз! А ось і два! І ще раз!

І парубок замахнувши ся вцїдив своєю долонищею Шнадельського в лице раз і другий і третій. Шнадельського обілляла кров, він мов сніп повалив ся під шинковий стіл і парубок з пяним криком кинув ся на него. Ледво-неледво иньші присутні здужали оборонити Шнадельського і віддати в руки шинкареви, що протверезивши його сховав у своїм ванкирі, а нічю своєю фірою відвіз до Гумниск.

Ся пригода і погрози селян значно остудили запал Шнадельського до „хлопської кістки“. Він мусів залишити свої грабівницькі поїздки по селах і почував з жахом, що його чекає непочесна будущина покутного писаря, того, що то по шиночках за кварту горілки, три гальби пива, пачку тютюну або за кілька шісток грішми пише людям скарги, рекурси, поданя та супліки, зносить піяцькі нестощі і наруги і залежить від ласки кождого судиї і кождого адюнкта, що може відкидати всї його вироби або навіть покарати його за покутне писарство. Він був молодий іще, амбітний, бажав житя і його радощів, але давно відвик добивати ся їх простою, чесною дорогою. Тепер почало йому робити ся тїсно на сьвітї, як рибі зловленій у сїть, і він чим раз частїйше роздумував над способами, як вийти з сего прикрого положеня.

Здавна, ще коли його прогнали з суду, він носив ся з думкою виїхати до Америки і ся думка не покидала його й доси. Але як виїхати? Без шеляга при душі не рушиш і з місця, а їхати на те, щоб ставши на місцї опинитись без шеляга при душі, сеж значило їхати ще на гіршу біду, на важку працю, якої Шнадельському страшенно не хотїло ся. Нї, вже як їхати, то з добре наладованою мошонкою, щоб там, у краю долярів, було о що руки зачепити. Відки і як узяти гроші для сеї цїли, се йому було байдуже. Зразу він думав, що йому удасть ся

натуманити потрібну суму у селян, але ся надія ошукала його. Щож тепер?

Був час, коли він думав запомогти ся повітовими грішми і в тій цїли заскакував коло пана маршалка, маючи надію через него одержати місце касиєра при котрій будь повітовій касї. Але президент суду остеріг маршалка, щоб не допускав до скандалу і Шнадельському дали зрозуміти, що на разї всї посади при касах повітових обсаджені, а маршалок додав від себе, що про якесь місце для него можна буде подумати аж по доконаній реформі кас. Таким робом і Шнадельський був заінтересований у тім, щоб реформа доконала ся як найшвидше і щоб опозиция против неї затихла. Через те ґраф Кшивотульський, що так собі, для концепту, взяв ся вести опозицию, був для Шнадельського ворогом і він пильно мишкував у його маєтности, поки не винайшов поліно, яке можна би було в саму пору кинути ґрафови під ноги.

XLI.

Справа була ось яка. Ґраф Кшивотульський, хоч любив опозицию і промовляв популярно, причисляв себе до консерватистів і негативно дивив ся на всякі реформи починаючи від знесеня панщини. Він усе ще стояв на тім, що знесенє панщини зруйнувало панів материяльно, а хлопа морально, що хлоп без панської опіки мусить згинути, що пан — одинока натуральна для хлопа інстанция і в господарських і в громадських і в судових справах. Ґраф Кшивотульський не признавав анї нових судів, анї нової процедури, анї нового карного порядку. „Одинокий параґраф пригідний для хлопа — бук“ — говорив він доказуючи, що анї арешт анї грошеві кари не відповідні для селянина. Він жив і доси в традициях давнього патрімонїяльного порядку і дуже любив, коли з села люде приходили до него просячи розсудити їх справи; такі „вірні піддані“ були у него добре записані і мали ласку в дворі: чи зайву купу дров із лїса, чи шматок облога під пасовиско, чи яку небудь иньшу полекшу вони діставали перші.

Та виходило й навпаки: ґраф любив від разу виконувати свої присуди, а присуд на винуватого звичайно випадав: канчуки. Отже трафило ся, що покараний почував себе покривдженим і йшов до суду жалувати ся не тілько на свого супірника, але й на ґрафа-судию. Правда, в судї звичайно приймали такі скарги сьміхом, з уданим спочуванєм випитували селянина, чи дуже болїли його ґрафські канчуки, чи ґраф бив власною рукою, чи він не зголошував рекурсу против засуду і виміру кари і чи добровільно йшов до ґрафа судити ся. На тім справа й кінчила ся і для ґрафа не мала нїяких неприємних наслїдків.

Та ось стала ся справа троха инакша. Два селяне в ґрафовім селї посварили ся. Один, покривджений, пішов до ґрафа на скаргу і попровадив сьвідків. Ґраф вислухав справу і послав по противника, та сей заявив, що ґрафського суду не признає і до двора не піде. Се страшенно обурило ґрафа. Він в супроводї своїх гайдуків сам пішов до оскарженого і заставши його на подвірю велїв простягти його і власноручно вліпив йому двацять і пять канчуків. Може й се було-б увійшло ґрафови на сухо, бо селяне в його селї були загукані і знеохочені до судової правди, та трафило ся так, що в ту саму пору нагодив ся в селї Шнадельський. Сей відразу зрозумів, що з тої справи „можна щось зробити“, написав іменем побитого донесенє до прокураторії за публичне насильство, зневагу і тяжке ушкодженє тїла, велїв селянинови засьвідчити через лїкаря одержані побої і долучити те сьвідоцтво до поданя, а сам скочив із сею новиною до пана маршалка. І маршалок зрозумів важність факту і не гаючись довго поїхав до міста і подав ся просто до президента суду. Президент знав уже про справу ґрафа Кшивотульського, і коли маршалок в часї розмови натякнув злегка на неї, він не скрив свойого невдоволеня.

— Дуже прикра справа! Дуже прикра справа! — повторяв він морщачи чоло.

— Тим прикрійша, що не можна її затушувати, — докинув маршалок.

— Не можна? — живо кинув ся президент.

— Не можна, пане президенте. Народ дуже обурений, усюди нї про що не говорять, як тілько про самоволю ґрафа. А в додатку маємо в повіті лїтерата: готов підхопити сю справу і знов осмарувати нас у Відні.

— Ах, так! — мовив президент і задумав ся. Се було як раз по другій Евгенієвій кореспонденції і пан президент мав іще в сьвіжій памяти всї ті клопоти, яких наробила йому перша. Та з другого боку думка — тягати до суду і крпмінально карати пана ґрафа Кшивотульського видала ся йому чимсь таким диким та нечуваним, що він по хвили з зачудуванєм і острахом видивив ся на пана маршалка.

— Але чого-ж хочете? Чи маю карати пана ґрафа як простого злочинця?

Маршалка забавляло заклопотанє пана президента.

— Ну, думаю, пан президент лїпше від мене будуть знати, що з ним зробити. Я думав би тілько одно: перевести слїдство і нагнати пану ґрафови троха страху. А там — буде вже діло практичного розуму і сьвітлої прокураторії, як повернути справу. Але затушовувати справу перед слїдством я вважив би дуже непорадним.

Президент згодив ся на се. Почало ся слїдство і вельможний ґраф Кшивотульський мусїв раз і другий і третій їздити до міста і ставити ся для переслухів у слїдчого судиї, вислухувати довгенькі виклади про приписи обовязкового тепер закона, що були для него чимсь нечувано новим і незрозумілим і вкінцї зупинити ся перед загрозою: засїсти публично на лаві оскаржених і відпокутувати за свої патриярхальні погляди кількома місяцями вязниці. Все се була для него страшно неприємна справа, тим неприємнїйша, що дякуючи заходам маршалка і Шнадельського, вона у всїх дрібницях була голосною в повіті і всюди збуджувала живі розмови, спочуванє з одного, насьміхи, радість і кпини з другого боку.

Коли таким робом каша була заварена і маршалкови здавало ся, що його противник скрушів достаточно, він приступив до виконаня свойого пляну. Одного дня ґраф Кшивотульський, що від часу нещасного слїдства нїкуди не виїжджав і нїкого чужого не бачив у себе, був дуже

зачудуваний бачучи, як на його подвірє заїжджає звісна йому чвірка пана маршалка, а з карити висідає вдягнений у шубу сам пан маршалок. Ґраф повитав свойого противника чемно, але холодно, а маршалок не гаючись довго виявив ціль свойого приїзду.

— Я вважав конечним заявити коханому ґрафови свою пошану і симпатию, — мовив він солоденько. — Безглузді язики силкують ся розгородити нас тернами всяких поговорів, але ми оба стоїмо занадто високо, щоб та піна могла досягти нас. А щоб відразу прийти до цїли моєї візити — дарує коханий ґраф, що я тілько на хвилиночку, страшенно занятий! — так ось вона! Буде коханий ґраф ласкав відвідати мене 4 грудня в моїм домі. Сьвятої Варвари, іменини моєї пані... надіюсь невеличкого але дібраного товариства... Правда, можу числити на коханого ґрафа?

— Але-ж пане маршалку — —

— Ніяких але, коханий сусїдо! Ніяких але! Ся просьба не стілько від мене, скілько від моєї маґнїфіки, а їй коханий ґраф чейже не відмовить.

— Га, коли так — нерадо згодив ся ґраф.

— Так, так, коханий ґрафе. Прошу, дуже прошу. І від себе. Обоїм нам дуже залежить на твоїй присутности.

— Га, лис! — міркував собі ґраф по від'їздї пана маршалка. — Який інтерес може він мати в тім, щоб так лащити ся коло мене? І то власне тепер? І видумав мене загачити своєю Варварою! Доси в таких нагодах завідомлював білєтиком, а тепер бух! Чвіркою парадує. „Обоїм нам дуже залежить...“ Гм, чую в тім якусь спекуляцию, але яка вона, не можу зміркувати. Ну, та вже сяк чи так, дав слово, то мушу додержати.

XLII.

Іменини пані маршалкової мали бути семейним празником незвичайної важности. Щоб гідно відсьвяткувати його, пан маршалок зважив ся зробити невеличку фінансову операцию: позичити у одного з Ґоттесманів пару тисяч, обігнати ними кошти празника, а з решти, яка би лишила ся, ви-

купити кілька дрібних „паршивих“ векслів і сплатити проценти залягаючих довгів, бодай ті, яких задавнене грозило найбільшими прикростями. Першу часть сего пляну він виконав без великої трудности: по кількоденнім намислї Жид гроші дав. Але коли прийшло ся сплачувати векслї і проценти та виробляти деякі прольонґати, показало ся, що крім двох чи трьох зовсім дрібних векслїв усї иньші були вже перепродані. Пан маршалок аж задеревів, але лаяти Жидів, докоряти ім, грозити не придалось нї на що: кождий Жид заслонював ся тяжкими часами, браком гроша, неможливістю довше чекати... Кому продано вексель — навіть сего не міг довідати ся пан маршалок. Сей продав у конторі, другий якомусь аґентови, иньший якомусь незвісному пану. Се відкрите було для пана маршалка мало чим приємнїйше від чутя делїнквента, якому закладають петлю на шию. Він догадував ся, що Жиди брешуть, що знають добре, в чиїх руках находять ся його векслї і довжні записи, але видусити від них назву сего таємного свойого ворога не міг. Небезпека задля своєї таємничости видавалась йому ще грізнїйшою, ніж була на дїлї і його кидало то в жар, то в холод при самій думцї, що першого-лїпшого гарного дня, от хоч би в сам день празничних іменин його маґнїфіки, до його двора може заїхати секвестратор і опечатати та взяти під свій заряд усї його добра і достатки. Він не говорив нїкому про ті свої побоювання, але того дня не важив ся видати анї цента на вина, материї і ласощі потрібні для семейного празника. Позичені у Жида гроші пекли його, видавались неначе коротенькою проволокою, якою продовжено речинець виконання смертного присуду. З грішми в портфелї він вернув до дому, сам мов отроєний і не говорячи нїчого віддав гроші жінцї, нехай сама робить із ними, що знає.

Пані маршалкова не дуже допитувала ся про психічний стан свойого мужа; се була дама практична, не заражена нїяким чутливим романтизмом. Одержавши гроші вона енерґічно заняла ся приготованями до своїх іменин і лишила пана маршалка жертвою його грізоти та трівоги.

Бувши в місті на засіданю ради повітової він здибав Шварца, що знаючи про приготованя до фамілійного праз-

ника предложив вельможному панству свої услуги при всяких покупках і иньших справах. Пан маршалок приняв його предложенє з байдужним, сквашеним видом, немов сей празник був для него гірким як хрін.

— Пан маршалок мають якусь гризоту? — закинув налазливий бувший канцеліст.

— Навіть велику, — зітхнув пан маршалок і звірив ся Шварцови зі своїм клопотом.

— О, коли лиш стілько, — скрикнув сей, — то можу зараз служити пану маршалкови своєю інформациєю. Панські векслї находять ся в руках Ваґмана.

— Ваґмана! Тої пявки! — скрикнув маршалок. — А відки-ж ви се знаєте?

— О, я від давна маю його на оцї. Сей чоловік — причина мойого нещастя, а я не привик дарувати своєї кривди. З одним львівським Жидом він трактував про перепроданє всего панського довгу, а сей знов обернув ся до мене за деякими інформациями. Відти я й довідав ся про те, що той вовк наострив свої зуби на пана маршалка. О, від него можна надіяти ся всего найгіршого.

Пан маршалок знав се й сам і без Шварцового вповнюваня, але не знав найважнїйшого: як захоронити себе від зубів сего вовка. Тож відіславши Шварца з його услугами до панї маршалкової, якій просив не говорити нїчого про сї прикрі довгові справи, сам він ходячи по гарній маршалківській салї в будинку ради повітової почав міркувати, що йому робити далї. Та нараз зупинив ся, на його лицї заяснїв усьміх і він навіть ударив себе долонею по чолї. Гай, гай! Що за дивне сотворінє чоловік! Найблизші, найнатуральнїйші думки приходять йому в голову найпізнїйше! До найблизшої мети мусить доходити крутими, далекими манівцями! Адже-ж що може бути простїйше, як конверсия всїх отсих векслевих довгів на одну позичку в будущій зреформованій повітовій касї? Йому, маршалкови, позички, хоч і як високої, каса не посьміє відмовити. Значить, коби тілько як найшвидше доконати реформи! А й ся справа була майже запевнена, опозиция Кшивотульського вже тепер дуже слаба, а по іменинах панї маршалкової, надіяти ся, й зовсім перестане істну-

вати. Ліквідация обох істнуючих кас — проста формальність, і перед великоднем, у великім пості можна буде позбути ся отсего упиря, що морив його душу. Треба тілько ще одного: випросити у Ваґмана проволоку до того часу. І роздумавши се пан маршалок переждав, доки почало смеркати і одягши свою легку загортку, пішки, крадучись вулицями і пильнуючи йти так, щоб його ніхто не пізнавав, поспішив до Ваґманового помешканя.

Ваґман приняв пана маршалка покірно, просив його сїдати, а сам стоячи перед ним запитав, чим може служити? Пан маршалок усьміхнув ся на кутні зуби.

— Чую, що у вас мої векслї.

— Дещо є.

— Ви завдали собі працї скупити їх.

— Продавали, то я купував.

— Яку цїль мали ви скуповуючи мої довги?

— Інтерес, прошу вельможного пана маршалка. Пан маршалок добра фірма, то чому-ж не маю купити?

— І щож думаєте робити з ними?

— Що маю робити? Надїю ся, що пан маршалок сплатять. Адже папери добрі.

— Не бійте ся, пане Ваґман, свого підпису я нїколи не заперечу.

— Може вельможний пан маршалок хочуть зараз сплатити дещо?

— Бачите, пане Ваґман, дещо я міг би, але думаю, що лїпше буде все від разу. У вас там богато тих паперців?

— Буде на пятьдесять тисяч, а може й троха більше.

— Отже бачите, у мене наклькована фінансова операция, що позволить менї сплатити все те від разу.

— Але коли?

— До великодня найдалї. Можете до того часу переждати?

— Щож, пан маршалок знають, in Geldsachen hört die Gemütlichkeit auf. Я пана маршалка не хочу руйнувати, бо то для мене не є нїякий інтерес. Але все таки лїпше було би сплатити все як найшвидше. Знають пан маршалок, грошї грошї родять, проценти ростуть.

— Се вже моя страта. Що маю робити. Прийде час, то заплачу все. Тілько прошу підождати, найдалї до великодня.

— Щож, пан маршалок знають, такі папери, то перелетні птахи. Сьогоднї вони в моїх руках, завтра трафить ся купець і я продам їх, а тоді не можу ручити нї за що.

— Розумієть ся, пане Ваґман, розумієть ся. Я проти того нїчого не говорю. Але дві чемности можете менї зробити.

— Які?

— Одну ту: доки папери в ваших руках, не робіть нїяких кроків до великодня. До того часу надіюсь усе сплатити.

— Се можна. А друге?

— Друге те, як продасте кому мої папери, дайте менї знати, кому.

— Гм. Часом такий купець не бажає собі того.

Пан маршалок глянув підзорливо на Ваґмана.

— Маєте напятого такого купця?

— Та... на разї не маю. Але може трафить ся.

— Га, робіть як знаєте, — кинув недбало маршалок. — Але се перше обіцюєте менї?

— Нехай буде й так.

— І се преці можете обіцяти менї, що дасте знати, коли продавати-мете мої папери.

— Нехай і так буде.

— Слово чести!

— На хайрем.

Пан маршалок подав Ваґманови ласкаво руку і вийшов геть.

XLIII.

Іменини панї маршалкової відбули ся гучно-бучно і гідно піддержували традицию „старопольської гостинности“ дому Брикальських. З'їхала ся мало що не вся шляхта з повіту, розуміеть ся, з виємком шляхтичів „mojżeszowego wyznania“, до яких панї маршалкова почувала сердечну антипатию. Приїхав пан президент окружного суду,

також спеціяльно „доконче“ запрошений паном маршалком. Вже над вечером прибув ґраф Кшивотульський бричкою запряженою парою огнистих шпаків; хоч ґраф, він із опозиції иньшим неутитулованим шляхтичам у повіті ніколи не їздив чвіркою.

Швидко по його приїзді розпочав ся обід. Господарь і господиня заскакували коло него, даючи йому до пізнаня, що властиво на його приїзд ждали всї. До обіду покликано при ударі шестої. Ґрафа Кшивотульського посаджено на чільнім місці, праворуч пані солєнїзантки. Ліворуч неї сїв пан президент, а праворуч ґрафа засів господарь дому. Далї позасїдала решта товариства — розуміють ся, самі „свої“, гербові, nati et possessionati. Другий стіл, для панських офіциялїстів і менше видних гостей, був заставлений у офіцинах, а третїй для візників і двірні — в челядній. Пані маршалкова строго перестерігала звичаю і етикети. Перший стіл мав по старому звичаю мати дванацять „дань“, другий шість, а третїй три.

Ґраф Кшивотульський і загалом сими часами був не в добрім гуморі, а побачивши президента між гістьми скваснів до решти. Він сидів між господинею й господарем як сам не свій, піддержував розмову слабо, їв і пив мало, а на сердечне припрошуванє пані маршалкової відповідав чемно, але без того дотепу, який робив його звичайно душею товариства. Він почував, що його звабльно в лапку і що йому мабуть не втекти з неї.

Тимчасом розмова при столї йшла оживлена, розуміють ся, зовсїм не полїтична, про пси, конї і мисливські пригоди. Між пятим і шестим данєм пан маршалок з найневиннїйшим у сьвіті лицем запитав Кшивотульського, чи він перечитав уже нарис статуту нової, реформованої каси, розісланий усїм членам ради повітової?

— Одержав і я сей еляборат, але подумав собі: шкода часу і атласу, — відповів ґраф.

— Однако я просив би конче коханого ґрафа прочитати його, — чемненько мовив пан маршалок. — І надіюсь, що прочитанє розсіє ті упередженя, які пан ґраф має до сеї реформи.

— Як то? Хиба сей новий статут лишає річ по старому?

— Ні, навпаки, він поступовий, можна сказати, революційний, — з усьміхом мовив маршалок.

— Знаєш, коханий маршалку, що я ворог усякої революції.

— А таки надію ся, що тебе, коханий ґрафе, наверну на сю, спеціяльно на сю революцию.

— Мусіла-б бути якась незвичайна.

— І є. Подумай собі, ми реформуємо властиво нашу, панську касу. То значить, переводимо будущу, спільну касу на статут теперішньої хлопської. Робимо її спільною для всіх у повіті, хто потребує кредиту.

— Хто найбільше потребує, той найбільше візьме, — байдужно втрутив ґраф.

— Розуміеть ся, — потвердив маршалок, удаючи, що не зрозумів особистої аллюзії. — А спеціяльними параґрафами означено maxima, до яких може доходити кредить для великої, а до яких для дрібної посілости.

— Нова кість незгоди, — знов байдужно втрутив ґраф, делїкатно оббираючи удо печеної качки.

— Зовсім ні. Вони обчислені на основі дотеперішніх білянсів. Зрештою при спеціяльній дискусиї можна цифри змінити. Ходить тілько о принцип. Адже дві повітові каси, се подвійна адмінїстрация, подвійний кошт.

— Се так.

— В усякім разї дуже прошу любого ґрафа — —

— Але-ж розуміеть ся! — перервав живо ґраф. — Сеж мій обовязок переглянути статут.

— Ми не зрікаємось твоєї цінної опозициї, — з солодким усьміхом мовив маршалок. — Навпаки, вона нам дуже пожадана, але почуваємо, що в основному питаню по нашім боцї правда.

— Ну, маршалку, — мовив троха уражений ґраф, — за кого-ж ти мене маєш думаючи, що я можу бути в опозициї проти справедливого проєкту?

— А в такім разї ми погодимо ся! — радісно мовив маршалок і протягнув ґрафови обі руки. Сей обтер пальцї правої руки серветою і подав її маршалкови.

Обід помалу доходив до кінця. Коли подали індика, гостям поналивано шампана і ґраф Кшивотульський підніс тост на здоровлє солєнізантки, оздоби польського жіноцтва, господині повіту, пані маршалкової. Тост принято з ентузиязмом, ґраф поцілував руку господині, а за його прикладом робили се по черзї всї иньші гості. По тім пішло морожене, цукри і фрукти, і тут маршалок у довгій цьвітистій промові подякував усім гостям за честь, а обертаючи ся спеціяльно до ґрафа горячо славив згоду і єдність усїх найблагороднїйших і наповажнїйших людей у повіті, остерігав перед розладєм у їх рядах перед лицем ворога, що встає з низу і піднимає до бою проти сего острова ладу, традициї і цивілїзациї всї темні сили. І сей тост принято з великим одушевленєм, а маршалок і ґраф кинулись собі в обіймі.

Вже геть по девятій гості повставали з-за стола. Дами разом з панею маршалковою пішли до її покоїв, а мужчини перейшли до кабінету пана маршалка на чорну каву і циґара. Пан маршалок ішов передом по під руку з ґрафом.

— А що, коханий ґрафе, твоя справа в судї? — запитав мов з нехотя.

— А, — всьміхнув ся йовяльно ґраф, — ось мій нинїшнїй візаві — і він обернувши ся лицем говорив так, щоб чув його й президент, що йшов зараз за ними, — ось пан президент ласкавий хоче конче мене на старі лїта впакувати до криміналу.

— Вільні жарти, пане ґрафе, вільні жарти, — троха заклопотаний мовив президент.

— Ну, але скажіть, так по щирости, — се була-б велика сатисфакция для вас судовиків посадити мене так з на місячок, на два, а?

Президент переборов своє заклопотанє і приняв поважний вид.

— Пане ґрафе, — мовив він, — тілько Бог знає, скілько клопоту наробила менї доси ся справа. Задля неї доси — скажу се sub rosa, хоч се урядова тайна — я був два рази у президента краєвого суду і раз у намістника.

— Ов, а я й не знав, що Гриць Галабурда (так називав ся побитий ґрафом селянин) така велика фіґура, що його відворотною стороною цікавлять ся аж такі великі достойники. Чи не жадали фотоґрафії?

— Отак пан ґраф завсїгди! — сумно хитаючи головою промовив президент. — Кілько разів можна було вбити сю нещасну справу, як би пан ґраф були лише хотїли на серіо!

— Я? Хиба я зачинав її?

— Ну, до певної міри так, — несьміло мовив президент.

— Pardon, коханий президенте. — Хлоп приходить до мене зі скаргою, я вислухую його і бачу, що справа ясна як сонце —

— Дарують шановний ґраф, — перервав президент. — Справа зовсім не така ясна, а головно, пан ґраф не мали нїякого права судити її.

— Е, що там менї ваші писані права! — офукнув ся ґраф і пустив величезний клуб диму просто в лице президентови.

— Перепрашаю, панове, — вмішав ся пан маршалок, — але менї здаєть ся, що дискусия зійшла на невластиву дорогу. Шановний пан президент сказав перед хвилею, що справа могла-б бути залагоджена. Даруйте, що я вмішаю ся в се дїло, але менї, як і загалом усему обивательству безмірно залежить на тім, аби ся справа була залагоджена без скандалу. Се конче потрібне для повати нашого стану, цїлого повіту.

— І я нїчого більше не бажаю, — додав президент.

— Так вільно спитати, як пан президент представляють собі її залагодженє?

— Схотїть панове зрозуміти, — мовив немов звиняючи ся президент, — що я не можу по просту взяти і кинути справу під сукно. Вона занадто голосна, а в додатку маємо тут у повітї кореспондента —

— Їдовиту гадюку! — додав маршалок.

— При тім справа не в моїх руках. Слїдство скінчене, акти має в руках прокуратор —

— Ну, хто хоче в горох, той усе знайде стежку, — буркнув ґраф.

Президент закусив губи і замовк.

— Коханий президенте, — задобрював його маршалок бачучи, що ґрафова увага болюче діткнула його, — прошу не переривати собі. Ми цікаві знати, який можливий вихід із сеї справи. Я не сумніваю ся, що наш любий ґраф зробить усе, що зможе, щоб задовольнити вимоги права.

— Вихід тут дуже простий, — мовив успокоєний президент. — Панове знаєте старий правний аксіом: wo kein Kläger, da kein Richter. Хоча в сьому випадку скаргу веде прокуратория, але я не сумніваю ся і готов зі свого боку зробити все, що зможу в тім напрямі, щоб вона відступила від оскарженя, коли тілько первісний покривджений зажадає того.

— Грицько Галабурда! — скрикнув ґраф. — А що, чи не казав я, що він тут головна особа.

— Беру на себе Грицька Галабурду, — мовив маршалок, — і надіюсь ще завтра доставити його з такою заявою до прокураторії.

Ґраф Кшивотульський витріщив очи.

— Добре би було, — мовив далі президент, — як би і з громади покривдженого явила ся депутация у прокуратора і в мене і зложила сьвідоцтво — —

— І се беру на себе! — поспішно мовив ґраф.

— Ну, а нам нїчого більше й не треба. Але якусь опору, якесь покритє мусимо мати.

— Коли лиш сего вам треба! Сеж, при тій популярности, яку має наш коханий ґраф, найлекша річ у сьвіті. Що, любий ґрафе, не маєш нїчого против того, щоб я взяв сю справу в свої руки?

Ґраф мовчки подав руку йому, а потім президентови. Всї три панове поєднались. Се поєднанє запечатало справу реформи повітових кас і справу Гриця Галабурди. Хлопських 80.000 зр. мали без опозициї піти на латанє дір у кишенях пана маршалка, Гриць Галабурда мав замість покараня свого кривдника задовольнити ся кільканацятьма ринськими „басарунку“, а в повіті мала від тепер пану-

вати примірна єдність між „найблагороднійшими і найповажнійшими людьми“, репрезентантами блискучої традиції і цивілізації.

XLIV.

Баран сидів у своїй комірці і грів ся. Комірка, перероблена з колишньої дривітні на помешкане сторожа, була маленька, збита з дощок і обліплена глиною, з одним віконцем на подвірє. Невеличка зелізна піч давала більше диму і чаду, ніж тепла, а на дворі був здоровий мороз. Віконце було ціле покрите ледом і инеєм, що не хотів таяти навіть тоді, коли в печи горів огонь і вона в низу була майже червона. Баран мерз по ночах, спав накритий усіми лахами, які тілько були у него в хаті і нагрівав ся тілько на дворі, при роботі. В його хатчині, бачилось, мороз звив собі тривке гніздо, кидав ся йому на шию при самім вході, і чим далі в ніч, тим тіснійше тулив ся до него, проймав його до кости. Навіть поблизу розпаленої печи сей упертий мороз відчіпляв ся від него лише з одного боку, не перестаючи грозити другому. Ніколи ще зима так не докучала Баранови. Він крав дрова, тріски, а навіть стару деревляну посуду від усіх партий, весь день тілько за тим і нипав, щоб роздобути дрівець і топив у своїй ненаситній печи, топив до пізної ночи і грів ся, проганяв упертий холод, що своїм дотиком будив у його тілі непереможну дрож.

І сьогодні він сидить і грість ся. В печи догарають якісь опилки, лати з сусідського паркана і скалки з якоїсь розбитої коновки — худа страва для ненаситної зелізної почвари, що розпечена в низу, на горі ледво тепла і грозить швидко вистигнути та лишити його над раном на поталу тріскучому морозови. Пізно вже, на міськім ратуши вибила десята. Та про те на вулицях іще рух і гамір. Сьогодні сьвятий Сильвестер, конець року, а міська людність, особливо середній стан, обходить сей день празничнo. Не так день, як вечір. Стрічають новий рік. У кого сім'я, той в кругі сім'ї; дехто у знайомих. А в кого сім'ї нема, той шукає кавалерського товариства і стрічає новий рік у пиварні, в каварні або в иньших веселих місцях.

А що в урядничім сьвітї таких бурлак богато, а не один і жонатий волить забавити ся в кавалєрській компанії, ніж при домашніх лярах і пенатах, то й не диво, що по міських вулицях сеї ночи людно і шумно, тут і там проходять купки панів у футрах та теплих загортках, голосно розмовляючи, ще голоснійше регочучись, деколи навіть затягаючи пісень, що по кількох нотах уривають ся, та скриплячи чобітьми по твердім, замороженім снігу, що за дня встиг покрити землю досить грубою пуховою периною.

Баран тулить ся як може найблизше до печи і ловить вухом ті уривані гуки, які доходять із вулиці в його комірку. Ті хвилї далекого, чужого і майже незрозумілого йому житя не цікавлять його. Він відмахуєть ся від них, мов від налазливих мух, занятий своїми власними турботами.

— О, нї, мене не здуриш! — говорить він з дивним усьміхом маніяка, обертаючись не то до печи, не то до якогось незримого розмівника. — Нї, а вже що бачу, то бачу. Хоч ти притаїв ся, удаєш дуже занятого, чиниш ся сьвятим та божим, але я бачу все, бачу і розумію. Кожде твоє слово розумію. Ти думаєш, що я не знаю, про що ти розмовляєш із тими хлопами, з тими попами і Жидами, замкнувши ся там у своїм покою? О, паничу, замикай ся хоч на сто колодок, — мене не здуриш. Навпаки, небоже, навпаки! Се як раз сьвідчить против тебе. Се ти сам себе зраджуєш. Я чую, час твого панованя надходить і ти готуєш ся виступити. Сьмій ся, сьмій ся! А сам твій сьміх зраджує тебе. Сам твій сьміх говорить мені виразнійше, ніж би могло сказати сто язиків.

Він озирнув ся, замовк і пильно прислухував ся до веселих викриків, пяних пісень і голосних кроків там, на вулиці. Його чоло зморщило ся, на ньому нависла хмара.

— У-га! Скрип-скрип! Скрип-скрип! — передразнював він якось злобно і гірко. — І ночи їм нема. Чи завтра весїлє, чи страшний суд, вони байдуже собі. Пють, регочуть ся, співають. У канцелярнях сидять, судять ся, грошї зичать, балї справляють. Мов і нїде нїчого. Мов і не догадують ся, що конець надходить, що за день, за два всьо перемінить ся. Всьо, всьо! Сонце зійде з заходу, води потечуть до гори, порядок сьвіта захитаєть ся. А він на огнянім возї

виїде на високу гору... А його голос залунає мов грім. А його слуги розбіжать ся на всі кінці сьвіта приводити всіх до присяги. Всіх до присяги йому, ворогови, Антихристови. А перед присягою кождий мусить зломати хрест, потоптати причастє, виречи ся Бога... А по присязі кождому випалять на чолі знак Антихристів. А хто не захоче присягти, того на муки... на катованє... на смерть...

Баран говорив швидко, вперши очи в темний кут. Маленька лойова сьвічка, що стояла край постелї на баняку оберненім до гори дном і була приліплена до него власним лоєм, коптила нагорівши; її сьвітло тремтїло і Баранова тїнь на супротилежній стїнї також тремтїла. А Баран глядїв у кут і говорив голосно, задихаючись, і сам почував чим раз більший страх від своїх слів. Його очи робили ся недвижні, в них загорали ся іскри якогось непевного, дикого огню, а руки, простягнені довкола печи, стискали ся в кулаки, то знов випручували ся, мов силкуючись ухопити щось невловиме. Він дико зареготав ся.

— Га, га, га! Що їм то значить! Хиба вони й без того не служать йому? Хиба вони всї не є з чортом у змові? Їм не страшно приходу Антихриста. Вони певно не спротивлять ся його покликови, підуть за ним, аби лише кивнув, поцїлують його і приймуть його печать і будуть служити йому, як служили доси. Тим то вони тепер такі веселі. Бачуть знаки на небі й на землї, а веселі. Пють, регочуть ся, співають. А деякі може й знаків не бачуть. Посліпли, родились і живуть із зажмуреними очима. Здаєть ся, що дивлять ся, ходять, грошї лїчать, читають, а того, що найважнїйше, що найстрашнїйше, того не бачуть. Від чого душа тремтить і кров у жилах стигне і волосє в гору встає. Страшних божих знаків не бачуть. А може й бачуть, але так, як теля нові ворота: витріщать ся, вибалушать очи, постоять тай підуть далї не зрозумівши, що воно й до чого.

Баран опустив голову і засумував ся. Його idée fixe, недалекий прихід Антихриста, бушувала в його душі приймаючи найріжнїйші форми і напрями. Зразу він що дня в полудне ходив як вартовий попід Евгенієві вікна. Потім покинув се — без намислу, але так якось забувши, і взяв

ся що ночи оббігати всї стежки і корчі міського саду, шукаючи там похованих помічників та прислужників Антихристових. І се занятє він покинув по двох-трьох тижнях, а за те знайшов собі иньше — бігати що ранку на рогачку і визирати з високого берега за мостом, чи не надходять Антихристові полки, які, здавалось йому, як раз сим шляхом повинні надійти одного ранку і завоювати місто. Він бігав так досить довго; ані слота, ані перші морози не спиняли його. Розуміть ся, що від часу тих пошукувань за Антихристом і його помічниками він щораз більше занедбував обовязки своєї служби, але се йому було байдуже. Страшні образи Антихриста і близької катастрофи ані на хвилю не покидали його, а кожда стріча з Евгенїем наповняла його переляком, кидала в дрож. Він робив ся весь жовтий, кулив ся і мовчав уперто; та загалом силкував ся як найрідше стрічати Евгенія, тілько потаємно, здалека слїдив ненастанно за кождим його кроком.

Але тепер, отсе вже від кількох тижнів, він покинув бігати за рогачку. Недалека катастрофа в його уяві приняла иньші форми і в иньшім напрямі попихала його хору волю. Йому здавало ся, що конче треба остерегти тих невидющих, безтурботних людей, що може й не раді би йти на службу Антихриста, але не готують ся до боротьби з ним тілько з вродженої слїпоти або з недогадливости та недбальства. В його голові чим раз сильнїйше вкоріняла ся думка — отворити очи тим людям, розбуркати їх із їх безжурности, вказати грізну небезпеку. Як се зробити — він про те не думав, але сама думка що ночи вертала до його голови, стукала в нїй, мов хробак у стїні і набирала неперепертої сили.

— Нї, не можна се так лишити. Щоб пекольний царь так і хапнув їх усїх мов сонних? Нї, нї, гріх менї буде, коли допущу до сего. Розбуджу їх! Натуркаю їм до уха! Нехай знають, нехай готують ся! Нехай продруть очи, нехай бачуть, яка страшна пропасть перед їх ногами. Я знаю, йому се буде не в лад, але що менї до того? Велить мене вхопити, мучити, дерти зі шкіри, палити на терновім огнї... Ну, і щож? І нехай! Я готов! Але не позволю йому таємно вскочити в місто, як вовкови в ко-

шару. Гай же! Гай же! До ділa! Крайня пора! Не знаємо дня нї часа, коли прийде злодій, тож годі отягати ся!

І весь тремтячи з внутрішнього зворушеня Баран устав, надяг на себе що мав найтеплїйшого і вийшов зі своєї комірки, загасивши недогарок сьвічки. На дворі було ясно, місячно; снїг на подвірю іскрив ся синявим, фосфоричним блиском. Баран почав сквапно шукати чогось очима. В кутї коло його комірки була шіпка, прибудована до стїни тої самої комірки. В тій шіпцї стояла велика балія, обік неї лежали два праники. Баран узяв із бантини свій грубий шнур, яким носив дерево з пивницї для партий, почепив балію за вуха і завязав собі на плечі, так що її дно стирчало перед ним, мов великий круглий тарабан, а взявши праники в обі руки вийшов фірткою на вулицю.

На годиннику вибила одинацята. Найблизші вулиці, облиті місячним сьвітлом, були пусті. Де-де на розі вулиці блимала жовтавим сьвітлом лямпа. Де-де в шинках сьвітили ся вікна і відтам лунали крики та співи; далеко по передмістях переливали ся голоси померзлих колядників, що по під вікнами за цента витягали звісну щедрівку:

Nowy rok nastaje,
Ochoty dodaje — hej nam, hej!
Kolędá, kolędá, koleędá!

І разом з останнїм ударом годинника понад сонним містом залунав дивний туркіт — глухий та зичний, мов би по нерівній, каменистій дорозї їхав важкий віз, а на нїому була величезна порожня скриня. Туркіт ішов зразу повільний, міряний, два удари і павза, два удари і павза, мов важка їзда по грудї. Але ось Баран вийшов на ринок, виметений від снїгу, гладко утоптаний, і пішов скорійше, а рівночасно його руки швидше замахали праниками, густїйше заторохтїли удари, мов величезні градові зерна по новім дасї. Тра-та-та-та! Тра-та-та-та! Чим раз дужше, голоснїйше. Гуркіт котив ся по гладкій ледовій площи, хвилював у чистім, морознім повітрі, бив до замерзлих вікон аж шиби дзеленькотїли, вбігав до домів, будив зо сну сонних, наповняв трівогою серця веселих, що в товариствах дожидали нового року. Наглий гуркіт грому не був би дужше перелякав їх. „Що се таке? Що стало ся?“ вири-

вало ся з усіх уст. Дами блїдли, мужчини тисли ся до вікон, вибігали на балькони, хапали загортки і виходили на вулицю. Цїле місто стрепенуло ся, затрівожило ся. Навіть пяні співи і крики по шинках та каварнях замовкли. На передмістях тут і там пси обізвали ся глухим витєм, відкликаючи ся на дивний туркіт, що лунав чим раз частїйше, дужше, страшнїйше серед ясної, розіскреної ночи.

— Що се таке? Горить десь? Напад якийсь? — чути було з ріжних боків голосні поклики. По вулицях счинив ся рух. Одні бігли туди, другі сюди, бо одним здавало ся, що се тарабанять там, а иньші шукали жерела сего гуркоту в иньшім боцї.

Два поліциянти з міської поліцийної стражниці перші побачили Барана з балїєю і праниками і скочили до него.

— Ти що робиш? Стій! — закричали вони на него здалека.

Баран не оглядав ся. Ішов і тарабанив що сили. В його голові засїла думка, що мусить отак тарабанячи обійти три рази довкола ринок, потім обійти костел, пройти здовж головну вулицю, а потім боковою вулицею вернути до дому. Чому як раз так треба було зробити, сего він не знав, але власне се мав собі за обовязок.

— Стій! Хто ти? — кричали доганяючи його поліциянти.

Баран не втїкав, але й не ставав. Тільки руки його забігали швидше, удари по днї балїї заторохтїли з більшою силою.

— Се Баран! — мовив один поліциянт, догонивши його і заглянувши йому в очи.

— Ти що робиш, Баране? — крикнув другий поліциянт.

— Буджу, буджу, — глухо мовив Баран.

— Кого будиш?

— Усїх, у кого є уха, у кого душа жива.

— Та по що?

— Щоб не спали. Щоб стереглись.

— Чого їм стерегти ся?

— Ворог близько. Ворог надходить.

— Який ворог?

— Ворог на огнистім возї. Буде ходити в повітрі. Його голос як грім. Його слуги будуть печатати його печатю всїх прихильних йому. Його —

Дальші слова заглушило громове торохтїнє праників.

— Чи ти вдурів, Баране? — кричав поліциянт. — Дай спокій! Пана старосту будиш.

— Ви самі послїпли і поглухли! — ревів у відповідь Баран не перестаючи тарабанити. — А я свою службу роблю. Буджу всїх. Уставайте, не спіть, бо ворог близько.

— Але ми арештуємо тебе.

— Не сьмієте! Руки віднїме тому, хто доторкнеть ся мене. Мене Бог послав. Я з божого розказу, а ви що? Кому служите? Антихристови!

Поліциянти, прості собі передмїщане, при тих словах почули острах і почали хрестити ся. Гуркіт Баранових праників видав ся їм тепер чимсь грізним, віщим, і вони стали мов стовпи, не сьміючи ані арештувати, ані спиняти Барана. Сей бубнячи що сили пішов далї.

На поліциянтів наскочила купа нічних бурлак, що з шумом і голосними розмовами йшли в погоню за тарабанщиком.

— Що се? Хто се бубнить? — загомонїли вони.

— Баран, сторож Баран, — відповіли поліциянти.

— Та що він, здурів?

— Здурів.

— Та чому його не замкнете, не арештуєте?

— Та за що?

— Але-ж він цїле місто зо сну збудить.

— Ну, та що з того?

Але між компанїєю знайшов ся комісарь від староства і сей зараз підніс голос.

— Зараз його арештуйте! Що ви тут балакаєте дурниці!

Поліциянти пізнавши його салютували.

— Прошу пана комісаря, він очевидно має напад своєї слабости.

— Звязати його! Нехай не робить галабурди по містї.

А иньші з компанії вже пустились на здогін за Бараном кричачи:

— Лапай! Тримай!

Сї окрики підняли ще більшу трівогу. З ріжних кутів, з шинків, вулиць і бальконів залунали окрики: „Лапай! Тримай! Злодії!“ З ріжних сторін чутно було голосні кроки по замерзлім снїгу, лускіт дверей, скрип фірток, гавканє і витє псів — підняв ся такий гармідер, що майже глушив собою невгавне торохтїнє Баранового тарабана. До того ще небо, перед хвилею ясне, почало насуплювати ся хмарами, а одна з них, сїра, величезна, моментально закрила місяць. Не минуло кілька хвиль, а цїле місто потонуло в пітьмі, тїни пожерли контури вулиць і домів, тілько снїг під ногами блищав синьоватим, фосфоричним блиском. Здавалось, немов розбурхане, розполохане місто нараз прикрито чорною плахтою. А під тим чорним покривалом ще дивогляднійше лунали то пяні, то трівожні крики, стук кроків, витє псів і голоснїйше над усе, сухе та часте торохтїнє праників по балії.

— Лапай! Тримай! — гомонїли голоси з усїх боків ринку. Та Баран раптом змінив свій плян і скрутив з ринку в одну з тих тїсних бокових вулиць, які густо мотали ся поміж брудні та без пляну будовані жидівські каменицї. Крики на ринку мабуть перелякали й його, бо він, сам не знаючи чого й по що, пустив ся бігти, не перестаючи про те тарабанити. Лиш часом, коли духу у него не ставало, а руки млїли, він зупиняв ся десь у темнім кутї, спочивав на кілька хвиль, а потім біг далї.

— Тут він! Тут він! Ось тут було чути! Нї, он там на розї! Нї, тут десь! — лунали за ним голоси погонї і цїла купа сторожів, Жидів, панів, поліциянтів увалила ся в тїсний заулок, стукаючи, кричачи, спотикаючись, кленучи, а тілько від часу до часу видаючи дружні окрики:

— Лапай! Тримай!

Баран увесь тремтячи скочив за якийсь паркан і сховав ся за невеличким прибудівком. Уся купа бігцем, мов стадо волів, провалила поуз нього. Коли вже були досить далеко, Баран вискочив із своєї криївки і пустив ся бігти иньшою вуличкою в иньшім напрямі, а пробігши зо сто кроків, раптом задроботів на своїм тарабанї, аж в ухах залящало.

— Лапай! Тримай! Онде він! А що, не казав я! — чути було здалека крики погоні, а за кілька мінут застогнала земля під ногами шаленої купи, що з гомоном, реготом, оханєм та проклятями гнала тепер уже що духу в слїд за Бараном. По що властиво вони бігли, чого хотїли від Барана, вони й самі не знали. Се був якийсь інстинктовий рух, у якому тонула індивідуальна сьвідомість кождого. Можливо, що коли-б вони були тепер догонили Барана, одна якась гумористична увага була-б довела їх до вибуху сьміху, але не менше можливе й те, що в такім разї хтось один був би підняв руку на Барана, а за його прикладом усї були-б кинулись на него мов звірі і вбили-б його на місцї швидше, нїж би в їх головах засвитала застанова, що вони роблять і по що і за що.

А Баран тимчасом біг не спочиваючи. Тепер він не тарабанив раз-у-раз, мовчки пробігав тїсними вуличками, де-де перескакував через плоти і пробігав огородами з одної вулицї в другу, і тілько на роздорожах, у глухих і темних заулках, де було зовсїм пусто, він зупиняв ся і розсипав голосний туркіт свойого імпровізованого тарабана. Сей туркіт був немов знаком алярму для юрби його нагінців. З поблизьких вуличок і з дальших площ лунали їх окрики, тріщали плоти, чалапали важкі кроки і з скаженим завзятєм розлягали ся крики:

— Тримай! Лапай!

Ся дика, безтямна погоня трівала вже майже годину. Баран з десять разів змилював слїди, відскакував на бік, пропускав своїх нагінців поуз себе, зміняв напрям своєї втеки. Він бігав по вулицях без пляну, тілько кермуючись криками та стуками, що лунали то поза ним, то з лївої руки, то з правої. Він оббіг уже значну часть міста, всюди сіючи забобонний переполох, трівогу та неспокій. Увесь спотїлий, задиханий і перетомлений він ледво дихав, у його висках кров стукала мов молотами, перед очима крутили ся кроваві колеса, за горло дусило щось і якась страшенна трівога здавлювала серце. Він тїкав тепер що сили, немов сповнивши якийсь страшенний злочин, бажав сховати ся десь, бажав бути дома. Та ось перед ним скінчила ся вузка вуличка і з її гирла він вискочив на широку площу. Як

раз в тій хвилї виглянув місяць із хмари і показав його очам контури високого будинка з кінчастими вежами і золотими хрестами. Се був костел. І в Барановій душі мигнула думка, що він мусить, мусить оббігти сей костел барабанячи що сили, мусить се зробити, хоч би мала земля під ним запасти ся. І він ухопив праники в руки і задріботів ними по балії з останнім напруженєм усіх своїх сил.

— Лапай! Тримай! — ревла погоня, кількома вуличками надбігаючи до площі, серед якої стояв костел, окружений невеличким сквером. Але Баран уже не слухав тих криків, він біг тарабанячи довкола костела в напрямі великих входових дверей.

— Ось він! Онде він! Онде! — кричали нагінці з ріжних боків побачивши його. Площа заповнила ся задиханими людьми, обсипаними снігом, уоруженими хто в елєґантні лїски, хто в кілє виломане з плота. Чути було їх важке сапанє; дехто хрипів, дехто дусив ся кашлем; многі придержували в бігу капелюхи на головах.

Нараз гуркіт Баранового тарабана затих. Його темна фіґура, що була так добре видна для всїх, щезла, мов у землю провалила ся. Погоня замовкла, заперла дух у собі, тілько стук соток кроків потрясав землею. Добігли.

— Де він? Що з ним? — гомоніли задні, напираючи на переднїх, що зупинили ся мов остовпілі. Перед ними на снїгу лежав Баран, відкинувши на бік праники і балію, кидаючись і бючи ся по снїгу в епілєптичних корчах. Місяць обливав блїдим сьвітлом його посиніле лице. Його горло харчало глухо, уста точили піну змішану з кровю.

Нагінці стояли довгу хвилю нїмо. Дехто хрестив ся, иньші відвертали очи, не можучи знести страшного виду. В кінцї комісарь велїв кільком сторожам узяти його і занести до поблизького шинку, щоб не замерз на снїгу, поки очуняє, а юрба, так несподївано старабанена до купи, звільна, в якімсь пригнобленю і засоромленю почала розходити ся.

XLV.

Майже останнї з тої купи відійшли Шварц і Шнадельський.

Вони проводили сю ніч у Стальського. Здибавши ся з ним ще десь коло осьмої вони пару годин просиділи в шиночку, пючи пиво і балакаючи. Стальський мав уже трохи в голові і коло десятої встав і мовив до обох товаришів:

— Що нам тут сидіти? Ходіть до мене. Стрітимо новий рік у родиннім кружку.

Шнадельський почав вимовляти ся.

— Може вже пізно. Може вашій пані наробимо клопоту?

— Е, що там моя пані! Не турбуйтесь про неї. Ходіть! Можемо зовсім не займати її.

І Стальський набравши в склепику ріжних віктуалів та напитків гукнув на фіякра і всі три поїхали до його дому. В гостинній було темно, але в Реґініній спальні ще сьвітило ся. Стальський почав стукати. Прийшлось чекати досить довго, поки з кухні не вийшла служниця зо сьвічкою і не відчинила. Реґіна хоч не спала, але як звичайно, так і тепер не виходила зі своєї спальні.

— Пані певно спить уже, — мовив пошепки Шнадельський, роздягаючи ся зі свойого плаща.

— Ні, не спить, — голосно сьміючись мовив Стальський. — Прошу панове, зовсім без церемонії. Будьте як у себе дома.

І він почав наказувати служниці, щоб як найшвидше наставила самовар і принесла якої треба було посуди. За кілька мінут усі три товариші сиділи при столі, торкались склянками, пили і закусували. Розмова, зразу ведена несьмілими, притишеними голосами, робила ся щораз голоснійшою. Шнадельський оповідав масні анекдоти, що збуджували гучний регіт, а Шварц пробував навіть затягати пісень.

В тій хвилі нечутно отворили ся двері від покою ліворуч і в них стала Реґіна, вся в чорному, бліда, мов із воску виліплена. Голосом ледви чутним зі зворушеня вона промовила:

— Перепрашаю панів, але я сьогодні нездорова. Може-б панове були ласкаві забавляти ся трохи тихійше.

Шварц і Шнадельський машинально обернули ся на кріслах у той бік, відки почули голос і тілько в слідуючій хвилі догадали ся встати. Але Стальський очевидно чекав уже на щось подібного з боку своєї жінки, бо не кажучи ані слова, схопив ся з місця, підбіг до неї і обнявши її за стан енерґічним рухом втягнув її до гостинної.

— Але-ж Реґінко, — мовив солоденько та з притиском, — хто-ж вигадав бути такою нечемною супроти гостей! Ходи сюди! Позволь представити їх тобі. Пан Шнадельський. Пан Шварц. Сердечні хлопята. Готові до всякої услуги — правда, панове?...

— О, з цілого серця! З дорогої душі! — хором сказали Шварц і Шнадельський кланяючись.

— Просимо, не пускай нам тут комедиї про якусь слабість! — говорив далі Стальський. — Я знаю, у тебе трошка головка болить — з невиспаня, так, так, а трошка може зо злости... то-б то, від жовчи, від жовчи. Ось ми тобі зараз заординуємо лік. На, отсего солоденького випий — як рукою віднїме.

Він притяг Реґіну до стола, не зважаючи на її опір, посадив її на кріслї і наливши чарку лїкеру піднїс їй. Вона легенько відтрутила його руку. Та в тій хвилї та рука дрогнула непропорционально сильно і так штучно, що весь лїкер вихлюпнув ся Реґінї в лице і на сукню.

— Але-ж Реґінко! Якже-ж можна бути такою необережною! — з незміненими солодощами в голосї мовив Стальський. — Чи бач, усе розілляло ся!

І в тій хвилї він відвернув ся від неї і з найбайдужнїйшим видом почав зі Шнадельським розмову про якісь зовсїм далекі річи. Реґіна встала і пустилась іти геть.

— Але-ж просимо тебе, посидь коло нас! — мовив Стальський, перериваючи свою розмову зі Шнадельським.

Однак Реґіна затуливши хусткою лице, облите лїкером і горячими слїзми вийшла.

— Ви образили паню, — мовив Шнадельський.

— Се з педаґоґії, — реготав ся Стальський.

— Як то так?

— А так. Вона у мене дуже амбітна. То я хочу троха зігнути, надломати її амбіцию.

— Але може пані справді нездорові? — закинув Шварц.

— Не вірте їй! Ані слова не вірте! Всі жінки комедіянтки. Нездорова! Не бійте ся, щоб зробити чоловікови якусь пакість, якусь прикрість, на се у неї завсігди знайдеть ся і сила і постанова і концепт. Але зробити щось приємного — ох ні, вона нездорова.

— Ну, здаєть ся, ви з супружого житя винесли досить нерожеву фільософію, — завважав Шнадельський.

— Пане! — мовив Стальський розвалюючи ся на кріслї і закурюючи циґаро, — маю того житя і тої фільософії от поти! І як би хто нинї увільнив мене від сеї-от окраси родинного огнища — він кивнув головою в бік тих дверей, якими вийшла Реґіна, — то я вважав би його найбільшим своїм добродієм.

— Ну, жартуйте здорові! — мовив Шварц.

— Пане, менї не до жартів! — мовив поважно Стальський. — Попробували-б ви пожити з нею десять лїт так, як я, тодї могли-б говорити в тій справі. Знаєте, я вже надіяв ся, що нарештї доля увільнить мене — —

В тій хвилї його промову перервав дивний шум і гармідер, що доходив з надвору. Вже від доброї чверти години здалека доносив ся глухий гуркіт, мов торохтінє далекого грому, але присутні, заняті тим, що дїялось у покою, не звертали на него уваги. Та ось гуркіт залунав десь поблизу, затріщав немов валив ся якийсь деревляний будинок або сипалось камінє з горища, і рівночасно залупотїли кроки по вулицї, почули ся різкі крики:

— Тримай! Лапай!

Усї схопили ся з місць.

— Що се? Що там дієть ся? Валить ся щось? Біжуть за кимсь? Чи злодії? Чи розбій який?

Гармідер зближав ся чим раз близше. Торохтінє замовкло, а за хвилю різким гуркотом обізвало ся ось тут десь недалеко, мов за стіною. Шварц і Шнадельський скочили до своїх загорток.

— Пробі, що се таке? Чи не горить де?

— Тримай! Лапай! — залунали скажені крики на вулицї і мов буря пролопотїла попід вікнами масова погоня.

Шварц і Шнадельський уже були одягнені і попрощавши ся зі Стальським вискочили за браму і щезли в пітьмі. Гармідер віддалив ся так само швидко, як набіг. Стальський добру хвилю наслухував іще край вікна, потім вернув до стола, налив собі чарку горілки і випив, налив другу і випив, думав щось, усьміхав ся сам до себе, а потім налив іще одну чарку і випив.

XLVI.

А Шварц і Шнадельський тимчасом поспішали за чорною купою людей, що бігла на здогін дивовижного тарабанщика. Вони не бігли і для того лишили ся з заду. Цікаві були дізнати ся, що стало ся властиво, але нїхто з тих, кого стрічали на вулиці, не вмів їм сказати нїчого певного. Се були такі, що втомлені біганиною ставали щоб перевести дух або вертали до дому переконавши ся, що небезпеки нїякої нема. Одні говорили, що се якийсь божевільний відкись вирвав ся, другі, що то гонять якогось убійцю; один пяний сторож, що серед бігу повалив ся в снїг і не міг порядно встати на ноги, говорив охаючи, що то злий дух страшить по містї і заповідає конець сьвіта. Тілько на кінцї погонї, коли Шварц і Шнадельський дійшли під костел і там застали всю купу зібрану довкола Барана, вони довідали ся всего докладно від поліциянтів. Коли Барана понесли геть, вони позакурювали цїґара і обтулюючи ся загортками рушили й собі-ж. Площа ще де-де лунала від кроків людей, що спішили хто до дому, а хто знов до шинку кінчити забаву перервану несподіваною пригодою. Шварц і Шнадельський ішли звільна простуючи до ринку.

— Дивний собі той Стальський, — мовив Шнадельський спльовуючи. — Не розумію, чого він хоче, представляючи нам такі сцени.

— Ха, ха, ха! — зареготав ся Шварц. — Вони, здаєть ся, обоє в змові.

— Як то в змові? Як ти думаєш?

— Ну, проста річ! Нїби то між ними незгода, нїби то він бажає, щоб хто небудь присусїдив ся до його жінки, а там скубли-б його обоє. Я вже знаю таких.

— Ну, але-ж ми оба не з тих золотих птахів, щоб їх можна скубти. Ми хиба з тих, що й самі готові скубнути, де би вдало ся.

— Ну, може ми маємо служити тілько для робленя реклями.

— Се можливо, — мовив подумавши Шнадельський. — Ну, та хоч би й так. Сю прислугу можемо зробити їм. А за се може би можна скористати дещо.

— Від него ледви, — закинув Шварц.

— Дурний ти! Хиба я про него?...

Вони замовкли, мабуть кождий укладаючи собі в голові плян дальшої акції. Ішли якийсь час мовчки, поки иньший предмет не звернув на себе їх уваги. Власне переходили по при каменицю, де жив Ваґман. Камениця була з двома фронтами: один, одноповерховий, виходив на ринок, а другий, партеровий, неначе фліґель, виходив на бокову вулицю, якою йшли вони. Сей фліґель був віддїлений від вулиці вузеньким огородцем і парканом з фірткою. В вікнах, де жив Ваґман, крізь замкнені дощані віконниці видно ще було сьвітло.

— Тут Ваґман живе? — буркнув недбало Шнадельський.

— Тут, — відповів Шварц, сверлуючи очима віконниці.

— Видно не спить іще бестия.

— Лїчить гроші.

— Думаєш?

— Напевно знаю. Баран говорив, що що вечера застає його над грішми і векслями.

— От би нам тепер заглянути до него!

— Ми-б йому допомогли в його роботї.

Оба джентльмени замовкли і якийсь час стояли на вулиці против Ваґманових вікон і вдивляли ся пильно в сьвітляні пасма, що вибігали з нутра крізь шпари віконниць. Потім пішли далї. І знов розмова не клеїла ся. У кождого працювала фантазия над вилівом нового імпульса, риючи темні ходи і прокопи в будущинї.

— Слухай, Шнадельський, — мовив нарештї Шварц, — ти ще думаєш деколи про свій давнїй плян?

— Який?

— Махнути до Америки.

— Та як його махнеш, коли нема з чим?

— А як би було з чим?

— Ну, як би було, то може лїпше-б було лишити ся таки тут.

— А, певно, як би так виграти на льотерию або викопати золоту кобилу в Михалківцях. Але я думаю инакше: коли є воля і охота махнути до Америки, значить, повинна бути воля і охота розстарати на се засоби. А коли розстарати, то хоч би й таким способом, який би робив неможливим дальше всѣтованє тут на місцї.

— Думав я й про таке, — сумно мовив Шнадельський, — та що з того. Нема щастя.

Він важко зїтхнув і його щоки засвербіли від надто живого спомину неприємної стрічі з пяним парубком у коршмі.

— Нема щастя! — з фільософічним спокоєм торочив Шварц. — Що се значить? Значить, що ти шукав щастя не на тій дорозї, не на тім місцї, де воно є, де воно може чекає на тебе. От що воно значить. Ну, скажи, будь ласкав, що се за спекуляция: видавати себе за хлопського адвоката? Богато на тім заробиш? І на довго того вистарчить?

— Се не така зла спекуляция, як тобі здаєть ся, — розсудливо мовив Шнадельський. — Треба тілько підхопити і піддати їм відповідну справу. От що! Я з моєю великою бранкою міг би був пороети в пірє, як би не сей проклятий адвокат перешкодив.

— Міг би був пороети в пірє! — з призирством мовив Шварц. — Ну, скажи, кілько-б ти міг був заробити?

— До нового року я був би мав зо дві тисячі.

— Дві тисячі! Ну, хиба се грошї? І з такою нїкчемною сумою був би ти мусїв дралювати за море на те тільки, щоб за місяць, за два там стати яким небудь кельнером або пастухом чужого стада. Нї, спасибі за ласку! Я би на таке не пішов.

— Думав я й про иньше, та також якось не витанцьовуєть ся. Думав через маршалка дістати місце при повітовій касї, а там як небудь добрати ся до неї...

— Ха, ха, ха! — зареготав ся на все горло Шварц. — Ну, брате, таким наівним я не був би вважав тебе.

— Наівним! Як то?

— Через маршалка до каси! Та хиба ти не знаєш, що як би в касї було що небудь, то сам маршалок перший загріб би з неї все до шеляга!

— Маршалок?

— Ну, розуміють ся, він леґально, на векслї, на довжні скрипти, на застав своїх дібр. Але піди ти, попасти ся в касї, коли в нїй замість грошей такі папери накопичені!

— Хиба маршалок такий задовжений?

— По самі вуха. Отсего-б ти запитав! — І Шварц показав кивком голови в напрямі Ваґманових вікон.

— Ваґмана? Хиба він зичить маршалкови грошї?

— Е, ще гірше. Має його векслї.

— Як то має?

— Поскуповав у всїх Жидів.

— По що?

— Видно, що хоче мати його в руках. Мовляв: захочу, то помилую, а захочу, то сьогоднї голову скручу. О, крутить ся пан маршалок у його пазурах. Ледво випросив мораторію до великодня. Адже й цїлу справу з реформою кас повітових на те тілько заварив, щоб грішми з хлопської каси викупити у Ваґмана свої векслї.

— Он як! А я й не догадував ся! Чи бач, як хитро! — скрикував раз-по-раз Шнадельський. — Ну, так значить, менї нема що на се й зуби острити.

— Розуміють ся, що нї! — потвердив Шварц.

— Шкода й часу заходити ся коло пана маршалка, — додав Шнадельський.

— Ну, се не конче. Я думаю, се не страчений час, — завважив Шварц.

— Чому так думаєш?

— Знаєш, у мене є невеличкий плян. Як би ти згодив ся на него — — І пан маршалок міг би з него скористати більше, нїж зі своєї касової реформи.

— Ну, ну, ну! Сип сюди!

— Адже нам коли де можна попасти ся, то тілько у сего каштана, — мовив шепотом Шварц, нахиляючи ся близше до Шнадельського.

— Думаєш про Ваґмана?

— Так.

— А маршалок — — Адже як би нині хтось викрав у Ваґмана всї його векслї і вручив йому або вкинув у огонь, то скажи сам, що би се значило для пана маршалка?

— Нове народженє на сьвіт, — поважно мовив Шнадельський, а по хвилї додав: — Бодай на пять лїт, поки-б не заліз у нові довги.

— Ха, ха, ха! Вірна увага. Ну, та се нам байдуже. Але я певний, що коли би хтось — Ну, візьмім, ти сам — легесенько піддав йому таку думку, то він ухопив ся-б за неї руками й ногами.

— Не розумію тебе, — мовив Шнадельський. — Щож він, пішов би красти до Ваґмана, чи що?

— Ну, що ти! Не про те річ. Сего не потрібно. Адже-ж він може дотичним людцям допомогти й иньшими способами.

— Якими?

— Дивний ти чоловік, Шнадельський. Ще й питаєш. Так як би нїколи не був у судї і не знав, як в таких разах роблять ся слїдства. Адже-ж розумієш тепер! Жид преці не буде мовчати, наробить крику, порушить небо й землю. Ну, слїдство, поліція, жандармерия, телеґрами на всї боки... Як би се все у нас трактовано на серіо, то нам навіть з грішми в жменї тяжко-б було чкурнути за море. Але коли маршалок тут і там конфіденціяльно шепне слово — зовсім загально, не компромітуючи себе — quia Judaeus, знаєш, — то все може робити ся так, що нам і волос з голови не злетить.

Шнадельський слухав уважно, але всї ті комбінациї не дуже розігріли його.

— Виджу, що ти уложив собі плян, — мовив він до Шварца.

— Так. Я присьвятив йому не мало часу і заходів.

— Тут треба числити ся з ріжними можливостями. Чи думаєш, що вхід до Ваґманового дому в ночи такий легкий?

— Не дуже, се певно. Але я маю надію видибати відповідну хвилю при помочи отсего божевільного Барана. Знаєш, у него така голова, що як натиснути на него, то скаже все, що знає і зробить усе, що йому велиш.

— Непевна дорога.

— Нїщо нас не гонить. Будемо ждати доброї нагоди.

— Ну, нехай і так. А друга річ. У сего вовка в гнїздї певно не все є готові грошї. Ну що, як ми прийдемо і застанемо може купу векслїв та довжних записів? Що нам із сего за пожиток?

— Не бій ся. Готівка у него є тепер завсїгди. Не знаю, як велика, але є. Зрештою можна ще понюшкувати між жидівськими факторами.

— Гм. І ти думаєш, що з сеї муки може бути хлїб? — задумчиво питав Шнадельський.

— Я сам уже хотїв пустити ся на сю експедицию, але потім розміркував, що в двійку лїпше. Коли ти готов зо мною до спілки, то думаю, що справа може повести ся.

— Щож, зробити не зробити, а подумати, підготовити ґрунт не завадить. Ану-ж трафить ся справдї добра нагода...

— Лїпшої можливости я й не можу добачити. І при тім знаєш, сама думка — зробити пакість сему собацї — наповняє мене радістю і охотою.

— Се само собою. Се й у мене розпалює огонь у нутрі. Добре, брате! Будемо оба пасти очима сего вовка, а в відповідній хвилї талап на него!

— Тілько ти на всякий випадок не забудь натякнути пану маршалкови.

— Думаю, що й се дасть ся зробити.

І з тим оба джентльмени вийшли до шинку, в якім іще сьвітило ся, вгонячи перед собою крізь отворені двері величезний клуб морозного повітря до душної, нагрітої комнати, повної ще веселих гостей, що тут стрічали новий рік.

XLVII.

Баранова прогулька по місті в опівніч нового року наробила великого розруху. У всіх кругах міської людности на новий рік ні про що не говорили, як тілько про сю незвичайну пригоду. Пан староста гнівав ся на поліцию, що допустила до такого скандалу. Поліційний комісарь лаяв поліціянтів, що не арештували Барана. Лїкарі сперечались про те, як назвати рід його хороби і чи не слїд би заперти його в домі божевільних. А з простолюдя одні ворожили з сего пожежу, що буцім то грозить місту, иньші благали Бога, щоб відвернув холєру або иньшу якусь грізну пошесть, а бабусї та служниці коло криниць хрестили ся та оповідали собі шептом про страшні привиди і про близький прихід Антихриста. Навіть ксьондз пробощ узяв сю нічну подію темою для своєї проповіді і видусив із грудей своїх слухачів богато глубоких зітхань малюнками міського зіпсутя та важких кар, які ждуть зіпсутих. Він витолкував Баранове тарабаненє як поклик хорого, безтямного, але божим пальцем діткненого чоловіка, поклик до всіх, щоб прокинули ся з гріховного сну і пильнували своїх душ, що готові впасти ся в кіхті пекольного ворога.

Найгірше на тій істориї вийшов Ваґман. Пан комісарь, діставши носа від старости, покликав його до себе і скинувши на него всю одвічальність за вчинок його сторожа, наганьбив його і в додатку наложив на него 50 ринських кари. З отсею новиною Ваґман і прийшов до Евгенія, просячи у него поради, що робити?

— Перша річ — не платіть! — мовив Евгенїй.

— Комісарь грозив екзекуциєю.

— Зробимо рекурс. Се засуд нїчим неоправданий. Він знає се і не посьміє екзеквувати вас.

— Вай мір! Вай мір! — нарікав Ваґман. — Се менї за те, що я приняв бідного чоловіка вашої віри. Без мене він був би згиб із голоду, бо нїхто не хотїв приняти його. А тепер плати ще за него кару.

— Не бійте ся, пане Ваґман! — усьміхаючись мовив Евгенїй. — Маю надію, що не будете платити нїчого. Ну, а з Бараном що зробите?

— Що маю робити? Можу його ще нині відступити пану комісарови або пану старості. Я його не потребую. Овва, яка мені з него робота! Не варт тої комірки, що в ній живе.

— Ну, ну, не говоріть, пане Ваґман! Все таки він хоч дещо робить. Хоч браму замкне і відімкне.

Розмова йшла в Евгенієвім кабінеті на поверсі, бо канцелярия задля сьвята була по полудні замкнена. Обговоривши справу рекурсу від комісарського присуду Ваґман значучо моргнув на Евгенія і почав з иньшої бочки.

— Ну, чую, що пан меценас були в Буркотині?

— Був.

— І оглянули пан той ліс, що я згадував?

— Та так... бачив його проїздячи.

— Ну, і як пан меценас цінують його?

— Щож, дуби гарні. Але я так мало розумію ся на тім.

— Ах, пане меценасе! А я пану говорю, прошу мені вірити, сам той ліс варт сто, півтораста тисяч.

— Може бути, хоч я сумніваюсь.

— Не вірять пан?

— Кажу вам, пане Ваґман, що не розумію ся на тім інтересі.

— Ну, а говорили пан з хлопами?

— Хлопи ані слухати не хочуть про купівлю.

— Ну, розуміють ся. Я то так і догадував ся. Де їм до того! Їм страшно навіть подумати про такі гроші, хоч самі по дрібці ще більше тратять. Вони лиш тоді будуть цмокати та бідкати, коли хтось иньший їм з перед носа загребе гроші лопатою. Ну, а пан меценас сам?

— Щоб я купував Буркотин?

— А щож! Чому-ж би ні? Я пану меценасови улекшу.

— Ні, пане Ваґман. Я роздумав сю справу. Не можу брати ся до сего інтересу.

— Чому?

— Тодї-б я мусїв покинути адвокатство і віддати ся господарству. Я мусїв би обчищувати маєток з довгів, зробити ся невольником і покинути ту роботу, для якої способив ся.

— По що покинути? Можна бути дїдичем і адвокатом.

— Не можна, пане Ваґман. А може й можна, та я до того нездалий. Той маєток став би як мур між мною і селянами. Як я міг би заступати їх інтереси, коли я чув ся би паном? То значить, їх противником?

— Дарують пан, але я пана не розумію, — мовив Ваґман. — Чому пан маючи маєток мусїли-б уважати себе паном, чимсь иньшим від хлопів? Отже я маю маєток, а до мене прийде бідний Жид, капцан, а я знаю, що він бідний. а про те я чую себе таким самим Жидом, як і він. А коли він потребує помочи або поради, то не питає, що я богатий, а він бідний, але йде до мене і до другого такого, як я.

— Не можу вам сказати, пане Ваґман, чому воно у нас так, а у вас сяк. І не знаю, на скілько у вас саме так, як ви кажете. А у нас чи то вже натура така, чи такий здавна звичай, досить, що хто розбогатїє, той відвертає лице і серце від того люду, з якого вийшов.

— І ви боїте ся, щоб і ви не зробили так само? — з усьміхом мовив Ваґман.

— Щож, чоловік нї за кого не може ручити, хиба за вовка з лїса. Та головне те: хочу бути вільним чоловіком, паном своєї волї. А набуваючи маєток, навіть на найкористнїйших умовах, я мусїв би зробити ся невольником тих умов. Нї, не хочу сего.

— Але-ж ви на тій спекуляції з лїсом зробили би за пару лїт добрий маєток

— Се ще не таке певне, як вам здаєть ся, пане Ваґман. А за тих пару лїт богато дечого може стати ся.

— Га, як собі знаєте. Але я би щиро радив.

— Дуже вам вдячний, — мовив Евгенїй, — але не можу скористати з вашої ради. З буркотинськими селянами ще буду говорити.

— Але спішіть ся, бо у мене накльовуєть ся добрий купець на ті папери.

— Ой, підождіть троха з продажею.

— Не можу довго ждати. Знаєте, менї хотїло ся заховати в секретї те, що ті папери у мене. А тимчасом пан маршалок відкись про се довідав ся. Се менї дуже неприємно.

— Можете бути певні, що від мене не довідав ся, — горячо кинув ся Евгенїй.

— О, я й не думав на пана меценаса. Я добре знаю пана меценаса. Я вже догадую ся... Тут троха моєї власної вини. Я трактував з одним львівським банкиром про купно тих паперів, а сей мусїв пустити се далї. Досить того, що тепер менї хотїлось би як найшвидше позбути ся тих паперів із дому. Знають пан меценас, пан маршалок сам особисто заходив до мене в тій справі. Просив не продавати його паперів і не робити йому екзекуцiї до пущаня, а в великім пості він усе заплатить.

— А відки гроші візьме?

— Ха, ха, ха! — засьміяв ся Ваґман. — Я зразу також заходив у голову, але потому довідав ся. Знають пан меценас, тут при виділї повітовім є каса — —

— Дві каси, — поправив Евгенїй.

— Ну, що там дві! Одна вічно порожна, на те й зоветь ся панська. А друга хлопська. Отсю касу пан маршалок хоче взяти зовсім у свої руки, перемінити на панську, взяти з неї всї гроші і сплатити мої папери.

Евгенїй чув доси про реформу хлопської каси, але не так докладно, як тепер. Він чув, що справа приготовуєть ся в радї повітовій, а виділом повітовим уже майже ухвалена. Аж тепер йому стало ясно, що се за реформа і він постановив собі не тратячи часу перегородити премудрий плян пана маршалка. Він устав даючи Ваґманови знак, що їх розмова скінчена. Ваґман устав також.

— То пан меценас стоять при своїм? Не хочуть купувати Буркотина?

— Не можу, пане Ваґман. Я бідний чоловік.

— То байка.

— Нї, не байка. І хочу помагати бідним.

— Маючи маєток зможете лїпше помагати їм.

— Не вся сила в маєтку.

— І в фундаментї не вся сила дому, а про те без фундаменту дім не буде стояти. Пане меценасе, вірте менї! Поки ви, Русини, не маєте своїх дїдичів і мілїонерів, поти ви не є жаден народ, а тілько купа жебраків та невольників.

— Ну, а ви Жиди, — відповів Евгенїй. — У вас і мілїонерів і дїдичів, Богу дякувати, досить, а скажіть, що ви в Галичинї, народ чи не народ?

Ваґман прикусив губи і махнув рукою.

— Ет, що то про се говорити! Значить, не хочете робити інтересу зо мною?

— Нї, пане Ваґман. Для себе нї.

— В такім разї кланяюсь. А як би я чим міг вам служити — —

— Розумієть ся, розумієть ся! Знайду дорогу до вас так само, як ви знайшли до мене.

XLVIII.

В найблизший торговий день Евгенїй відбувши в суді кілька термінів поспішав коло дванацятої до своєї канцелярії. Він мав намір зараз же піти на місто, заглянути до заїздів, де ставали околичні сьвященники приїздячи до міста на торг, і пошукати о. Зварича та о. Семеновича, що разом із ним мали бути референтами на вічу, а поки що були членами вічевого комітету. Входячи до канцелярії він на велику свою радість застав у нїй обох сих панотців.

— А, витайте, гості! — мовив він радісно, стискаючи їх руки. — Я власне хотїв бігти до міста шукати за вами. Чудово, що так стрічаємо ся! Прошу зо мною, прошу на гору, зробимо кратчайший глагол.

— Та ми також з таким самим наміром прибули до пана меценаса, — мовив о. Зварич з якимось заклопотанєм у голосї. Але Евгенїй не зважав на сей невеселий відтїнок у його тонї і давши на борзї деякі вказівки своїому конципієнтови, що толкував про щось з цїлою купою селян, вибіг за панотцями до сїней і попровадив їх на поверх до свойого приватного помешканя.

— Прошу сїдати! — Може цїарко, отче добродїю? Прошу! Ну, щож там чувати з приготованєм до нашого віча?

— Та щож би? Заповідаєть ся не зле. Селяне всюди приймають вість про віче з великою радістю. Можна надіяти ся численної участи, — мовив о. Семенович.

— Прийдуть, прийдуть, — додав журливо о. Зварич.

— Чудово! Чудово! Се найголовнійше.

— Не знаю, чи найголовнійше, — ще сумнійше мовив о. Зварич.

— Хиба вам здаєть ся, що ні? — живо запитав Евгеній.

— Я думаю: лекше стягнути купи народа, а труднійше їм сказати щось мудрого, повчити їх...

— Даруйте, отче добродію, але се по троха, здаєть ся мені, ваша помилка. Власне я бою ся, що дехто з нас інтеліґентів буде мати претенсию і охоту занадто богато повчати, моралізувати зібраних. Чисте непорозуміне. Віче, то не школа. А коли вже справді комусь на нім треба вчити ся, то не тій зібраній масі, але нам, інтеліґентам, референтам.

— Так! — трохи ображено скрикнули оба панотці. — Ну, в такім разі я не розумію, по що нам задавати собі праці з рефератами, — додав о. Семенович.

— Прошу, отче добродію, прошу не гнівати ся, а зрозуміти мій погляд. Віче повинно справді бути школою взаімного обучуваня для народа і для інтеліґенциї, але в якім розуміню? Се треба собі добре уяснити, щоб не робити помилок. Ми, інтеліґенти, повинні вказати народови законні форми, розвязати йому язик і старати ся пізнати його потреби, його кривди і болячки, його спосіб думаня.

— Але ми се все знаємо, дуже добре знаємо! — скрикнули знов хором оба панотці. — Се може бути цікаве для вас міщухів, але не для нас.

Евгеній усьміхнув ся. Він мав у памяти не мало доказів на те, як наші сільські проводирі вміли не бачити і не розуміти маси фактів селянського житя, що діяли ся перед їх очима. Але про те він мовив лагідно:

— А хоч би тілько й для нас — нехай і так! Та я певний, що вже перше віче виявить і вам не одну несподіванку. А може й ні — ну, та не в тім річ. Але-ж не думайте, щоб ви на такім вічу могли вдіяти щось поученями та проповідями. Народ жде від віча і має право ждати чогось зовсім иньшого. Для народа се має бути школа політики, політичного житя.

— Ага, все таки школа! — радісно підхопив о. Семенович.

— А школа політичного житя, то так як школа плаваня. Стоячи на березї і слухаючи теоретичних викладів і упімнень ще нїхто на сьвітї плавати не навчив ся. Тут перша річ — власна проба, власна дїяльність, власне вмінє і власна відвага. От чого ми мусимо на вічах учити наших селян. Нехай самі говорять, нехай учать ся самі висловлювати свої потреби і кривди, стояти за своїми жаданями і супроти панів і супроти властей.

— Ми се знаємо, — буркнув о. Зварич. — Вони поперед усего стануть супроти нас, сьвященників.

— Дуже сумно, коли ви сего надїєтесь, — мовив Евгенїй. — Менї здаєть ся, що се не мусить бути. Від розуму, такту і патріотизму сьвященників повинно-б залежати, щоби селяне не станули проти них. А зрештою навіть як би таке лихо мало скласти ся, то як думаєте, отцї добродії: чи лїпше піднимати нарід до політичної самодїяльности, будити в ньому політичну сьвідомість і знанє його справ, чи лїпше лишити його нетямущою дитиною, яку можуть водити по своїй волї всякі політичні шарлятани?

— То фрази, пане меценасе, — мовив о. Семенович. — Треба насамперед просьвітити нарід, а тілько тодї допускати до політики.

— Жаль в такім разї, що наша конституция допускає анальфабетів до голосованя, значить, в останнїй інстанциї віддає в їх руки керму політики.

Ся перспектива троха зацукала обох панотців, та о. Семенович по хвилї додав:

— Таки жаль. Я був би за цензом грамотности при голосованю.

— Добре, — сьміючись мовив Евгенїй, — будемо змінювати конституцию в вашім напрямі! Та все таки щоб і до сего довести, мусимо потягнути в тім напрямі загал виборців, мусимо розширити, спопуляризувати сю думку на вічах. Хочете, реферуйте її!

— Вільно вам жартувати, пане меценасе, — пристиданий троха мовив о. Семенович, — але ми з о. Зваричем власне з чим иньшим ішли до вас.

— А з чим таким?

— З тим, щоб ви звільнили нас із обовязку референтів на вічу.

— Як то, не хочете референувати?

— Не не хочемо, але не можемо. Що ми за бесїдники? Я отсе вже цїлий тиждень мучив ся і анї руш винайти тему, про яку-б міг говорити.

— Бійте ся Бога, отче! Теми? Але-ж самі говорите, що житє і потреби народа в повітї звісні вам дуже добре. Говоріть про них! Розпічніть тілько! Будете видїти, що зараз за вами встануть селяне один за одним і посиплють ся промови.

— Ну, пане, не знаєте ви наших селян! Се тумани! Анї один із них не вміє при людях рота отворити. Вони мали би виступити з промовами? Не буде сего! Скандал буде тай годї!

— Не бійте ся! За се я вам ручу. Аби тілько ви сказали свою промову добре і цїкаво.

— Нї, пане, я не скажу нїчого. Я загалом не можу взяти участи в тім вічу і прошу звільнити мене з обовязків комітетового.

— І мене, — мовив о. Зварич.

— І вас? — зачудував ся о. Евгенїй. — Але-ж отцї добродї, я вас не вибирав на комітетових, то й не можу вас звільняти. Всї три ми вибрані з'їздом. Усї три звязані своєю честю. Якже-ж се?

— Пане меценасе, ad impossibile nemo tenetur, — мовив о. Семенович. — Знаєте, я доси на капелянії. Стараю ся одержати парафію. А я певний, що коли виступлю на вічу, то зараз мене окричать як небезпечного аґітатора і мої заходи пропали.

— Чому-ж ви се не сказали зараз на з'їздї?

— Чому не сказав? Представте собі, отець декан, що також тодї був на з'їздї ось тут у вас, по кількох днях здибає мене, бере на бік і каже: „Се все дуже гарно, що ви хочете промовляти на вічу, але з огляду на ваше поданє я би вам не радив!“ Ну, а не послухати його — ви знаєте, що се значить для мене.

— Розумію, розумію, — мовив Евгенїй, якого при тих словах щось стисло за горло. — Ну, а ви, отче Зварич, — чи й вам дехто відрадив?

— Нї, але я сам роздумав. Я не бесїдник, не потрафлю сказати нїчого.

— Адже-ж проповіди говорите?

— Читаю з Добрянського.

— Ну, як собі знаєте, — мовив знеохочений Евгенїй. — А я власне хотїв сьогодні шукати вас, щоб поговорити з вами про приспішенє речинця, коли би скликати віче.

— Приспішенє? А то чому?

Евгенїй короткими словами розповів їм про маршалківський проєкт реформи кас. Оба отцї чули про се дещо, але не знали докладно, до чого йде ся справа. Тепер, коли Евгенїй вияснив їм її, вони аж руками об поли вдарились.

— Тут нема що тратити часу, — мовив Евгенїй. — Треба вдарити в великий дзвін, пустити сю справу в народ, наробити в повітї галасу.

— Хиба то що поможе? — в зневірю мовив о. Зварич. — Уже як пани зуби наострили на ту касу, то її з'їдять.

— А може й не з'їдять. Може не посьміють. Їм лише того треба, щоб усе перевести тихо, а ми перебиймо їм дорогу.

— Буде содома в повітї. Підуть переслїдуваня, гоненя, пакости, — задумчиво мовив о. Семенович.

— А вже-ж! Де дрова рубають, там тріски летять.

— Се правда. Тілько я не хочу бути тріскою, — мовив о. Семенович.

— Анї я, — додав о. Зварич.

— А я вважав би собі гріхом покинути сю справу тепер, — мовив рішучо Евгенїй, встаючи з крісла. — Коли ви покидаєте її, то я мушу її взяти сам на себе.

— Се буде найлїпше! — радісно мовили оба панотцї. — Ми що можемо, будемо вам допомагати, — але афішувати ся нам — се признаєте самі — яко сьвященникам — і при тім залежним — не можна.

Евгенїй закусив зуби, щоб не сказати якого прикрого слова. Він чув, що від тепер йому прийдеть ся робити богато таких прикрих досьвідів у практичній політиці і що вмілість — закусити зуби в відповідній хвилі, се в тій політиці одна з головних запорук успіху.

В тяжкім душевнім настрою вернув Евгенїй до своєї канцелярії, випровадивши обох панотців. Ось вони, провідники і батьки народу, інтелїґенти і просьвітителї! Евгенїй знав їх обох добре, знав їх щирість і прихильність до народньої справи, та з другого боку розумів також їх прикре положенє. Політика, то не балаканє на празниках та соборчиках! Вона вимагає не тілько вправного язика і міцних грудей, але також відважного серця, сильного характеру і завзятя, і того духа незалежности, якого у нас цілими віками вбивали і притлумлювали ріжні чинники. Нема його у тих щирих людей, а коли є, то тілько у рідких виємків. І що робити далі? Не вже знов відложити діло, знов скликати з'їзд „отців повіту", радити та дебатувати, вибирати новий комітет і з ним по кількох тижнях опинити ся знов на тім самім місці? Чи взяти діло зовсім на себе самого?

З тими думками Евгенїй війшов до канцелярії і тут його зір від разу впав на високу, випростувану фіґуру старого Демка з Буркотина.

— А, здорові були, Демку! — скрикнув він і подав йому руку.

— Здорові, пане! — мовив Демко, обома своїми руками злегка стискаючи Евгенієву руку.

— А що вас приводить до нас? Маєте яку справу в суді?

— Ні, Бог милував. Я ось із сими людьми — він показав ще трьох селян, що мовчки поклонили ся йому — ми до пана адуката прийшли подякувати, що нас пан остерегли перед тим паном Шнадельським — тямлять пан, що так на пана кинув ся?

— Ну, щож, переконали ся, що я правду говорив? — запитав Евгенїй селян.

— Ой, переконали ся, прошу пана, але так, як той мудрий Поляк, що замкнув стайню, як йому коні вкрали, — мовив один селянин.

— А крім того, — говорив далі Демко, — ми прийшли ще спитати пана за тото віче.

— За яке віче?

— А нам сказали наші єґомосць, що пан адукат хочуть скликати нарід на віче сюди до міста.

— Ну, так. А ви що на се?

— Та ми би хотїли знати, коли то буде?

— Або що?

— Ми вам усї села з нашого кута приведемо. Так нас уже всяка нужда притисла, що годї витримати. Нарід як почув, що має бути віче, то аж відітхнув. Кождий хоче свою біду виявити. Кождий рад би, щоб його кривду весь сьвіт почув.

У Евгенія радісно затріпалось серце при тих словах. Він запросив селян до себе на гору, посадив їх на тім самім місцї, де перед хвилею сидїли панотцї, і обговоривши з ними справу речинця і дневного порядку віча, став на тім, щоб скликати його за тиждень на найблизший торговий день. Скличе він сам, а реферати крім него обіймуть Демко і ще один селянин. По їх відходї Евгенїй не гаючись винаняв на слїдуючий торговий день величезну возівню в однім заїзднім домі, а потім вніс до староства завідомленє, що на вівторок слїдуючого тижня скликає народнє віче до міста.

XLIX.

Пан староста в своїй канцелярії занятий був якоюсь живою розмовою з ґрафом Кшивотульським, коли комісарь вніс одержане власне з почти поданє і поклав його на столї перед ним.

— Се що таке? — мовив пан староста розгортаючи пакет і зупиняючись очима на „рубрум“-і, написанім руським письмом.

Комісарь усьміхнув ся значучо, але мовчав. Пан староста, очевидно не мудрий з рубрума, розгорнув аркуш канцелярийного паперу, де було написане поданє і знов з виразом безпомічности почав блукати по письмі. Він не вмів читати по руськи.

— Що се таке? — запитав він комісаря. — Я не вмію розбирати сеї монгольщини.

— Поданє від адвоката Рафаловича.

— Чого він хоче?

— Завідомляє староство, що слїдуючого тижня в вівторок скликає віче до міста.

— Що, що, що таке?

— Віче, публичне зібранє.

— Сюди? До нашого міста?

— А так. І з ось яким порядком дневним.

Комісарь, акцентуючи по польськи руські слова, відчитав відповідний уступ із поданя.

— Що се вони, подуріли чи що? Чого їм треба? — мовив староста впадаючи в гнів.

— У поданю не сказано нїчого більше, — пояснив комісарь.

— Дарують пан староста, що вмішаю ся в урядову розмову, — відізвав ся ґраф Кшивотульський. — Але там, здаєть ся, на другім місцї поставлені „справи повітові“. Догадую ся по троха, про що там буде мова.

— Про щож таке?

— Про реформу каси.. По повітї скрізь про неї говорять, то й не диво буде, коли наші домашні демаґоґи візьмуть сю справу як привід до своєї аґітациї. Я остерігав нашого коханого маршалка, що воно готово наробити квасу.

— Але коли так, то я нїяк не можу позволити на се віче. Обговорюванє сеї справи може викликати ще більше роздразненє, довести до непорядків.

— Розуміють ся, пану старостї се лїпше знати, — мовив спокійно Кшивотульський. — Але я-б на місцї пана старости поступив інакше.

— А то як?

— Я позволив би на віче. Нехай люди виговорять ся, то їм буде лекше. Можна би й вияснити їм справу...

— Не поможе вияснюванє, — з заклопотанєм у голосї мовив староста. — Справа реформи тої каси дуже непопулярна.

— Чи пану старостї так дуже залежить на тім, щоб каса була зреформована справдї так, як того хоче пан маршалок? — закинув з лукавою байдужністю ґраф. Пана

старосту вкололи чогось ті слова так, немов би він голим тїлом сїв на вязанку кропиви. Він витріщив залякані очи на Кшивотульського, боячи ся з його боку якогось удару. А потім говорив сквапливо:

— Менї? А Боже мій, я в тій справі зовсїм не інтересований. Менї тілько ходить о спокій у повітї.

— Власне рация позволити на се віче. Бо коли непопулярна реформа буде ухвалена, а люде не будуть мати нагоди виговорити ся, то може прийти до гірших непорядків. А коли віче, порушуючи сю справу, викличе в повітї рух і протести против реформи і спинить її переведенє, то й се не біда, бо по моїй думцї реформа непотрібна і для інтересів селян шкідлива.

— Так пан ґраф думають? — якимсь пісним голосом мовив староста.

— Так.

— Га, в такім разї — —

Він дипльоматично не докінчив реченя і перекинув розмову на иньшу тему.

Ще того самого дня в канцелярії п. старости явив ся й пан маршалок Брикальський. Він, як і всї виднїйші шляхтичі в повітї, мав звичай кождого разу, коли був у містї, зайти хоч на пару мінут до староства, щоб поінформувати ся про стан і напрям внутрішньої полїтики, або як говорило ся в товариськім жарґонї, понюхати, який вітер віє. Староста зустрів маршалка коло дверей канцелярії і живо простягнув йому обі руки.

— А, витаю коханого маршалка. Що чувати доброго? Все гаразд, неправда? А у мене новина, пікантна новина.

— Пікантний, значить колючий, — з усьміхом мовив маршалок.

— Ну, як кому і для кого. Наші кохані демаґоґи скликають народнє зібранє до міста.

— Народнє зібранє? Яке?

— Хлопське.

І пан староста пояснив, хто скликає і з яким порядком дневним.

— Догадую ся! — мовив маршалок. — Догадую ся, що то за повітові справи будуть... Ну, а щож пан староста? Позволили на се віче?

— Думаю, що нема причини не позволити, — з уданою простотою мовив староста.

Пан маршалок аж підскочив у фотелю.

— Нема причини! — скрикнув. — Алеж се бунт, се початок розрухів! Алеж після того ми не можемо бути певні життя ані майна.

— Ну, не думаю, — спокійно ґідив староста.

Пан маршалок споважнів.

— Пане старосто, прошу не забувати, що ви відповідаєте за спокій і порядок у повіті.

— Се так, але я не розумію, чим тут вони загрожені.

— Ах, пан староста жартують! Не розумієте!... Ну, тут не треба великої ґеніяльности, щоб зрозуміти. Вже з дописей того пана, що скликає се віче, можемо догадати ся, яким духом будуть навіяні ті його реферати. Демаґоґічні юджења, підбурювання, чорненя і підкопуваня всякої поваги і власти — все те, що доси ширить ся у нас тілько по краплинї, по закутках, потаємно, тепер вилїзе на трибуну, зареве як дзвін, одержить, так сказати, санкцию законности. Пане старосто, пане старосто! Я думаю, що ваш обовязок у першій лїнії — ратувати повіт від сеї пошести.

— Сьмію звернути увагу пана маршалка, що у нас є також закон про збори, який позволяє скликувати зібраня з такою програмою, як подана ось тут, і що крім усяких иньших обовязків я маю також обовязок респектувати закон.

— Га, га, га, га! — зареготав ся маршалок. — Се чудово! Се справді монументально! Пан староста пригадали собі істнованє закона — і то як раз у найменше відповідній хвилї. А бодай же ви здорові були, наш солодкий господарю. Закон! Розуміють ся, і ми чували дещо про закон, але аж надто добре знаємо, що закон, се теория, що в книжцї, на папері виглядає дуже гарно, а практика, жива дійсність, має свої спеціяльні закони, далеко не такі гладкі та заокруглені, а за те повні розгалужень, закарлюк та ріжнородности. Тому паперовому законови я не уймаю ані чести, ані поваги — борони Боже! Нехай він собі

здоров жиє і сидить у ваших кодексах на многа літа. Я тілько бажав звернути увагу пана старости на спеціяльні відносини нашого повіту, які по моїй думці і по мойому глубокому переконаню, ніяким сьвітом не позволяють нам тепер на такий люксус, як заінавґуроване політично-дематоґічної геци.

Пан староста слухав уважно сих слів, присівши ся в фотелю напротив пана маршалка і підперши рукою гладко виголене підборідє, з гори обрамоване шпаковатими вже фаворитами. Його лице зробило ся зовсім мертве, майже деревляне, стративши ту лукаву усьмішку, з якою він уперед трібував пана маршалка, стараючись витягти його на слово. А коли пан маршалок задихавши ся перервав свій виклад, пан староста промовив:

— Не потрібно пан маршалок переконують мене про те, що я знаю й сам. На віче я доси не дав дозволу і в усякім разї маю ще кілька день часу. За той час я мушу доповнити всіх законних формальностей, а поки що я хотів від пана маршалка так конфіденціяльно почути, як задивляє ся обивательство повіту на сю справу.

— О, пане старосто, — аж скрикнув пан маршалок, — алеж тут не може бути двох думок! Ані найменшого сумніву, що все обивательство думає так як я. За се можу ручити головою.

— В такім разї голова пана маршалка була би вже страчена, — знов з лукавим усьміхом мовив староста.

— Як то страчена?

— А так! Я вже говорив де-з-ким із обивателїв і чув думку, що віче треба конче дозволити.

— Не вже се так! — скрикнув маршалок зриваючи ся з місця і тілько тодї похопив ся, що сей викрик був нетактовний. От тим то він зараз сїв і кланяючись старостї мовив:

— Дарують пан староста, се менї нехотя вирвало ся. Я далекий від того, щоб подавати в сумнів — мій Боже, алеж так, так! Я повинен був знати се від разу. У нас є один чоловік, що у всїм і всюди має відмінну думку від цїлого загалу обивательства. Не буду називати його, але я певний, що пан староста власне на него наскочили.

Староста всьміхнув ся весело.

— Розумію дуже добре, що ся нова геца, се вода на млин того пана. Але надіюсь, що пан староста знають властиву ціну його опінії — —

— Впевняю коханого маршалка, що зроблю все, що зможу, аби спокій і гармонія в повіті не були заколочені.

Се запевненє заспокоіло пана маршалка, але про те вертаючи до свого Буркотина і чуючи з ріжних боків розмови селян про близьке віче, він не дуже то спокійно ждав найблизшого торгового дня.

Та ще більше неспокою і турботи мав сими днями пан староста. Се був бюрократ старої школи, вихований в дусї абсолютистичної системи, коли про волю і бажаня народа не питав ніхто, а під фірмою цїсарських патентів та інтіматів панувала всевладно і необмежено бюрократія. І тепер, хоч від заведеня конституції минуло вже звиш двацять лїт, пан староста жив і поводив ся в повіті зовсїм як самостійний і самовільний сатрап, без якого волї і дозволу нїщо не повинно було дїяти ся. Йому лишало ся ще дослужити кілька лїт до пенсиї і він бажав дослужити їх у спокою і вийти на емеритуру з аттестатом взірцевого урядника і з ордером. Сама думка про те, що в його повіті під його управою має розпочати ся якийсь людовий рух, який — він був про се сьвято переконаний — має в далекій перспективі революцийні цїли, ворожі теперішньому державному порядкови, — сама ся думка була йому неприємна, дусила його мов занадто тїсний ковнїрик. Як радо був би він одним однїсїньким грімким quos ego! здусив у зародї, стер з лиця землї всї заходи коло викликаня сего руху! Але щож, навіть те дуже поверхове і недокладне знанє „нових“ законів, яким розпоряжав він, показувало йому, що сего вчинити не можна. Певно, довголїтня бюрократична практика навчила його тої великої правди, що кождий закон, се брама, і від волї і зручности досьвідного адмінїстратора залежить, чи і для кого сю браму відчинити, а кому й коли її замкнути. Та про те сам факт, що Евгенїй, молодий адвокат, не вважаючи на батьківські остороги, таки поважив ся зробити йому сю прикрість і скликати перше в сьому повіті і загалом по за межами Львова на-

роднє віче, — сам той факт наповняв його серце жалем і пересердєм. Пан староста довго обдумував, як йому поступити в сьому разї, вкінцї покликав комісаря і велїв йому на завтра назначити Евгенїю візванє до пана старости.

Коли другого дня Евгенїй явив ся в назначеній годинї, пан староста приняв його дуже чемно, просив сїдати, потрактував циґаром, а коли Евгенїй не менше чемно подякував і запитав, чим може служити пану старостї, сей надягнув на своє лице знов маску стурбованого батька і мовив добродушно-сумовито:

— Пане меценасе! Недобрий з вас чоловік! Я думав, що будемо жити з собою по приятельськи, а тимчасом — мій Боже, кілько клопоту маю раз-у-раз через вас! Спершу оті істориї з тим фізиком, з тим Шнадельським, оті дописї, оті дисциплїнарки — ну, скажіть, треба вам було того?

— Менї? — здивував ся Евгенїй. — Хиба я робив се для власної користи? І головно, хиба я зробив щось злого, несправедливого?

— Пане, пане, — мовив ще сумнїйше староста. — З боку на вас дивити ся, виглядаєте, як розумний чоловік, а говорите як дитина. Знаєте, я по щирости до вас, як батько, то не беріть менї сего за зле. Але їй Богу, менї вас жаль. Самі собі підриваєте ґрунт під ногами. Дав вам Бог талант, енерґію, канцелярія йде добре — оженились би, звилиб собі семейне гнїздо, дбалиб про сїмю... Та нї, вам захочуєть ся пускатись на такі авантури — —

— Дарують пан староста, — пробував протестувати Евгенїй, але староста не дав йому докінчити.

— Ну, ну, прошу не ображати ся! Яж се не з злого серця. А щирої думки старого бюрократа можете раз вислухати. Я давно бажав поговорити з вами по щирости, то вже вибачайте, що скористаю з сеї нагоди. На чім то я став? Ага, авантури... Я з намислом ужив сего слова і не відступлю від него. Бо прошу, як же інакше назвати всї оті ваші заходи в справах, що властиво моглиб вас і зовсїм не обходити? Справи, з яких ви не винесете нї користи, нї почести, нї слави, хиба лайку, компромітациї, роздратованє власних нервів, обуренє та ворожнету многих і впливових противників? Як же се назвати, як не аван-

тури, донкіхотство? І по що вам сего, питаю ще раз? По що?

— Дарують пан староста, але мій фах такий, що мушу уймати ся за невинними і покривдженими.

— Пане меценасе! — з виразом батьківської поваги в голосї скрикнув пан староста, — не говоріть до мене як до ґімназияста, якому імпонують гарні фрази! О, так, і я колись був у ґімназиї і з запалом читав Шекспірового „Короля Ліра“ і плакав зі зворушеня над словами „нема в сьвіті винуватих“. Але пізнійше я зрозумів, що Шекспір не без причини вложив сї слова в уста божевільного. Так, сї слова як раз антіподи правди. З нашого, урядового, адмінїстрацийного становища нема в сьвітї невинних, а говорити, що комусь від уряду діє ся кривда, се або злочин або божевілє. Я не жартую, пане, і не бавлю ся в парадокси. І для того я щиро жалую вас, що ви отсе сходите на дорогу — по моїй думцї абсолютно хибну і шкідливу, на дорогу, де я мушу і буду поборювати вас усею силою, всякими способами, чуєте? — всякими способами!

— Впевняю пана старосту, — мовив усьміхаючись Евгенїй, — я анї на хвилю не надїяв ся знайти в пану старостї союзника в своїй роботї.

— Ну, ще чого не стало! — буркнув пан староста.

— А що до поборюваня, то щож, воля пана старости. Я можу тілько одного бажати, щоб се поборюванє вело ся на строго законній дорозї, так само як я держав і буду держати ся строго приписів закона.

— І ручите за те, що весь отой рух, який ви хочете інсценувати, буде держати ся законної дороги і в законних межах?

— Що до себе ручу вповнї. Що до иньших — тут богато залежати буде від того, чи самі власти незаконними поступками і навмисною провокациєю не зіпхнуть людей із законної дороги.

— Пане, прошу не забувати, з ким говорите! — фуknув староста, помалу скидаючи з лиця батьківську маску.

— Говорю pro futuro, отже нїкому докору анї закиду не роблю. А що незаконне поступуванє і провокациї з боку

властей — pardon, з боку поодиноких орґанів дуже можливі, сего, надіюсь, пан староста не схочуть перечити.

Пан староста мовчав добру хвилю, немов потапаючи в важкій задумі. А потім простягаючи Евгенію руку мовив з незвичайною сердечністю:

— Пане Рафалович, не будемо говорити про се. Прошу, дайте руку. Будьмо приятелями!

Рафалович глядів на него зачудуваними очима, але руки не подавав.

— Прошу вашу руку! — мовив староста. — Зробіть мені одну маленьку річ, про яку буду отсе просити вас. Добре, прирікаєте?

— Не знаю, чи зможу зробити те, чого хочеть ся пану старості?

— Але зможете, зможете! Чому ні? Сеж від вас одного залежить.

— Щож се таке?

— Але обіцяйте наперед!

— Дарують пан староста, я хоч молодий чоловік, але на гру в піжмурки таки за старий.

— А то упертий Русин! — мовив староста маскуючи свою злість добродушним усьміхом. — Ніяким способом його не підійдеш. Ну, що діяти, треба говорити просто з моста. Так ось слухайте, пане меценасе, про що я хотів просити вас. Зробіть се для мене, специяльно для мене: відложіть се своє віче на пізнійше, ну, так на весну або на Петрівку.

— Не можу, пане старосто! — рішучо мовив Евгеній.

— Чому не можете?

— Важні справи наспіли тепер у повіті, треба обговорити їх, пояснити народови.

— Думаєте про реформу каси?

— Між иньшими і про се.

— А як би я власне задля сего заборонив се віче?

— Задля сего?

— Так, щоб не викликати в повіті роздразненя.

— Алеж ся справа вже тепер викликає роздразненє, а коли віче буде задля сего заборонене, то весь народ готов сказати, що політичні власти покривають некорректне

поступуванє ради повітової. Чи се причинить ся до вспокоєня повіту, пан староста осудять самі найлїпше.

— Прошу мене не вчити! Я знаю, що роблю і заявляю вам, що ваше віче не відбуде ся.

— Чи се формальна заборона? — запитав Евгенїй встаючи.

Пан староста був невдоволений із себе, що так вихопив ся і схиливши ся над своїм бюрком почав перебирати якісь папери, бурчачи щось під носом. В кінцї пе реміг себе.

— Н-нї. Резолюцию дістанете на письмі. До побаченя.

— Моє поважанє!

Евгенїй уклонив ся і вийшов. А коли пролунали його кроки і за ним замкнули ся двері старостинського передпокою, пан староста написав кілька слів на урядовій півчвертцї паперу, позвонив на возного і подаючи йому сей папір мовив остро:

— Зараз бігай до Мотя Парнаса! Се для него візванє. Нехай зараз прийде сюди!

Мотьо Парнас був властитель заїзду, у якого Евгенїй наняв був шопу, де мало відбути ся віче.

L.

Другого дня по полудни до Евгенїя прибіг Мотьо Парнас і кладучи перед ним на столї пятку мовив якось несьміло:

— Перепрашаю пана меценаса — —

— А вам що, пане Парнас?

— Звертаю пану завдаток.

— Завдаток — —?

— Ну, адже пан меценас дали менї завдаток на винайм — —

— Ну, так щож з того?

— Звертаю пану завдаток. Не можу пану винаймити.

— А то чому? Чи вам ціна за низька?

— Е, що ціна! Чи я з паном меценасом торгував ся за ціну? Що пан дали, то я взяв.

— Ну, так чогож не стало?

— Знають пан... бою ся... знають пан, то деревляна шопа — там буде богато пароду — з люльками, циґарами — не дай Боже нещастя — —

— Алеж пане Парнас! З люлькою анї з циґаром нїкого не пустимо.

— А все таки я бою ся. Знають пан, то стара халабуда. Ануж завалить ся — —

Евгенїй зареготав ся.

— Ну, а може ще земля не витримає та затрясе ся, що?

— Бодай пан здорові жартували! Ну, ну! Але я прошу взяти назад задаток. Бігме, не можу винаняти!

— Не можете? чому?

— Що я пану буду говорити, — мовив Жид моргнувши хитро. — Пан і без того знають.

— Староста заказав?

— Я того не говорю.

— Але не перечите. Ну, а як би ви не послухали заказу?

— Ах, пане меценасе! Як же я можу? Адже я бідний чоловік. Пан староста і пан комісарь можуть мене знищити. Дуже менї жаль, що не можу пану меценасови служити, але бігме не можу — бігме не можу!

Евгенїй узяв свій завдаток і попрощавши ся з Парнасом пішов у місто шукати иньшого льокалю на відбуте віча. Він мав таке чутє, як чоловік, що в пітьмі натрафить на стїну і не знає, де й як її перелїзти або обійти.

Переходячи по при Ваґманів дім Евгенїй побачив з далека, як перед звісною йому фірткою стояла бричка запряжена парою шпаків, а в фірткї стояв Ваґман раз-у-раз кланяючи ся ґрафови Кшивотульському, що про щось ласкаво толкував із ним. Та поки Евгенїй наблизив ся, ґраф щиро стиснув руку Ваґмана, сїв на свою бричку і за хвилю щез лишаючи за собою легеньку куряву змерзлого снїгу.

— Здорові, пане Ваґман! — мовив Евгенїй порівнявши ся з Ваґманом. — А я й не знав, що пан ґраф також ваш кундсман.

— Знають пан, лихварь і ксьондз заглядають найлїпше в людські душі. Обом люде говорять таке, чого не скажуть нїкому иньшому.

— Але ґрафа Кшивотульського всї вважають грошовитим.

— Щож, вільно людям уважати його яким хочуть. Куди пан меценас ідуть?

— Знаєте, пане Ваґман, клопіт маю.

— Ну, який клопіт? — зацікавив ся Ваґман.

Евгенїй розповів йому свою розмову з Парнасом і згадав про свій намір — шукати иньшого льокалю на віче.

— Гм, шкода вашої працї, пане, — мовив Ваґман. — Коли пан староста схоче, то кождий иньший Жид зробить вам те саме: завдаток візьме, а потім зверне. Навіть у остатнїй хвилї зверне.

— Щож його робити? Хиба йти на передмістє і замовити яку стодолу у передміщанина?

— Трудно буде. Ще стодоли повні соломи, не пообмолочували.

— Може де знайду, — мовив Евгенїй не тратячи надії і пустив ся шукати фіякра, щоб їхати на передмістє. Ваґман ішов обік него і мовчав хвилю, очевидно перебираючи щось у своїх думках. Нарештї зупинив ся.

— Нї, пане меценасе! Я вам щось пораджу.

— Ну, що таке?

— Лишіть ви менї сю справу. Я вам ще сьогоднї, а найдалї завтра подам відомість. А властиво — ну, та вже побачимо. А коли би з мойого пляну нїчого не вийшло, то ще завтра маєте час шукати шопи на передмістю.

— Завтра остатнїй день. Адже про новий льокаль знов треба завідомити староство. Ну, а щож ви думаєте зробити?

— Що се пана обходить? Я маю свій плян. Най пан меценас ідуть до дому і чекають. Маю надію, що все буде добре.

Евгенїй не допитував ся далї і пішов до дому, а Ваґман подав ся до помешканя пана бурмістра.

— А, пан Ваґман! Рідкий гість! Прошу, сїдайте! — мовив бурмістр, приймаючи Ваґмана в своїм кабінетї. Вони були товариші ще з дитинячих лїт, але пізнїйше їх дороги розійшли ся, і хоч жили в однім містї, вони здибали ся рідко, тим більше, що належали навіть яко Жиди до рїжних таборів: бурмістр, цівілїзований Жид, держав ся партиї

т. зв. нїмецьких Жидів, між якими було декілька таких, що так як і бурмістр грали ролю польських патріотів, — а Ваґман належав до Жидів старовірів, хуситів. Та про те бурмістр занадто добре знав Ваґмана, а особливо його грошову силу, щоб мав дивити ся на него ворожо або з призирством, а Ваґман зі свого боку був певний, що нїмецька одежа і польський патріотизм не вистудили у бурмістра жидівського серця.

— Чим можу вам служити, пане Ваґман, — мовив бурмістр, коли Ваґман сїв, а він заняв місце напротив него. — Що вас приводить до мене?

— Маленький ґешефтик.

— Дай Боже, щоб він був добрий! — з усьміхом мовив бурмістр, мимоволї якось впадаючи в тон жидівської розмови.

— Знають пан бурмістр: для богача нема злого ґешефту, а для бідного нема доброго ґешефту. А я приходжу з дуже бідним ґешефтом.

— Ну, жартуйте!

— То би богато говорити. То запутана історія. Так з боку подивити ся, то дурниця — тьфу! А придививши ся близше, то воно сягає дуже глубоко. То мозок чоловікови сохне, коли вдумати ся. Чули пан бурмістр, що там у Росиї роблять? Як там на Жидів кидають ся? Ай, ай, страшно подумати!

Се було як раз в часї перших антижидівських розрухів на Вкраїні, розрухів, які серед галицьких Жидів зробили були величезне вражінє.

— Ай, ай! — повторяв Ваґман хапаючи ся за пейси. — Жінок, дїтей, старцїв, хорих викидають на мороз, майже голих, голодних! А що маєтків понищено, поробовано!

— Щож ми на се порадимо, пане Ваґман, — холодно мовив бурмістр. — Знаєте самі, що ми могли, то робили. Складки складали —

— Пане, я не про складки! Що там складки! Вони можуть надгородити хоч по части понесену шкоду. Але того, що люде терплять і терпіли, того страху, холоду, побоїв і невигід, того нїякі складки не надгородять.

— Людська річ терпіти, — мовив бурмістр і зачинав по троха дивувати ся, куди властиво гне свою розмову Ваґман.

— Людська річ терпіти, — так, так, людська річ! — повторяв Ваґман. — Але розумного чоловіка річ по змозї уникати терпіня, запобігати терпіню, так робити, щоб люде не терпіли. Подумайте, пане бурмістр, за що терплять ті люде? За те, що вони Жиди. Не за що иньше. Кажуть: Жиди пявки, шахраї. Алеж між тими, що портепіли там у Росиї, була найбільша часть бідних капцанів, перекупнів, шевців, кравців і иньших дрібних ремісників. За щож вони потерпіли? Чиж не лише за те, що вони Жиди?

— Найбогатші Жиди, найбільші капіталїсти та промисловцї, ті не потерпіли нїчого, бо ті сидять собі в Київі, в Варшаві та Петербурзї як у Бога за дверми, — з демократичним патосом мовив бурмістр.

— Ой то то й є! — мовив Ваґман. — А тепер подумайте, коли-б так, не дай Боже, і у нас прийшло до чогось подібного.

— У нас! — мов ужалений скрикнув бурмістр. — Відки ви приходите до сеї думки? Хиба ви що чули? Нагрожував ся хто?

— Ах, пане бурмістру! Хибаж то така неможлива річ? Хибаж нам треба чекати, аж почуємо погрози або може вже готовий вереск?

— Ну, у нас иньша річ, у нас до того нїколи не прийде, — успокоєний в одній хвилї мовив бурмістр. — І там було би не дійшло, як би сам уряд по тихо не позволяв. Що я кажу: по тихо? Деякі урядники таки голосно заохочували ґоїв до нападів та розбоїв! А у нас се неможливе.

— Неможливе! Ой, пане бурмістру, нїхто з нас не знає, що в Бога можливе, а що неможливе. А відносини у нас зовсїм не лїпші, нїж у Росиї. Нарід бідний, темний — —

— Хибаж одні Жиди тому винні?

— Не скажу, що одні Жиди, але нарід нас уважає своїми найбільшими пявками, а прийде що до чого — найменша іскра, і вибухне огонь, і Жиди — ми всї, винні й невинні — будуть відповідати за всї ті гріхи, яких нераз

ані вони не сповнили, ані їх батьки, ані діди. Се менї видаєть ся дуже можливим і се мене дуже турбує. Здавна турбує.

— Але на се в нас нема ради, — мовив бурмістр.

— Невже нема ради? Неможливо, щоб не було ради! І се ви говорите, чоловік сьвітлий, учений! Ну, я сему не повірю. Або ви не почуваєте вже себе Жидом, або не пробували нїколи думати про сю справу.

— Чи я почуваю себе Жидом? — у задумі мовив бурмістр. — По щирости скажу вам, пане Ваґман: се не дуже велика приємність почувати себе Жидом. Весь вік я борю ся против того почутя, силкую ся заглушити його в собі, придусити, вирвати з коренем, і доси не можу. Не говорю про релїґію — се справа окрема, яка не має нїчого спільного з тим почутєм спільности і солїдарности з темною та брудною жидівською масою. Своєї релїґії я держу ся —

— На скілько вона вам вигідна, — перебив з докором Ваґман. — Даруйте, пане бурмістру, але вже коли по щирости, то по щирости. Признайте, що ся релїґія вам і подібним до вас сердечно байдужна, що ви зробили собі з неї подушку, на якій вигідно може спати ваше сумлїнє, задержали з неї самі лише форми, а зовсїм прогнали духа.

— Що се з вами, пане Ваґман, — витріщив ся на него бурмістр. — Ви прийшли до мене поговорити про якийсь маленький ґешефт, а зачинаєте залазити менї з патинками в душу.

— Дарують пан бурмістр, — усьміхнув ся Ваґман. — Я не казав, що мій ґешефт маленький. Він лише вбогий, се-б то такий, що його не можна отаксувати на гроші, що тут-тобі зараз зиску не дасть. Але він великий, дуже великий і наша розмова простїсінько йде до його виясненя. Бачите: наші Жиди... Маса... Ну, що вони? Чим вони себе чують? У них релїґія заступила все. Вони видять у нїй Боже слово, повторяють те слово в своїх молитвах, деякі заглублюють ся в ньому — і на тім конець. А де вони жиють, у якім краю, серед яких людей і порядків, се їх мало обходить. Нї, не так кажу, і се їх обходить, але лиш на стілько, що се все для них нива, з якої треба збирати

не сіявши. Чи вони чують себе горожанами сего краю? Чи вони дбають про його добро, успіх, славу? Їм се байдуже. Вони чують себе зовсім чужими, а про закони, про порядки в краю дбають лиш на стілько, на скілько ті не перешкоджають їм бути Жидами і визискувати решту людности.

— З ваших уст такі слова, пане Ваґман! — чудував ся бурмістр. — Адже се так, як із моєї душі винято. Адже се й була причина, що я і подібні мені відлучили ся від тої жидівської маси, почали думати про історію сего краю, мішати ся в його публичні інтереси, працювати на громадськім полї.

— Розумію, розумію, — з усьмішкою мовив Ваґман. — І я сам колись передумав се все, перейшов вашу школу — то значить, не ґімназиї, але мішав ся до політики, мало не пішов до повстаня, потім жив у Відні і носив нїмецьку одежу і говорив з ріжними розумними людьми про розумні речи. Я пізнав добре не одного з тих ваших нових Жидів, що ми їх називаємо асимільованими і признаюсь, розчарував ся в них і знов відстав від них.

— Розчарувались? Цїкаво знати, чому?

— Зараз вам скажу. Мені видалось — може то не все правда, але так мені видалось, — що ті нові Жиди стару жидівську душу розірвали на двоє: одну половину відкинули, а другу задержали. А тілько на нещастє задержали гіршу, а відкинули лїпшу.

— Он що! — вражений скрикнув бурмістр. — То пейси, цицес і ярмурка, то у вас лїпша половина?

— Даруйте, пане бурмістру, — поважно відповів Ваґман, — говорю про душу, а не про форми, що мають і в мене дуже маде значінє.

— У мене жадного, — з емфазою мовив бурмістр.

— І тут даруйте, коли вам скажу, що у вас вони мають далеко більше значінє, нїж у мене.

Бурмістр голосно зареготав ся і вдарив себе долонею по колїнї.

— Ну, се перший раз мені трафляє ся в отсьому кабінетї така теольоґічна розмова! — скрикнув весело. —

Але говоріть, говоріть, розмова починає бути цікава, хоч я, їй Богу, не знаю, до чого се все може довести.

— Зараз побачите, — мовив спокійно Ваґман. — Отже повторяю, ті ваші нові Жиди, асимілянти чи асимілятори, по моїй думці розірвали стару жидівську душу на дві части. Яка то стара жидівська душа? Бачите, в ній зшиті були до купи: огонь старих пророків, запал, заслїпленє — коли хочете — а все таки громадський змисл тих, що боронили Єрусалима від Римлян, що піднимали повстанє з Бар Кохбою, що разом з Єгудою бен Галєві йшли з Ішпанії плакати на руїнах Єрусалима і разом з галицькими хуситами йдуть умирати в долині Йосафата. Отсе була одна половина тої душі. А друга половина, то була та, що виховалась у Єгиптї в тяжкій неволї, що в пустинї кланялась золотому теляти, що бунтувалась проти Мойсея, що завойовувала Канаан мордуючи Канаанітів аж до остатнього нащадка, що потім не хотїла вертати з Вавилона до Палестини, що вела лихварські і грошеві інтереси в Нїнївї, в Александрії і в Римі — одним словом, знаєте, що се за половина. Та половина, що бажає панованя над сьвітом, але не хоче нести одвічальности, яку накладає пановань. Та половина, що знехтувавши наказ письма сьвятого — вчити ся в бжоли і в мурашки, з давна ходила на науку до павука і давно перевершила його в його хитрощах.

— Зачинаєте бути поетичним, пане Ваґман, — сухо і з відтїнком погорди в голосї мовив бурмістр, — а се вам не до лиця.

— Хочете сказати, що менї, лихвареви, пявцї повітовій не слїд так остро судити иньших, — мовив з холодним усьміхом Ваґман. — О, не бійте ся, я й себе не пощаджу, я знаю добре, чого я варт і тілько те знанє дає менї відвагу сказати свою думку про иньших. Та про мене прийде річ на кінцї, а тепер послухайте про себе і про своїх. Ви почали асиміляцию від того, що викинули з серця всяку решту того громадського змислу, яким колись була сильна наша нация. Ви не признаєте ся до сего, навіть самим собі не признаєте ся. Ви говорите, що скинули тілько з себе жидівську заскорузлість, вирекли ся пейсів, халатів та цицес, а не хочете бачити, що те ви-

реченє формальностей для вас самих не формальність, але знак глубокої переміни в вашій душі. Ви перестали любити своє племя, його традицию, перестали вірити в його будущину. З усего национального добра вам лишило ся тілько своє я, своя сїмя, мов одна тріска з розбитого корабля. За сю тріску ви вчепили ся і пробуєте прикермувати її до иньшого корабля, найти иньшу батьківщину, купити собі иньшу, нерідну матїрь. Чи не дурите ви себе самих, коли вірите, що та иньша мати полюбить і пригорне вас як своїх рідних? І чи не дурите ви оту прибрану матїрь упевняючи її, що любите її лїпше, як рідну? Не знаю, що вам скаже ваше серце про ваші власні почутя, але що до тої вашої прибраної матери, то будьте певні, що її серце анї на хвилину не відкривало ся анї не відкриє ся для вас, що для неї ви все чужі, що в глибинї душі вона ненавидить вас, а чим більше ви будете примилювати ся їй, підлещувати ся їй, тим більше вона буде погорджувати вами.

Пан бурмістр поблїд. Ваїманові слова колупнули таки його серце, але він пробував усе ще бороти ся зі своїм чутєм.

— Остро судите нас, Ваїман, остро і несправедливо.

— Може бути. Вповнї справедливий тілько один Бог, той що бачить усе, що кождий з нас ховає на днї серця. Але сей, пане бурмістру — слухайте, я також маю свої єретицькі думки — сей по моїй думцї зовсїм не судить, нїкого нї за що не судить, тілько любить, і для того він так безмірно висший від нас, для того він Бог. Се тілько ми, дрібні, слїпі, нужденні, судимо та ненавидимо. Ну, але я не такий може несправедливий, як вам здаєть ся. Я виджу й добрі боки вашого, асиміляторського руху, хоч вони й невеликі.

— Цїкаво знати, які вони по вашій думцї, — мовив бурмістр.

— В нашій давнїй вітчинї, у Азиї, де спека велика, а жерел мало, де погожа вода має инколи цїну золота, є такий звичай, що вандрівець натрафивши серед пустинї на жерело і угасивши в ньому свою спрагу, вмивши в його хвилях руки і лице, на відходї кидає в него малу золоту

монету. Се немов його відплата за добродійство жерела. Отже ви і всї асимілянти з давніх давен видаєтесь менї тою золотою монетою, яку жидівська нация кидає в жерело, відки їй довелось пити та осьвіжитись. Ви наша данина тим народам і краям, що в тяжку годину дали нам захист і притулок. Але не жадайте, щоб та данина була занадто велика. Адже нерозумно було-б жадати від вандрівця, що пив воду з криниці, щоб у відплату за се і сам скочив до криниці і втопив ся в нїй. Те, що ви робите і що робили нераз подібні вам — се з історичного боку оправдане і конечне і навіть пожиточне для жидівської нациї, але не може бути її програмою, бо се була би не програма, а самовбійство.

— Але чим же по вашій думцї се пожиточне для жидівської нациї? — запитав бурмістр уже без тїни насьміху в голосї.

— Чим пожиточне? Сеж ясно. Ви посередники між нами і тими нациями, що приняли нас. Ви міст понад прірвою і за вашими плечима нам можна жити собі вповнї самостійним, своїм житєм, не збуджуючи надто великих підозрінь, надто великої ненависти. Давнїйше, в середнїх віках, коли ми жили серед чужих народів зовсїм відокремлені від них, коли такого моста не було, нам жило ся далеко гірше. Правда, ви се будете знати лїпше.

— Ну, ну, цїкаво, цїкаво почути від вас такі погляди, пане Ваґман. Я нїколи не надїяв ся — —

— Перепрашаю, пане бурмістр, — мовив Ваґман. — Ще хвильку терпливости. Я ще не скінчив, не дійшов до тої мети, до якої зміряє моя промова і до того ґешефту, який привів мене сюди. Признаєте тепер, що я зовсїм не такий ворог вашої асиміляциї, як звичайні хусити, що признаю в певній мірі її рацию і навіть пожиточність. Але є одна річ, що дуже богато уймає їй вартости і виявляє її нещирість. Се та обставина, що Жиди звичайно асимілюють ся не з тими, хто близше, але з тими, хто дужший. У Нїмеччинї вони Нїмцї, се розумію; але чому в Чехії також Нїмцї? В Угорщинї вони Мадяри, в Галичинї Поляки, але чому в Варшаві та в Київі вони Москалї? Чому Жиди не асимілюють ся з нациями слабими,

пригнобленими, кривдженими та вбогими? Чому нема Жидів Словаків, Жидів Русинів?

Бурмістр скривив ся. З сего боку йому не любо було осьвітлювати се питанє.

— Може то така наша натура, — мовив далї Ваґман, — що ми навіть там, де ходить о вибір прибраної матери, питаємо не голосу серця, але запитуємо поперед усего: Wus tojgt mir dus? Та тілько се кидає деяку тінь на щирість усеї асиміляційної роботи і — що найфатальнійше — значно обнижує вартість тої асиміляції в очах тих, з якими ви асимілюєтесь. Вони дурні, дурні, то правда, але все таки у них є очи і коли не тепер, то в четвер вони дещо побачуть ними.

— Слухайте, Ваґман! Сего нарештї за богато. Зачинаєте говорити так як той адвокат Русин, що докоряв мене моїм польським патріотизмом.

— Мав рацию, — мовив Ваґман, — бо польський патріотизм тут, на руській землї не зовсім на місцї.

— Ну, ще тілько того не стало, щоб ви почали навертати мене на руський патріотизм! — з грубим реготом мовив бурмістр.

— Борони Боже! По мойому жаден Жид не може і не повинен бути анї польським, анї руським патріотом. І не потребує сего. Нехай буде Жидом — сего досить. Аджеж можна бути Жидом і любити той край, де ми родились, і бути пожиточним, або бодай нешкідливим для того народа, що хоч нерідний нам, все таки тісно звязаний з усіми споминами нашого житя. Менї здаєть ся, що як би ми держали ся такого погляду, то й уся асиміляция була-б непотрібна. Бо подумайте: чи жадає хто від нас тої асиміляції? Здаєть ся, нї. Але за те кождому пожадане, щоб ми були чесними і пожиточними членами тої суспільности, серед якої живемо.

— Го, го, після теольоґії моралїзация! — знов якимсь прикрим голосом мовив бурмістр.

— До якої я, лихварь і пявка повітова, знов таки не маю права, — гірко відрік Ваґман. — Та я не хочу нїкого моралїзувати, що менї за діло. Я тілько хотїв висловити свій погляд —

— Якого самі не держитесь! — перервав йому бурмістр.

— Власне, якого сам держу ся, бодай від кількох літ, від коли ся справа почала прояснювати ся менї в голові. Бачите, коли вмер мій син, я почав був дуже сумувати. Менї так було, немов би земля розпала ся перед моїми ногами. Передомною не стало дороги, не стало мети. По що я жию? Для кого гребу і горну на купу? Терплячи сам, я почав розуміти терпінє иньших, тих, що не мають де голови прихилити, не знають, що будуть їсти завтра, не мають що в рот вложити нині, дивлять ся на муку своїх дітей. О; я перед тим, яко хлопський лихварь, не мало видав такої нужди, але вона не зворушувала мене. Все те було чуже для мене, далеке від мого серця. Я гріб на свою купу і не дбав нї про що иньше. Тепер, коли син мій умер, у мене відкрили ся очи і я почав роздумувати. Знаєте, менї здавало ся нераз, що одурію. Голова тріщала, я ходив, мов під обухом. Що вам говорити богато! Я додумав ся до того, що треба вхопити палку з иньшого кінця. Вперед я дер і висисав хлопів, тепер я обернув свою опіку на тих, що всиротили мене, а хлопам почав допомагати в їх бідї. Я робив се незамітно, зичив декому грошї на закупно ґрунту на малі проценти, з яких потім іще більшу часть дарував довжникови, вишукував собі посередників — попів, учителїв і через них зичив більші суми на закупно панських фільварків або більших ґрунтових посілостей для селян. Ніхто сего не знав і не знає, але коли Підлїски, Горбове, Сокирчани і иньші села в кількох околичних повітах позакуплювали панські фільварки, повикуплювали назад ґрунти попродані вперед на лїцитаціях Жидам, то все те зробило ся при моїй помочи, моїми грішми. З часом я обдумував сю справу чим раз ширше і менї видало ся, що й така робота може бути користна для нашої жидівської нації. Бачите, оті розрухи на Вкраїнї показали менї, що працюючи над виссанєм і зруйнованєм руського народа ми, Жиди, робимо так, як робив той Циган, що сидячи на дубовій гиляцї сам підрубував ту гуляку. Живучи на руській землї ми громадимо над своїми головами пожежу руської ненависти. Навіть пориваючись до асиміляції ми асимілюємо ся тілько з тими,

що дусять і висисають отих Русинів і тим іще збільшуємо тягар, що пригнітає їх. І забуваємо, що на руській землї живе нині більша половина всего жидівського племени і що громаджена століттями ненависть може вибухнути таким полумям, приняти такі форми, що наші протектори Поляки та Москалї не зможуть допомогти нам нїчого. І менї видало ся конечним почати і до руського берега від нас будувати міст, почати робити хоч дещо таке, аби ті Русини могли не самим лихом споминати нас. Я знаю, коли вони рушать ся по троха, дійдуть до деякої сили, то і з Жидів чим раз більше буде прихиляти ся до них. Але по мойому важно допомогти їм тепер, коли вони ще слабі, коли ще гнуть ся і не можуть випростуватись.

— То дуже делїкатна спекуляция, пане Ваґман, і я не знаю, чи богато Жидів ви потягнете на неї.

— О, я й сам знаю, що не богато. І менї не треба богато. Аджеж доси я нїкому не говорив навіть отсих своїх думок. Вам першому я вияснив їх, бо бачу в вас під нїмецьким сурдутом не задушене ще до решти жидівське серце, не зовсїм іще розполовинену стару жидівську душу.

— Дякую за комплімент, — з усьміхом мовив бурмістр, — а тілько я й доси не бачу, яку ціль мала ціла та наша розмова.

— Тепер я можу сказати вам про ту ціль і не потребую лякати ся, що ви висьмієте мене і викинете за двері як шаленого. Бачите, за пару день має тут у місті зібрати ся народнє зібранє руських хлопів.

— Чув я про се. Ну, та мабуть із того нїчого не буде, староста не позволить.

— Видите, він дуже рад би не позволити, але троха боїть ся сего молодого адвоката, що скликає те зібранє. Для того пан староста шукає бокової стежки і отсе вже наказав Парнасови, щоб не дав своєї шопи на зібранє.

— Мусять наймити шопу в кого иньшого.

— І з кождим иньшим таке саме буде. Жидови пан староста пригрозить, а в передміщанина винайде знов щось иньше і таки заборонить зібранє. А менї би дуже хотїло ся, щоб воно відбуло ся.

— Вам?

— Так. Бачите, тут є й мій маленький інтерес. Та хлопська нарада буде головно звернена проти реформи повітової каси.

— Ах, то се ви на маршалка Брикальського острите зуби! — сьміяв ся бумістр.

— Так. Він найбільше причинив ся до мого осмороченя, через него мій син пішов землю гризти і я хотів би відплатити ся йому. А тепер, думаю, надійшла пора.

— Ну, я там не входжу в ваші пляни. Але не розумію, чим би я міг допомогти вам.

— Ужити свого впливу у пана старости, щоб таки позволив на се зібранє.

— Думаю, що се буде трудно. Знаєте самі, коли староста на що завізьме ся, то робить ся впертий, як бик.

— Ну, на впертого бика є також способи. Можна зайти його хитрощами.

— А то як?

— Або я знаю? Ріжні можуть бути способи. Я думав, що ви своїм правничим розумом борше щось видумаєте, ніж я. Ну, та мені прийшов до голови один концепт.

І Ваґман нахиливши ся до бурмістра почав щось шептати йому до уха. Се була його стара лихварська привичка, бож у кабінеті не було нікого, хто міг би був підслухати його.

В міру Ваґманового шептаня бурміґстрове лице прояснювало ся, прояснювало ся, а на кінці він вибухнув голосним сьміхом.

— Чи ви здуріли, пане Ваґман! Також концепт! Га, га, га!

— Ну, я не кажу, щоб се був наймудрійший концепт, — мовив Ваґман, також усьміхаючись, — але даю вам те, що маю. Робіть з тим, що знаєте. Тілько скажіть мені одно: чи згоджуєтесь зробити в тій справі те, що будете могти?

— Щож, нехай буде й так. Троха се дивна і незвичайна для мене роля, але щож, ризикувати при тім не ризикую нічого.

— Алеж навпаки, се буде тілько користне для вас.

— Ну, про користь менї байдуже. Та вже, що маю робити, даю вам слово. Зроблю, що зможу, а ваш проєкт обдумаю ще докладнїйше. Ще нинї зайду до Парнаса і поговорю з ним. Чи тому руському адвокатови говорити що?

— Не треба. Як би що було потрібно, то я сам скажу йому.

— Ну, коли так, то добре. Завтра поговорю зо старостою і про все дам вам знати.

На тім вони й попрощали ся.

LI.

Другого дня пан староста сидїв нетерпливо в своїй канцелярії і ждав нового поданя від Евгенія з донесенєм про новий льокаль, у якому мало-б відбути ся віче. Він наказав у подавчім протоколї, щоб як скоро війде те нове поданє, зараз передати його йому, і вже наперед обдумував способи, як би звести на нїнащо й се нове поданє, щоб не допустити до відбутя віча, але так, щоб Евгенїй не міг закинути йому нїякої очевидної противзаконности. Але минала година за годиною, а поданє не впливало.

— Щож се, — міркував собі пан староста ходячи великими кроками по своїй канцелярії. — Чи мав би Парнас таки полакомити ся на гроші і дати шопу не зважаючи на мою раду? Не припускаю сего. Жид боїть ся і був цїлий мокрий виходячи від мене вчора. Чи може той панич одержавши Парнасову відмову надумав ся відкликати те чортівське віче? Се було би дуже розумно з його боку. Але власне для того, що се було би розумно, я думаю, що він сего не зробить. Русин упертий, а особливо коли ходить о зроблене якоїсь дурниці, якогось збитка, якоїсь прикрости иньшому, то тут нема нїякої сили, щоб відвела його від раз повзятого наміру. Але як собі знає. Льокалю у Парнаса не буде мати, а коли нинї не донесе про иньший льокаль, то сам собі припише вину, коли я велю його віче розігнати жандармами.

Серед таких енерґічних міркувань застав пана старосту бурмістр.

— А, добрий день, пане Рессельберґ! Що там чувати?

— Дякую пану старості. Все добре.

— Що вас приводить до мене, пане Рессельберґ?

— Маленька просьба. А властиво аж дві.

— Ого! — сьміючись крикнув староста. — Щож там такого?

— Та одна від того бідного Парнаса.

— Від Мотя?

— Так.

— Ну, чогож йому треба?

— Прибіг учора до мене — знають пан староста — мало не плаче. „Пане бурмістру, — каже, — поратуйте! Трафив ся менї добрий ґешефт. У моїм заїздї мало відбути ся зібранє хлопів — адвокат Рафалович платив за льокаль, а крім того я числив на дохід“. Знають пан староста, на такім зібраню балакають богато, а від балаканя горло засихає — га, га, га! — а засохле горло треба промочувати. А у Мотя є кілька бочок пива, що воно — признав ся менї отверто — трошки прикисло. То звичайним гостям годї його давати, але при сїй нагодї то було би пішло. Ну, от він і плаче. Такий гарний ґешефт, золотий ґешефт, і пан староста не позволяють йому відступити льокалю.

— І не позволю! Не можуж я задля Мотьового скислого пива позволити, щоб менї під носом бунтували повіт.

— Рация! Цїлковита рация! Нехай ідуть на передмістє бунтувати. Що має Жид при тім заробляти?

— На передмістє?

— Ну так. Рафалович уже винаймив шопу у якогось передміщанина. Там, надїюсь, зібранє буде менше небезпечне, а Мотьо може своє пиво вилляти зараз до потока.

— Я нїчого про жадне зібранє на передмістю не знаю і на жадне таке зібранє не позволю! — мовив староста.

— Дарують пан староста, але я хотїв би висловити просьбу — не свою, а Мотьову, з якою я прийшов сюди.

— Як то, ще просьбу? Адже ви чули вже — —

— Перепрашаю пана старосту. Я нїчого не міг чути, бо ще й не сказав, чого менї треба. Я просив би — то-б

то Мотьо Парнас через мене просить, щоб пан староста не заказували того зібраня.

— Ага, от чого йому треба! — скрикнув староста.

— Прошу не розуміти мене хибно. Я не прошу, щоб пан староста позволили зібраню відбути ся, що мені до того, чи воно відбуде ся, чи ні. То вже пану старості ліпше знати, чи має воно відбути ся, чи ні. А нам важно тілько те, щоб воно не було заборонене т е п е р.

— Як се так? Я не розумію.

— А то така проста річ! Пан староста заборонять нині у Парнаса, вони відбудуть його на передмістю. Там вони винаймуть льокаль у такого, що не побоїть ся розказу пана старости. Пану старості прийде ся забороновати ті збори, підуть рекурси, клопоти. І головно, той пан Рафалович усе ще знайде досить часу на телеґрафованє до намістництва, до міністерства і готов добити ся того, що зібранє в означений день таки відбуде ся, тілько не у Парнаса і против волї пана старости.

— Ну, се ще побачимо! — з завзятєм мовив староста.

— Я не кажу, що так мусить бути, але сего й пан староста не заперечать, що так може бути. А чи не ліпше було би зробити инакше? Коли пан староста не хочуть справді допустити до відбутя зібраня, то стати собі по простому на формі, на букві закона. Віче заповіджене, всї формальности сповнені — добре. В означений день віче збирає ся, народ валить до шопи — таки до Парнасової, по що слати їх на передмістє? — аж тут бух, приходять пан староста з міським будівничим і заявляють, що шопа грозить заваленєм і віче тут відбути ся не може. Против ореченя будівничого в тій хвилї не можливий нїякий рекурс, треба би хиба делеґувати спеціяльну комісию. Отже пан староста вповнї заслонені від закиду якоїсь самоволї, а зібрані мусять розійти ся з довгими носами. А заким розійдуть ся — се вже Мотьо так міркує — не буде без того, щоб на потїху не випили і не дали йому заробити дещицю.

— Гм! — буркотів староста слухаючи сеї хитрої ради. — Das lässt sich hören, lässt sich hören. Справді, се може бути ліпше, ніж вдавати ся в гризню від тепер.

Нехай собі пани демаґоґи до остатньої хвилї потїшають ся надїєю; в остатнїй хвилї як грім упаде на них розчарованє і вони тим певнїйше потратять голови.

— Отже пан староста згоджують ся не забороняти того зібраня тепер?

— Про мене, нехай буде й так. Забороню в остатнїй хвилї.

— Отже можу сказати Парнасови, щоб узяв назад задаток від Рафаловича?

— Нехай бере.

— Дякую пану старостї! Сердечно дякую. Се була-б одна, Мотьова справа. А друга моя власна.

— Певно в справі пропінациї?

— Нї. На мій сором знов полїтична справа.

— Яка?

— Знають пан староста, у нас не задовго мають бути вибори до кагалу. То між Жидами настало велике невдоволенє, роздразненє... Інтриґи йдуть, одні против одних риють. До школи зійдуть ся, то замість Богу молити ся кричать, сварять ся, одні одним пейси та бороди вимикують.

— Ов, а я й не чув нїчого про се!

— Ніби то наша хатня справа, а про те до того доходить, що годї дати собі раду. І от між Жидами повстала думка — скликати й нам собі таке зібранє, як скликають хлопи.

— Що ви? Зібранє? Жидівське! — скрикнув староста хапаючи ся за голову. — Чи сьвіт кінчить ся?

— Нї, пане старосто. Се ми — кілька нас — думали сюди й туди і придумали, що найлїпше буде дати людям виговорити ся. Що хто має против кого чи за ким, нехай скаже.

— Алеж се нечувана річ — жидівське зібранє! — дивував ся староста.

— Хлопське також нечувана річ.

— І деж би ви хотїли робити те зібранє? Бою ся, щоб у містї вам не наробили заколоту.

— О, нехай пан староста не боять ся! За спокій, за порядок я ручу. А зібранє скличу до своєї коршми там геть за містом, за рікою, за мостом, на Вигодї. Там во-

зівня велика, від міста далеко, наради можуть собі бути хоч які голосні — ніхто не почує.

— І ви не жартуєте, пане Зільберґлянц? Ви справді хочете скликати жидівське зібранє?

— Зовсім без жарту. Ось прошу, осьде поданє о дозвіл.

І бурмістр подав пану старості зложений по урядовому аркуш паперу. Староста розгорнув його і перебіг очима.

— Ха, ха, ха! Зібранє в справі вибору кагальної старшини. Ну, сего ще не бувало!

— Але буде.

— А по щож дальші точки? Політична орґанізация? Економічний стан повіту?

— Хиба се не обходить Жидів? По всім сьвіті про се говорять, а ми мали-б і не думати?

— Алеж се ви знов робите мені нову коломийку. Тут чоловік з тими Русинами не може дати собі ради, а тут на тобі! І Жиди вилазять з якоюсь політичною орґанізациєю.

— Нехай пан староста не боять ся! — вспокоював його бурмістр. — Иньша річ говорити, а иньша зробити. Хочуть люде говорити, то нехай говорять. Але від слів до дїл іще дуже далеко. А наші люде таку вже мають натуру, що їм аби виговорити ся, то вже й лекше.

— Ай, ай, ай! — скрикнув староста ще раз зазирнувши в поданє. — А се що? Ви хочете й своє зібранє відбувати в той сам день, що й хлопське?

— Думаю, що се одно одному не перепиняє. А нам се найдогіднійше, бо з повіту з'їде ся богато Жидів на торг. А вони як раз найгірше невдоволені теперішнім кагалом.

— Ну, але представляю собі, яке там пахуче буде те зібранє! Треба буде вислати комісаря.

— Ми пану комісареви заплатимо за присутність.

Староста зареготав ся.

— Йому нїчого не належить ся.

— Ми то знаємо, що по закону не належить ся. Але закон не говорить також про простуду, духоту і всяку нечисть, якої можна набрати ся на такім зібраню. Ми вже будемо знати ся на річи, нехай пан староста будуть певні.

Отже можу йти з тим радісним чутєм, що обі мої просьби будуть сповнені?

— З тою умовою, що за се друге зібранє ви берете на себе всю одвічальність.

— Розуміє ся! Розуміє ся! Аджеж я скликаю його, то й одвічальність на мнї. Кланяю ся пану старості. Рад і з свого боку служити, чим тілько буду міг.

І пан бурмістр вийшов із старостинської канцелярії дуже втїшений, сьміючи ся в душі з Ваґманового дотепу, на який йому вдало ся взяти енерґічного батька повіту.

LII.

Віче мало відбути ся в вівторок, — се був торговий день у містї. День перед тим, у понеділок, Стальський сидїв із Реґіною при обідї. Реґіна була блїда, аж жовта. Її губи були блїді, повіки червоні, очи горіли якимсь дивним блиском, а на чолї крутими борознами пов'орували ся зморщки, а волосє, колись золотисте, поблекло якось, стратило блиск і декуди припорошило ся сивиною. Вона сидїла мовчки і крім кількох ложок росолу та одної гильки каляфіора не їла нїчого.

Стальський був у добрім гуморі, їв смачно і балакав, не звертаючи уваги на те, чи їсть Реґіна, чи не їсть.

— Го, твій „кохайонци“ завтра скликає хлопські збори. Пускає ся на велику полїтику. Певно хоче бути послом, батьком народу! Га, га, га! На бистрого коня сїдає, але маю надію, що зломить голову. Понаострювали ся вже тут на него добре, не дадуть йому пороти в пірє. От і завтрішнї збори. Він думає, що він тим когось налякає. А тим часом лїпше би зробив, як би сам стеріг ся, щоб кости цїлі були. Не даром сказано: не викликай вовка з лїса, бо прийде і з'їсть.

Реґіна з переляком витріщила очи на Стальського, але з її уст не вирвало ся анї одно слово.

— Що так вибалушила ся на мене? — грубо буркнув Стальський. — Провертїти мене хочеш тими очима? Ага, правда — додав по хвилї переходячи зо злобного до насьмішливого тону, — твоє чутливе серденько здрігаєть ся, тремтить за свойого улюбленого. Ну, ну, не бій ся! Му-

дрий він і не так швидко дасть себе вмотати в сіти. А де би справді прийшло ся наставити плечі, то там поперед себе висуне тих дурних хлопів, а сам заховає ся з заду. О, знаємо ми таких! Усі вони вроджені на ґенералів. Але ба, часом і ґенерала попадає куля. Се він повинен затямити собі.

Реґіна не зводила з него заляканих очей. Стальський реготав ся.

— Чи бач, як перелякала ся! Не бій ся, я тобі його не вбю. Будеш іще нераз могла натішити ся ним — хоч з далека. А сама винувата, що не принадила його до нас. Аджеж могла любувати ся ним до схочу, як би була зараз при першій візиті не наробила глупих сцен. Ну, скажи... потім плачеш, що я тираню тебе, замикаю, відчужую від людей, а тимчасом сама своїми фохами відгониш кождого з хати. Се я міг би жалувати ся, що через тебе відбив ся від усякого порядного товариства. Будь у мене жінка гарна, розумна, людяна, така, яку я надіяв ся знайти в тобі, то не така була-б моя карієра. Нас усюди приймали би в товаристві, тай у службі на мене мали-б інакше око. А так що: тлумить ся чоловік у тій нужденній канцелярії, всі його мають за пса, а прийде до дому, то й там пекло. Ходить оте опудало вічно надуте, забурене, засумоване, заплакане, слова по людськи не промовить, дивить ся на мене, мов би я йому батька й матірь зарізав, — і жий же в такім раю! Будь веселий, будь добрий, будь розумний! Тьфу!

І Стальський з пересердя кинув на стіл ніж і вилку, які доси держав у руках.

Реґіна похилила лице і сиділа мовчки.

— Ну, чого мовчиш? Чому не озовеш ся? Скажи, маю я рацію, чи ні? Адже мусиш сама признати, що маю рацію. То не штука жалувати ся, що я десять літ жив з тобою так, як би тебе на сьвіті не було. Але спитай, свого власного сумліня спитай, хто тому був винен? Чи не твоя власна впертість, заїлість, злоба? Подруже, се ненастанний ряд обопільних уступок. Уступиш ти мені, уступлю я тобі; зробиш ти мені одно добро, зроблю я тобі двоє. А упреш ся ти проти моєї волі, то я упру ся

проти тебе. Зробиш ти менї пакість, то я тобі й десять. А правда, я тоді толкував тобі, благав тебе: ей, Реґінко, не роби менї сего, не виганяй Гануськи! Що вона тобі шкодила? Робила своє дїло, не крала, не шахрувала, а менї була до вподоби. А ти нї тай нї. І поставила на своїм — прогнала її, і з нею разом прогнала й злагоду з нашого дому. Ти бажала зігнути мене під свій пантофель, а я, небого моя, не з того материялу зроблений, щоб гнути ся. А тепер бачиш сама, хто на тім гірше вийшов.

Реґіна ще низше похилила лице і мовчала. З її очей почали капати сльози. Стальський засьміяв ся весело.

— Га, га, га! Виджу, що своїми словами торкнув я сантиментальну струнку в твоїм серцї. Се дуже добрий знак. Сльози розмякшують затверділу натуру. Вони мають у собі щось подібне, як вино: розвязують язик. Ану, Реґінко, розповідж но менї раз по щирости, яка то була у тебе історія з тим Рафаловичем? Як ви пізнали ся, як кохали ся- милували ся, як розстали ся? Чому ти не пішла за него? Чи ти його не хотїла, чи він тебе? Чи тїтка розлучила, чи може се була така тиха любов, про яку співає нїмецька пісня:

Kein Feuer, kein Feuer
Brennet so heiss,
Wie die heimliche Liebe,
Von der Niemand Nichts weiss?

Реґінине лице спалахнуло румянцем. Вона встала з крісла і хотїла йти геть, але Стальський ухопив її за стан і силою посадив знов на кріслї.

— Ну, ну, не фуркай ся! Чого тїкати? На мене сьогоднї набігла весела хвиля, то я й хотїв поговорити з тобою як з доброю. А ти все своє тай своє. Ну, Реґіно! Всьміхни ся! Випогодь чоло! Буджу тебе!

І вхопивши її за плечі він струснув її сильно. У неї знов бризнули сльози з очей.

— От дуріпа! — скрикнув Стальський і відвернув ся від неї. — Ти з нею по доброму, а вона анї в той бік. Слухай, Реґіно, — мовив він знов обертаючи ся до неї і приймаючи лагіднїйший тон, — я справдї не розумію тебе. Чого тобі треба? Чого тобі не стає? Чи я тебе не-

волю, замикаю, на сьвіт не пускаю? Адже бачиш сама, що я більшу часть дня не сиджу дома. Чому не знайдеш собі товариство, не забавиш ся, не розвеселиш ся? Я розумію, тобі хоче ся не звичайного собі жіночого товариства. Я знаю, у тебе в серці не завмерла ще любов до того... твойого... ну, ти знаєш, про кого я. Щож, з Богом Парасю! Хиба я тобі бороню кохати ся з ним? Ще більше! Признаюсь тобі отверто... Ще не знавши, що ви перед твоїм шлюбом були знайомі, я вмисно запросив його до себе надіючись, що ти закохаєш ся в нім, потішиш своє серце...

— Тьфу на тебе! — скрикнула Реґіна і з її очей посипались іскри обуреня.

— Не фукай, не фукай! — їдко мовив Стальський. — Не чини ся сьвятою та божою. Я знаю, що тобі самій бажало ся того. Адже ж ти другого дня мала з ним рандеву́, — ну, признай ся! І ви торгували ся про щось, та видно він за низьку ціну давав, то ти й не пристала. О, правда, що я знаю тебе!

— Тьфу на тебе! — ще раз з притиском скрикнула Реґіна і знов устала, щоб іти геть від сего огидливого чоловіка.

— Та сиди бо! — мовив Стальський сьміючись і ще раз втискаючи її в крісло. — Фукай собі як кицька, але сиди. Вислухай, що я хочу тобі сказати по щирости. Хто знає, чи швидко менї ще раз збере ся на таку щирість, то користай з нагоди. Отже про що то я?... Ага, про твоє коханє! Голубочко, їй Богу, не спиняю тебе! Назначуй йому рандеву, іди сама до него — хоч нині! Анї слова тобі не скажу. Ще й рад буду, коли вдоволивши своє серце стрітиш мене весела, всьміхнена, румяна. А то чи бач, яка стала! Від тої вічної самоти та гризнї ти зівяла, як сушена підпенька. Ну, до чого ти подібна? І не сором тобі так занапащати тебе! Ну, Реґіно, кинь лихом об землю! Я розрішаю тебе від усіх нїби моральних зобовязань, даю тобі повну свободу, навіть прошу тебе: не вяжи ся нїчим, слухай голосу свого серця! Побачиш, обоє на тім лїпше вийдемо.

Реґіна поблїдла при сих словах як смерть. Її уста задрожали нервово, руками вхопила ся за груди, мов почула там якийсь страшний біль, і схопивши ся скрикнула:

— Боже, Боже! Не дай менї вдуріти!

І вона вирвала ся з рук Стальського, що ще раз силкував ся задержати її, втекла до свойого покою і замкнула ся з середини.

А Стальський прослїдивши її очима аж до дверей усьміхнув ся і затираючи руки проворкотів півголосом:

— Ну, ну! Побачимо, чи вчепить ся за сей гачок! А здаєть ся, клює.

LIII.

Вечеріє. На дворі посутенїло, бо небо насунулось важкими хмарами. Тихо паде снїг густими, великими платками. Мійський годинник вибив четверту, але в покою вже потемнїло. Реґіна звільна, рівним кроком ходить по своїм покою, мірно — шість кроків там і шість назад, ненастанно мов вязень у своїй казнї. Двері її покою замкнені з нутра, так як їх замкнула вирвавшись із рук мужа. Тілько голова її, що розболїлась страшенно, повязана мокрим рушником; лице і уста, коли можна, ще блїдїйші ніж були підчас обіду, а великі чорні очи горять несамовитим огнем. Вона ходить з лицем спущеним у низ і говорить раз-у-раз не то сама до себе, не то до когось незримого, ґестикулюючи при тім злегка руками; говорить не дуже голосно, рівно, так що з за дверей її голос бренить мов тихе журчанє лїсового жерела, солодке і мелянхолїйне за одним разом.

— Слухай, Ґеню! Як я була маленькою, то ми жили в деревлянім домику під лїсом. А напротив наших вікон була висока, лиса гора. Коли сонце сходило, то викочувало ся до наших вікон як раз із за вершка тої гори. А коли заходило, то на тім вершку найдовше яріло ся його пурпурово-золоте промінє. Я так любила той вершок, голий, наїжений сїрими камінями і з широкою пісковою поляною по середині, що виглядала мов широка біла плахта простерта між оборогами. Встану було рано і зараз біжу до вікна і зиркаю на той вершок, як він купаєть ся в сонцї, що ще не доходить до нас у долину. Весь день чи бігаю куди, чи купаю ся в річцї, чи бавлю ся, а все люблю зирнути на той вершок, а вечером то нераз очей від него не можу відвести. Так мене манило щось до него.

Та вічна гра сьвітла й тіней і найріжнійших красок, що міняли ся на скалах, на пісковій поляні, на ярах і темнім лісї в низу, все те чарувало мою дитинячу душу. Я нераз почувала бажанє бути на тім вершку, дихати тим пурпурово-золотим, пишним повітрєм. Менї нераз снило ся, що я лечу з низу, ширяю по над яри й долини як сірий яструб — просто в гору до того вершка. У мене в серцї робило ся так солодко і так страшно, що менї у снї дух захоплювало, коли я глядїла з гори в глубоченне провалє підомною. Я скрикувала з радости й страху і прокидалась і жалувала, чому я не пташка і не можу летїти там у гору і спочити на тім чудовім вершку.

— Та ось раз, вдивляючи ся в вершок, коли сонце схилило ся з полудня і обливало його найяркійшим сьвітлом, я побачила в самій серединї пісковоі поляни щось мов срібну іскру, мов шматок сонця, що відірвав ся з неба і впав на вершок гори. Довгий срібний промінь стрілив від того місця до мойого ока, тремтячи понад темним лїсом, іграючи всїми барвами веселки. Що се таке? — подумала я. Я чула про дияменти, що грають таким промінєм; чула про гадюк, що носять дияментові корони, і в моїй дитячій душі защеміло щось трівожно, неспокійно. Може там орел убив таку гадюку, а її корона лежить серед піску і блищить до сонця? І у мене повстала думка — піти на вершок і добути сю корону. Мене здіймав страх при самій думцї, що менї треба буде йти через той густий темний лїс, що широким поясом обвивав лису гору, але я поборювала страх. Я довго надумувала ся, кілька день вдивляла ся в дияментову іскру на вершку, чи не щезне вона, чи не пропаде. Нї, вона все горіла та блищала на тім самім місцї і манила мене своїм ярким промінєм. В кінцї я почала бачити її навіть у снї — і не видержала. Одного дня по снїданю, взявши шматок хлїба з маслом у кишеню, я вибрала ся потаємно з дому і пішла. Розуміють ся, я заблудила в лїсї і тілько над вечір знайшли мене вівчарі і завели до дому. Мама витріпала мене різкою, батько насварив, а коли я з плачем почала говорити про дияментову корону там на вершку гори, мене висьміяли і сказали, що се певно скляний череп із бутельки, яку там розтовкли

інженєри, роблячи поміри на шпилї. Я замовкла, але в душі не вірила сему. Нї, скляний череп не видасть такого проміня! — думалось менї. І коли другого дня сонце схилило ся з полудня і осьвітило піскову поляну, я перш усего звернула очи на звісне менї місце. О горе, дияментової іскри не було! Вона щезла і не показалась менї більше.

— Слухай Їеню! Не сьмій ся з мене, що я в таку хвилю згадую такі речі. Ся згадка заповнює тепер мою душу і той дияментовий промінь живо як нїколи тремтить і мінить ся перед моїми очима, тягнеть ся чудовою ниткою від якогось високого, вільного, соняшного вершка аж на дно мого серця. Менї ясно тепер: се мрія мойого щастя, мрія, яка хоч раз у житю прокидаєть ся в кождої людини і тягне і манить її кудись високо, в ясні простори. Певно, певно, більшина тих, що йдуть шукати чудового дияменту, або збивають ся з дороги в темнім лїсї, або знаходять скляні черепки. Але се ще не значить, що дияментів і зовсїм нема і що знайти їх зовсїм неможливо.

— Слухай Їеню! Менї тепер ясно — ох, аж болюче ясно, що тим моїм дияментом був ти, була твоя любов. Тепер як нїколи я чую блиск і силу і чар її проміня. Прости менї, Їеню! Я й давнїйше чула її, але у мене не було сильної постанови йти за її покликом. Я була дурна, загукана, заслїплена своїм вихованєм. Менї здавало ся, що таких дияментів я на дорозї свого житя знайду богато, що досить менї схилити ся сюди або туди, щоб такий диямент попав ся менї в руку. Мої товаришки всї стілько балакали про такі дияменти... ми й не уявляли собі, як богато нам прийде ся зустрічати в житю товченого скла!...

— Аж тепер, Їеню, коли моя молодість минула, моя краса зівяла, коли грижа виссала мої сили, коли горе мов собака вхопило мене за шию і гне до долу і силкуєть ся втопити мене в болото, аж тепер я зрозуміла, чого стоїть хоч би найменший дияментик щирої любови! І як годї жити без него. І якою пустинею, яким звіринцем страшних, ненаїдних бестий робить ся житє без него. Їеню, Їеню, чи можеш ти уявити собі, що я пережила в такому звіринцї десять лїт! І скілько я витерпіла караючись — за що? За те, що в рішучій хвилї збила ся з дороги, не

знайшла в душі компаса, не знайшла сильної волі, щоб піти за голосом серця! Не вжеж се справедлива кара? Не може бути! Кара — нехай і так! Я згрішила — против себе самої, против власної душі, і кладу ся на кару. Але вимір! Ні, против такого нелюдського виміру кари я рекурсую, рекурсую і протестую всіми силами душі.

— Їеню, ти-ж адвокат. Ти оборонець покривджених. Не вже ти не бачиш, не відчуваєш душею моєї кривди, моєї тяжкої муки? Не вже ти не вступиш ся за мною, не захистиш мене? О Їеню, ратуй мене! Сили моєї не стає. Розум мій мутить ся, голова тріскає. Аджеж тут день-у-день рвуть мою душу, топчуть мене в багно, шпигають розпаленими шпильками. Аджеж тут день-у-день брудними ногами ходять і топчуть по тім, що у мене найчистійше, найсьвятійше! Адже ти чув сьогодні — ти чув, куди він попихає мене! О, я знаю його, знаю, чого він хоче. У него нема ані зерна щирости, все в ньому брехня і брудота і погань! Він ненавидить мене за те, що я не подібна до него. Він чує, що я чиста душею і рад би мати мене брудною, огидною, щоб тоді з тим більшим правом топтати і поневіряти мене! Їеню, Їеню! Тиж запевнював, що любиш мене. Невже можна любити і спокійно дивити ся, як улюблена людина трепле ся і вє ся на тортурі? Чомже ти так зовсім забув про мене, відвернув ся від мене, не зазирнеш ніколи, не навідаєш ся, не поцікавиш ся, чи я жива і що дієть ся зо мною? По що ти віддав мене в цілковиту власть отсего звіря? Бачив, як затріснено за мною двері вязниці і навіть не попробував потермосити замком?

Вона ходила заломуючи руки і її притишена розмова змінила ся на важке риданє, на завід мов по покійникови. З під напухлих, червоних повік звільна, двома річками лили ся сльози — часті гості на її лиці, де видно було дві зиґзаковаті смуги, мов рівчачки вириті тими річками.

Нараз вона зупинила ся і вхопила себе обома руками за голову.

— Горе менї, горе! сліпій та небачній! Що се я говорю! Чого се я надіюсь! Та не вже я сама не відіпхнула його! Не вже він не простягав менї руки, не готов був

жертвувати менї все своє житє, всю свою будущину? І я відіпхнула його, я відвернула ся від него! Ґеню, серце моє! Що ти подумав собі про мене в тій хвилї? Не вже ти подумав, що се гордощі говорили з мене? О Боже мій, я — і гордощі! Я, жебрачка, що була-б щаслива окрушиною, найменшою одробиною того, чим люде живі — я мала-б гордувати тим безмірним скарбом, який ти клав менї під ноги! Ґеню, Ґеню, ради Бога живого, не думай сего про мене! Се були тілько мої трусощі. Я так відвикла від подарунків житя, що рука не простягає ся приймати їх. А при тім мою душу так загукано, знечулено, обгороджено парканами ріжних приписів... Адже навіть пташка не може злетїти просто в гору в тїсній огорожі. І щиглик пробувши довго в клїтцї не відважуєть ся від разу летїти на волю. Ґеню, Ґеню! Як би ти був знав, що тодї дїяло ся в моїй душі! Як скакало моє серце при твоїх словах! Як трепав ся кождий найменший нерв! А коли мої прокляті уста перебили тобі, коли моє лице — против волї — відвернуло ся від тебе, ах, то моє серце, облите кровю, не тямило себе з болю! А моя душа, облита кровавими слїзми, мов Магдалина припадала до твоїх ніг і цїлувала їх і кричала нечутно: Не вір устам! Не вір лицю! Не нїмій, не стій так недвижно! Зупини мене силою! Ратуй мене передо мною самою, перед моєю глупотою і трусливістю, що отсе перемагають мене! Але ти занїмів і стояв недвижно і мої вороги, глупота і трусливість, перемогли мене, звязали мою душу і поволокли її як полонянку з собою. Вона ридала нечутно і оглядала ся за тобою, нїмим зором благала твоєї помочи, але ти не ворухнув ся.

— Ґеню, голубе мій, — та не вжеж ся хвиля минула на завсїгди? Невжеж така нагода не верне ся більше? Не вжеж менї так і тонути на віки в тім морі розпуки, що вже тепер піймає мене по горло? Ґеню, Ґеню! Тепер остатня пора, остатня хвиля! Ратуй мене! Не слухай, що будуть говорити мої уста — о, бо вони заморожені, заморені, трусливі. Прислухай ся до крику мойого серця, до благаня моїх очей! Не покинь мене! Не відіпхни мене тепер! Я така нещасна, Ґеню, така бідна, така зломана. У мене нема нїкого на всїм сьвітї, до кого-б я хоч дум-

кою могла прихилити ся, крім тебе одного, Їеню, серце моє! О, не відіпхни мене! Прийми мене хоч за свою наймичку, щоб я тілько не мусїла жити і дусити ся ось тут, у тих стїнах, що були менї пеклом і тортурою цїлих десять лїт!

— Мавже би ти забути мене? Мавже би ти після нашої остатньої стрічі зовсїм занехати мене, виполоти з серця мов непотрібний бурян, викорчувати мов кропиву? Боже! Не допускай до мене такої думки! Сеж було би страшно! Сеж значило-б відібрати потапаючому остатню стебелинку. Се не може бути. Я чую в серцї дияментовий промінь твоєї любови, Їеню. Він сьвітить, іскрить ся, мінить ся і гріє мене по давньому — нї, яснїйше, красше, ніж коли небудь. Се не іллюзия! Се чуте я знаю. Воно доси держало мене на сьвітї, додавало менї сили в стражданю, не допускало до розпуки, — воно й доси не покинуло мене. Нї, ти любиш мене, Їеню! Чую се, вірю в се і живу сею вірою. Значить, нїчого надумуватись! Годї довше терпіти знущаня і наруги. Міра переповнилась. Пора на рішучий крок і я зроблю його спокійно. Повороту нема — хиба в могилу. До побаченя, Їеню!

І вона стрепенула ся, розвязала рушник з голови і кинула його в кут, підбігла до комоди, відчинила її і почала одягати ся. Не надумуючись вона одягла свій звичайний чорний убір, причесала волосє і вложила маленькі брилянтові ковтки в уха. Потім із найдальшого кутка комоди виняла малу деревляну шкатулку, відімкнула її і добула з неї свої прециози і кілька білєтів гіпотечного банку — цїле своє віно. Все те вона вложила до маленького шкіряного саквояжика, надїла на себе шубу і кальошї поверх черевиків і замкнувши за собою покій та взявши ключ до кишенї вийшла на вулицю.

Була вже зовсїм ніч, ота зимова ніч у містї, троха бліда від сьвітел, що мигали крізь вікна і від лямп, що жовтими плямами тліли то тут то там край вулиці, бліда врештї від снігу, що покривав вулицю і дахи і стиха, великими платами падав і падав на землю. На ратуші вибила сема. Реґіна затремтїла. В її памяти зовсїм віджило те чутє, яке почувала колись, дитиною, входячи в темний

ліс у своїй вандрівці до вершка гори. Якимсь холодним, непривітним видав ся їй той сьвіт, у який вона пускала ся тепер, покинувши — бачилось, на завсїгди — пороги свого дому. Випливала на широке, незвісне море, на Бог зна які пригоди — перший раз на своїм віці зовсім незалежна пані своєї волї. Серце її стискало ся трівожним почутєм, дух у грудях захапувало і вона спішила на перед.

— Не обертай ся! Не обертай ся! — шептало їй щось до вуха і вона нараз, немов пхнута якоюсь посторонньою силою обернула ся і окинула оком своє покинене семейне гнїздо. Важке зітханє вирвалось із її грудей.

— Пропали мої надії! Чую, що прийдеть ся вернути назад у сю прокляту нору, — шептала вона йдучи далї помалу, стрягнучи в сипкім снїгу та ледво переводячи дух. — Я обернула ся, а се значить, що сила того дому взяла верх надо мною, притягне мене назад до себе. Може вернути ся зазад?

Вона зупинила ся, думала. Але нараз їй шибнула в голову думка, що Стальський вернув до дому, а побачивши, що її нема, пустив ся догоняти її. На вулиці чути було чийсь голос, що видав ся їй подібним до голосу Стальського, і се було для неї мов острога для коня. Здибати ся зі Стальським, сидїти з ним бік о бік, слухати його слів — нї, нї! Радше смерть!

І вона добуваючи всїх сил пустила ся йти, майже бігти в напрямі до ринку.

В боковій вулиці, саме напротив Ваґманового дому вона зупинила ся, вся облита потом, утомлена, задихана. Мусїла перевести дух, успокоїти ся. В тій хвилї з фіртки в штахетах, що віддїляли Ваґманове помешканє від вулиці, вийшов чоловік у короткім, робітницькім убраню, високий, троха згорблений, і впер у неї свої блудні очи. Реґіна не звернула на него уваги; вона так була занята собою, своїми думками, що не була би пізнала й далеко більше знайомого їй чоловіка, нїж Баран. Але Баран від разу пізнав її. В його хорій голові при її виді збудили ся якісь спомини. Хтось по щось веліВ йому звертати увагу на сю паню. Хто? по що? Він на разї не міг пригадати собі, та про те, коли Реґіна рушила далї, він здалека, обережно

спішив слїдом за нею. Аж коли вона вийшла на подвірє його каменицї і вступила на сходи, що вели на перший поверх до Евгенієвого помешканя, йому стало ясно в голові. Він зареготав ся, вдарив себе долонею по чолї і не надумуючи ся бігцем побіг до звісного йому шинку, де мав надію застати в тій хвилї Стальського.

LIV.

Евгенїй сидїв при своїм бюрку і писав.

Він був певний, що його улюблена думка сповнить ся, що перше народнє віче відбуде ся завтра. Заборона від староства не надійшла; Парнас зголосив ся зараз другого дня і попросив знов завдатку, заявляючи, що староста вже не має нїчого против того, щоб у його заїздї відбуло ся зібранє. Тепер приходилось тілько уложити резолюції, які мало-б ухвалити завтрішнє віче, і Евгенїй власне працював над ними.

В тій хвилї хтось несьміло застукав до дверей.

— Прошу! — мовив Евгенїй, дивуючись, хто се в таку пізну пору заходить до него.

Двері відчинили ся звільна і в них показала ся висока жіноча стать, уся в чорному, з лицем заслоненим густим вельоном.

Евгенїй схопив ся з крісла і поступив напротив дами, що мовчки заперла і замкнула на ключ за собою двері, а потім обернувши ся до него лицем відкрила вельон.

— Ах, се пані! — скрикнув Евгенїй, більше зачудований, ніж урадуваний видом Реґіни в такім незвичайнім місцї і в таку незвичайну пору.

— Дивує вас мій прихід? Правда? — мовила Реґіна злегка всьміхаючись.

— Признаюсь вам, пані, я скорше надіяв ся смерти на себе, ніж вашого приходу.

— Вибачайте, пане, — мовила Реґіна стоячи на однім місцї, — не моя сила була упередити вас... Зрештою не знаю, чи се було би на що здало ся... Я може перервала вам роботу?

— Ні, пані. Я вже майже скінчив. Ту крихітку, яка ще лишила ся, зроблю й завтра. Прошу близше. Прошу сідати, розгостити ся.

Реґіна сіла на кріслі праворуч бюрка, але не роздягала ся ані з шуби, ані з кальошів. Евгеній сів на своїм звичайнім місці і спокійно, з відтінком тихої мелянхолії глядів у її лице.

— Чим можу служити пані? — запитав він по хвилевій мовчанці, бачучи, що Реґіна сильно вперла свої очи в него і немов силкує ся прочитати щось у його очах, лиці і всій подобі, але сама не говорить нічого.

— Служити? Мені служити? — повторила вона мов сама не своя. — Що я вам скажу? Тут треба би богато говорити — —

— Але в такім разї чомуж пані не ласкаві скинути футро й кальоші? Тут у мене тепло, можуть пані набрати ся катару. Прошу, прошу, я пані допоможу.

Реґіна роздягла ся з верхньої одежі при Евгенієвій помочи, а потім сіла знов на кріслі і мовчки дивила ся на него. Її лице було бліде, тілько очи горіли дивним огнем, а її тонкі губи рушали ся, мов говорили щось, але без голосу.

— Прошу... коли пан мають що робити... я не перешкаджаю... я посиджу ось так хвилину... нехай пан так уважають, як би мене тут зовсім не було, — мовила вона ледво чутним голосом, уриваним з внутрішнього зворушеня.

— Алеж пані... Реґіно! — скрикнув Евгеній, — що се з вами? Ви бліді... дрожите... ваші руки холодні...

І він узяв її руки в свої долоні і глядів їй просто в очи.

— Нічого, нічого... менї добре, — шептала Реґіна і з її очей закапали сльози.

— Ви плачете! З вами щось стало ся!... Ваш прихід у таку пізну годину... Боже мій, мавже би ваш муж — —

— Пст! Не згадуйте менї про него! По що? нічого надзвичайного не стало ся.

— Але щож вас вигнало з дому? Для чого ви — —

— Ніщо мене не вигнало. Я сама... я так собі вийшла прогуляти ся... бачу, що у вас сьвітить ся...

— Ах, пані! Не говоріть так! Ваші сльози, вся ваша постава говорить щось зовсім иньше. Я не хочу втискати ся в ваші семейні відносини, не маю права жадати, щоб ви довірили ся менї... Та все таки... коли ви зайшли до мене, певно шукати поради, помочи, то прошу сказати, чим можу бути вам помічним? Чейже не сумніваєтесь, що я готов зробити для вас усе, що тілько зможу.

Реґіна тимчасом успокоїла ся троха. Теплота в покою, Евгенієва спокійна бесіда і його тихий, певний погляд утишили по троха бурю в її нутрі.

— Ви вгадали, — мовила вона. — Я прийшла просити у вас поради і помочи.

— Щож там у вас стало ся?

— Не стало ся нїщо надзвичайне, але те, що діє ся день-у-день, раз-у-раз, те вже перейшло міру мойого терпцю. Я не можу довше жити з ним. Менї лишало ся або одуріти, або самій собі смерть заподіяти, або —

Вона урвала і знов пильно, трівожно почала вдивляти ся в Евгенієве лице, немов силкувала ся там вичитати собі засуд на житє чи на смерть.

— Або розірвати те ненависне подружє, — мовив спокійно Евгеній. — Ви повинні були зробити се давно.

— Я постановила зробити се тепер.

— І прийшли до мене за порадою в тій справі?

— За порадою? — з зачудуванєм перепитала Реґіна. — Якоїж тут іще поради треба?

— Ну, я думаю.. законний розвід, се така справа...

Реґіна перервала його слова голосним, гірким сьміхом.

— А, так, то ви думаєте про розвід! А, правда, ви правник, адвокат! Адвокатський інтерес попереду усего.

— Перепрашаю вас пані, коли я хибно зрозумів вашу інтенцію, але я справдї так зрозумів її. Коли пані мають який иньший намір, то прошу сказати його менї.

Реґінине лице поблїдло ще дужше, її губи задрожали і похиливши голову в низ вона мовила ледви чутно:

— Нї — я не маю вам нїщо більше сказати... я справдї хотїла... тілько... про розвід...

І закривши лице руками вона почала гірко ридати.

Евгенїй зрозумів, що у неї тяжить щось на серцї, чого вона не хоче сказати, і взявши її холодні руки почав розважати її.

— Алеж пані, бійте ся Бога! Що ви робите? У вас щось тяжить на серцї. Скажіть! Коли тілько моя змога допомогти вам, я готов усе зробити для вас.

Реґіна злегка відняла свої руки від него і знов закрила ними лице і плакала. Евгенїй не знав, що робити і постановив ждати спокійно, аж вона втишить ся. Та ось нараз вона відняла руку від лиця, витерла хусткою очи і у-перве підняла їх твердо і рішучо на Евгенія.

— Даруйте, пане, — мовила. — Я дурна. Се я останок своїх молодих дурощів утопила в тих сльозах. Стало ся і годі про се. А коли се стало ся, то властиво... властиво я не маю вам що більше сказати.

— Говорите пані загадками, яких я не вмію відгадати. — мовив Евгенїй. — І робите менї велику прикрість тим браком довіря.

— Браком довіря? Я до вас?... Ну, коли вже на довірє зводите річ, то нехай. Скажу вам по правдї, що мене привело до вас. Тепер я знаю, що се була іллюзия, що позбуваючись її я позбуваюсь — ну, та що там! Пропало. Так знайте, я йшла до вас, щоб не вертати більше до свойого мужа, щоб вирвати ся з того пекла, яким було для мене дотеперішнє житє, щоб віддати ся вам, бути вашою наймичкою, невольницею, чим хочете — тілько щоб не вертати назад там... до того...

— Пані! — скрикнув Евгенїй вперши в неї зачудувані очи.

— Не дивуйте ся і не лякайте ся! Тепер я знаю, що се була дурниця, моя глупа іллюзия. Від першої хвилї, коли я війшла сюди, коли почула ваш голос, я зрозуміла, що для мене все пропало, що в вашім серцї згасло те полумя, при якому я хотїла огріти своє серце.

— Пані, — хотїв було щось сказати Евгенїй, але вона перебила йому.

— Нї, нї, не говоріть! Не заперечуйте, бо се була би неправда. Менї не хотїлось би, щоб ви в моїх очах накинули на себе тїнь нещирости. І не звиняйте ся, бо нема

защо. Любов не залежить від нашої волі, приходить без нашої заслуги, щезає без нашої вини. Тай за що вам любити мене? Чим я була для вас доси? Що дала вам крім того, що ви самі зробили з мене в своїх мріях? Ні, не говорімо про любов. Не говорімо про мене!

— Ні, пані, — мовив Евгеній. — І я не буду говорити про любов. І сам бачу, що пора наших любощів минула і ніяка сила не верне її. Але про вас конче мусимо поговорити. Я дуже добре розумію, що вам годі жити так дальше.

— Е, що там! — мовила Реґіна і махнула рукою.

— Що вам годі навіть вертати до мужового дому. Зрештою не знаю, як ви розійшли ся — —

— Кажу вам, що між нами не було нічого надзвичайного. Нема чим вам турбувати ся. Ні, пане, про се покиньмо. Я ось що хотіла сказати вам. Чую, що ви скликаєте на завтра хлопське зібранє.

— Так, пані. Се має бути перший крок, перший початок моєї ширшої, народньої праці. Хочу доложити всіх сил, щоб довести сей народ хоч троха до осьвідомленя, привчити його користувати ся його правами, бороти ся з його кривдниками, — з запалом мовив Евгеній.

— Ось куди тягне ваше серце! — з жалем мовила Реґіна, а по хвилї додала: — Щож, робіть! Як я жалую, що я не мужчина, що не можу допомагати вам своєю працею, своїм знанєм, хоч би тілько своїми кулаками!

— Ви, пані?

— О, пане, як би ви знали, як часто зі свого домашнього пекла я рвала ся думками на ширший сьвіт, там де йде чесна, явна боротьба, де люде терплять за високі цїли, але й тріумфують з їх побідою! Та що, не судилось менї, не судилось нїчого! Знаєте, як то в пісні співають:

Як зеленій конопельці у болотї гнити,
Ой так менї сиротинї за нелюбом жити.

— Ну, та що там про се! Стало ся і мусить дійти до кінця. А ось ваше дїло, воно повинно йти чим раз далї й далї. Бажаю вам найкрасших успіхів і маю надію, що успіх буде. А щоб вам дати доказ, що мої бажаня, то не пусті фрази, то прошу вас, прийміть отсе немноге,

що маю, візьміть се на основний фонд, який повинна мати ваша орґанізация.

І при сих словах Реґіна поклала на Евгенієвім бюрку свій саквояжик, що доси держала надітий за вушко на лівій руці.

— Ні, пані, — мовив Евгеній, — не робіть сего! Нам ніяких особливих фондів для нашої роботи не потрібно.

— Буде потрібно, буде! — мовила Реґіна і почала сквапливо надягати кальоші.

— Та головне ось що: ми не маємо права приймати їх від вас у такій хвилі. Не знаю, що там є у тім вашім саквояжику, але припускаю, що се всї ваші засоби, якими ви могли розпоряджати в даній хвилі, які могли бути для вас основою самостійного житя. Зрозумієте пані, що я не можу приняти від вас того фонду, відібрати вам у найтяжшій хвилі сеї вашої піддержки.

— Е, що там! Моя найтяжша хвиля вже минула! — мовила Реґіна і з поспіхом почала вдягати на себе шубу. — Ніякої піддержки менї не потрібно, а ви повинні приняти те, що я даю вам. Тим більше що — —

В тій хвилі на сходах загуркотіли важкі кроки кількох людей. Якась рука брязнула клямкою від дверей Евгенієвого покою, а переконавши ся, що вони замкнені, застукала сильно до дверей.

Евгеній схопив ся і поступив крок наперед, потім обертаючи ся до Реґіни вказав їй очима бокові двері, що вели до його спальні і були до половини відхилені. Вона нечутними кроками вийшла і замкнула двері спальні за собою.

Стук повторив ся. На коррідорику перед дверима чути було гомін і сьміхи.

— Хто там? — запитав Евгеній.

— Прошу відчинити! — озвав ся якийсь грубий голос.

— Хто просить?

— Прошу відчинити! В імени закона! — мовив той сам голос і рівночасно повторило ся стуканє до дверей з більшою силою.

— Овва! В імени закона! — іронічно скрикнув Евгеній і для обезпеки вложив у кишеню набитий револьвер,

що лежав у шуфляді його бюрка. — Прошу сказати, хто там добиває ся, инакше не відчиню!

— Та відчиніть бо, пане, до сто чортів! Я домагаю ся, я, Стальський! — заревів за дверима пяний голос і рівночасно почалось до дверей скажене стуканє кулаками і ногами.

LV.

Сего понеділка від самого рана Баран був дуже неспокійний. Від часу новорічної авантури він жив мов у полусні. В день він ходив і нишав по подвірю, робив дещо, різав і колов дрова, носив воду до прачкарні, що була в сутеренах, або бігав за справунками, які давали йому партиї. Він робив усе те досить добре, але не говорив майже нїчого, а властиво раз-у-раз воркотів собі щось під носом. У ночи забивши ся в свою комірку він говорив сам до себе голосно, говорив зовсїм без звязку про тисячні річи, що мов ріжнобарвні черепки в калейдоскопі пересували ся по його голові, вяжучи ся в тисячні зовсїм несподївані фіґури і звязки. Зальотна прачка і краса киця з сусїдства і стара бабуня, що збирала кости по сьмітниках, і пяниця, що кричав у шинку, і Антихрист, що мав прийти не сьогодні, то завтра, і Евгенїй і мужики і пани і все-все перевертало ся і мішало ся в його голові і було темою його самітних монольоґів. І чим далї в ніч, тим його неспокій збільшував ся, а о одинацятій він вибігав на двір, чіпляв на себе балїю і виходив на ринок. Правда, намови Ваґмана і поліциянтів мали на його хору волю на стілько впливу, що він не брав праників, а тарабанив тілько кулаками. Один поліциянт зробив йому ще ласку і дарував йому старі суконні рукавиці, щоб не відморозив рук. Баран сповнював сумлїнно даний йому наказ і за кождим разом ідучи на свій нічний обхід надївав ті рукавиці на руки, так що гук від балїї був ледви чутний. Обійшовши тричі ринок і раз костел і оббивши собі руки, так що аж пашіли, Баран вертав до дому, скидав балїю до шіпки, а сам не роздягаючись кидав ся на свою постелю і спав до рана мов убитий.

Але сьогодні від самого рана він був страшенно неспокійний. Не знати, коли: чи зараз по пробудженю, чи при вставаню, чи при першім виході з хати йому мигнула в голові думка, що сьогодні, саме сьогодні має появити ся в місті Антихрист. І ся думка почала вертіти ся і бренїти в його голові мов оса. Все довкола него, що він бачив, чого доторкав ся, потверджувало її. Ледова вода, в якій він мив ся, видалась йому горячою як кипяток — не даром, се його знак. Коли він вийшов на подвірє, в отворену браму з вулиці заглянув якийсь великий, чорний, незвісний йому пес — се його післанець. Крук закракав над його головою — се його віщун. Баба перейшла з коновками, дим вив ся з комина і стелив ся по подвірю, огонь під кітлом у прачкарні тріщав і порскав горючим вуглєм на серед хати — все те, все були його знаки!

І нараз Баранови мигнула в голові думка, що він надійде зі своїм військом зі сходу — від Вигоди, зупинить ся на мостї, а передом пішле свою аванґарду до міста, щоб на ратуші заткнула його хоругов. Він був певний, що се стане ся зараз, а може вже й стало ся. І ось покинувши коновки з водою перед дверми прачкарні він у смертельній трівозї скочив до своєї комірки, надів стару, куцу кожушину, яку недавно дістав від Ваґмана, і балакаючи ненастанно сам до себе та розводячи руками поспішив за місто, на міст, на Вигоду.

На дворі потеплїло після довгих морозів. У містї була відлига, але за містом тяг холодний вітер і курив дрібним снїгом. Ріка стояла під ледом, і тілько декуди, на шипотах та бистринах вода попролизувала грубу кригу і клекотїла в пролизах викидаючи тут і там невеличкі потічки, що розливали ся поверх леду і звільна замерзали всякаючи в снїг, яким покритий був лїд. Найбільший пролиз був як раз під мостом з правого боку, де вода розбиваючись о здорові дубові колоди вкріплені там для розбиваня леду, творила понизше глубокий вир, що крутив ся і клекотів, від часу до часу хруськаючи невеличкими кригами, які надпливали з гори і тут мололи ся на дрібні шматочки то об колоди, то об острі береги грубих криг. Се місце так і звало ся Клекіт. Його навіть при низькім стані води

обминали і рибаки і пливаки, а тепер, коли ріка „дула ся“ під ледом наслідком теплійшої хвилі, воно було аж страшне в своїй дикій красоті. Баран сам не знаючи, чого і по що, зупинив ся на середині моста і довго вдивляв ся в спінене гирло і слухав хруськоту криги. В його уяві мигнув образ тої страшної ночи, коли він на руках, мов дитину, приніс сюди свою задушену жінку і з отсего самого місця вкинув у Клекіт. Він зазирав тепер у воду без нїякого зворушеня, але з якоюсь дитинячою цїкавістю. Йому здавало ся, що зо дна Клекоту, з тих клубів піни, що бігали довкола поверх води, ось-ось вихилить ся дрібна жіноча рука і кивне йому, покаже кудись, дасть якийсь знак. Ся нова думка моментально усунула з його душі ті образи, що доси мучили її; він забув про Антихриста і його полки, забув про Вигоду і про горб, із якого мав виглядати, і всьміхаючи ся стояв на мості та цїкаво заглядав у Клетіт.

— Розуміють ся, розуміють ся, — мовив він сам до себе, — вона кликала мене. Має щось сказати менї. Дивно, як вона доси витримала тут. Адже мокро й холодно. Ну, та щож, коли хоче вернути до мене, то я й овшім. Адже шлюбна жінка! Гріх би був не приймити. Тілько слухай, Зосю, щоб менї від тепер ані-нї давніх фох! Борони тебе Боже! Тиж знаєш, я не був для тебе злим чоловіком, то по щож ти робила менї се? Я й тепер — борони мене Боже! Нїчого тобі не скажу, не випімну. Нехай се все йде з тим часом. Але на будуще памятай! — Будь добра, будь така, як була зразу, моя люба, маленька кіточка, моя курочка, моя красавичка! Добре?

І нараз йому стрілила до голови нова думка. Коли вона верне сьогодні, то кудиж він поведе її? До своєї комірки? Ну, се хиба сьміх людям казати! І він що духу побіг до міста, а відходячи ще раз обернув ся в напрямі Клекоту і мовив:

— Я зараз, Зосуню, я зараз верну! Не бій ся, я буду на час. Мушу піти вперед прилагодити хату. Адже я без тебе, голубко, не панував. Мене покинули всї, я зробив ся жидівським слугою, сторожем, і живу в такій кучці, в такім барлозї, що ти й песика свойого боялась би за-

перти там на ніч. Так, моє серденько, перебідували ми обоє той час. Ну, але тепер усьому конець. Ти вернеш ся, я заслужив великі гроші, найму у Ваґмана гарне помешканє з трьох покоїв і кухні — на першім поверсі, аякже! Накуплю гарних меблїв, диванів, зеркал — усе для моєї бідної Зосеньки, щоб вона знала, як я люблю її.

І в веселім настрою, балакаючи ось так і перебираючи подрібно всї меблї, все уряджене будущого помешканя він ішов до міста, щасливий як ніколи, не звертаючи уваги ні на що і ні на кого.

Було вже геть з полудня, коли він дійшов до ринку. Чалапкаючи в глубокім, мягкім снігу він утомив ся, був увесь мокрий від поту і почув сильний голод. Якось не думаючи про се вступив до знайомого шинку. Шинкарь, якому він часто робив ріжні прислуги: носив воду, рубав дрова, двигав бочки або направляв ріжну посуду, поздоровив його приязно і не чекаючи замовленя поставив перед ним добрий келїшок горівки і булку.

Баран пильно, уважно глянув на него і всьміхнув ся.

— Ага, ага, знаю вас. Ви Мошко. Ви добрий чоловік. Моя Зося также говорила, що ви добрий чоловік. Вона вас знає. О, будете бачити, вона пізнає вас від першого разу. Добрих людей не годить ся забувати.

Мошко знав про Баранів хоробливий стан, що в останнїх днях значно погіршив ся, і кладучи йому руку на плече мовив:

— Візьміть, Баране, випийте й закусїть! Ви голодні.

— Е, що там голоден! — мовив радісно Баран. — Се тілько сьогодні ще. Остатнїй день. Сьогодні вона верне і всїй бідї конець буде. Адже знаєте, Мошку — додав він пошептом схиляючи голову до шинкаря, — у мене є великі гроші! Зложені, сховані... Се я навмисно нїкому не говорив про них. Навмисно чинив себе таким бідним. А ось побачите від завтра. Коли моя Зося верне! Ну, ну, та я наперед не хочу говорити. Ваше здоровлє, Мошку!

І він випив горілку, а потім почав їсти хлїб, ломаючи по крихітцї, жвучи його і ковтаючи очевидно без нїякого апетиту. А тим часом говорив, говорив ненастанно. Думка про сховані гроші опанувала тепер його уяву і він почав

оповідати якусь нечувану історію про те, як він разом з дванацятьма розбійниками забив богатого пана, забрав у него гроші, одурив своїх товаришів і сам забрав усі гроші та сховав їх у безпечне місце. Ті колишні товариші чатують на него за містом, лагодять ся вбити його, записали себе Антихристови, щоб тілько при його помочи дістати його в свої руки, але він не боїть ся їх. Доки був сам, то бояв ся. Але сьогодні вертає його Зося, а у неї є така сила, що віджене всї ворожі стріли. Адже вона не дармо жила в Клекотї, служила там, бідувала, щоб навчити ся чарів і обгородити його від усякої біди.

В шинку було пусто. Рідко коли який робітник або міщанин заходив, випивав на стоячки чарку горілки, платив і йшов далї. Баран сидїв у кутї, опертий на лікті, похиливши голову і балакав — тихійше, чим раз тихійше. Перед ним лежав пощипаний, недоїджений шматок булки — він не бачив його. Мошко давно не слухав його бесїди — він не завважував сего і говорив, говорив, поки в кінцї його голова зовсїм не спочила на столї. Він заснув.

Коли прокинув ся, була вже сема година. Вікно перед його очима було темне, в шинку над шинквасом горіла лямпа, а за столом сидїли деякі звичайні вечірні гості, пили пиво, балакали і сьміяли ся. Баран схопив ся з місця і почув якийсь страх. Що се він робить? Адже він мав іти до Ваґмана, наймати помешкане, купувати меблї! А тут уже ніч. І не кажучи нїчого він прожогом кинув ся з шинку і вибіг на вулицю.

На дворі падав снїг, тихо, ненастанно. Небо насунулось важкими хмарами, а нафтові ліхтарні на вулицях видно було мов крізь сито. Баранови не далеко було до Ваґманового дому. Він застукав до дверей, які звичайно були замкнені. По хвилї Ваґман вийшов сам і відімкнув йому. Він не держав слуги, а тілько послугачку, що тепер прилагодивши вечерю пішла собі до дому. Ваґманова жінка виїхала ще рано до сусїдного місточка на весїлє якоїсь своячки. Побачивши Барана Ваґман впустив його до свого покою, що був разом і його спальнею й канцеляриєю і де обік ліжка стояла здорова Вертгаймова каса. Сївши на своїм старомоднім фотелю оббитім шкірою Ваґман обернув ся до Барана, що своїм звичаєм стояв край порога.

— Ну, що там чувати, Баране?

— Добре, прошу пана, — мовив радісно Баран.

— Щож там таке добре?

— Вона вертає сьогодні.

— Що за вона?

— Ну, та моя Зося. Я тілько недавно довідав ся. І про гроші нагадав собі — знають пан, ті мої, сховані. Від коли вона покинула мене, то я й про гроші забув — так як би замануло. А тепер від разу все ясно стало перед очима. Там тих грошей буде — здаєть ся, сорок, чи пятьдесять тисяч дукатів — саме золото — ну, так, бо папери погнили-б. Правда, будемо мати чим жити обоє до старости. Ну, хиба ми не заслужили собі? Хиба не перебідували стількі роки? А я то все говорив, що Господь Бог поки шле біду, то шле, а потому як побачить, що чоловік собі з біди нїчого не робить, то він зачинає слати добро.

Ваґман зрозумів, що Баран хорий і бажав відвести його думку на иньші шляхи.

— Там сьогодні з прачкарнї допитували ся за вами. Казали, що ви як рано вийшли з дому, то й на обід не приходили.

— І не прийду! — мовив весело Баран. — Що то менї за обід у прачкарнї! У мене від завтра не те буде. Слухайте, пане Ваґман, я хотїв просити вас, щоб ви винаймили менї яке гарне помешканє. Адже розумієте, як вона верне, то менї неможливо жити з нею там, де жию тепер. Я гадаю... Адже те помешканє, де живе Рафалович, на поверсї, воно від завтра вільне? Правда?

— Хиба він виповів? — запитав Ваґман, не хотячи виразно заперечувати.

— О, адже він від завтра буде жити в ратуши. Він буде у нас бурмістром, буде печатати всїх людей, а хто не схоче приняти його печать, того на муки, на смерть!

— Слухайте Баране, — мовив Ваґман, ще раз силкуючись звернути Баранову думку на иньший шлях, — я би мав до вас маленьку просьбу. Не могли-б ви занести менї отсей лист на почту? Тепер доходить пів до осьмої. Підїть зараз, бо за пів години замкнуть. Надасте за рецепісом. Ось вам грошї. Кілько тут маєте?

— Пятнацять крейцарів, — мовив Баран беручи гроші.

— А лист як маєте надати?

— За рецепісом. Що пан мене питають так би я був дитина? Чи може пан думають, що я одурів? О, я зараз!

І він ухопив лист і гроші і рушив із покою.

— А зараз вертайте і принесіть рецепіс! — крикнув йому на здогін Ваґман.

— Зараз буду! — відгукнув уже з надвору Баран. Але коли вийшов за фіртку і опинив ся на вулиці, йому стрітилась перешкода, яка відвернула його кроки і його думки від разу в иньший бік. Він зіткнув ся майже лицем у лице з Реґіною, пізнав її і в тій же хвилі почав пригадувати собі, що хтось колись велів йому слїдити за нею. Надармо силкуючись пригадати собі, хто й коли, він пішов за нею назирци. Аж коли побачив, як вона війшла в сїни „його“ дому і піднялась на сходи, що вели до помешканя Рафаловича, він пригадав собі наказ Стальського і зареготавши ся несамовито побіг що духу до реставрацийки, де Стальський звичайно проводив вечірні години. Він і сим разом застав його тут. При однім столї в відгородженій нижі сидїли Стальський, Шварц, Шнадельський і ще два якісь панки за повними гальбами пива. Баран став у дверцях нижі і витріщивши на Стальського свої несамовито блискучі очи та розтягши широко уста до усьміху покивав пальцем не кажучи ані слова.

— Се ти Баране? — мовив Стальський. — А що там? Маєш що сказати менї?

Баран не кажучи нїчого засьміяв ся значучо і кивнув головою в той бік, де було помешканє Рафаловича.

— Що? — скрикнув Стальський зараз догадавши ся, в чім дїло. — Те, що я казав тобі?

Баран потакнув головою і знов засьміяв ся.

— Тепер?

Баран знов потакнув головою і зробив жест обійманя та цїлованя.

Стальський зірвав ся з місця.

— Панове! Прошу вас за сьвідків. Не розпитуйте нїчого, лиш ходїть. На хвилечку. Пиво нехай лишаєть ся. Прошу за мною. Побачите щось цїкавого.

І всї мовчки посунули лавою з реставрациї і під проводом Стальського подались до Евгенієвого помешканя. По довгій стуканинї, коли галас у сінех наробив розруху в цїлій каменицї, Евгенїй відчинив. Усї панове під проводом Стальського втовпили ся в комнату. Крізь двері, що лишили ся відчинені, валила з надвору до покою студена пара.

— Пане! — крикнув патетично Стальський, спинивши ся як раз против Евгенія, — де моя жінка?

— Не знаю, пане Стальський, — бліднучи на лицї, але рівним, спокійним голосом відповів Евгенів. — У мене її нема.

— Нї, пане, вона у вас! — підносячи голос мовив Стальський, — і я прошу вас не скривати її, а зараз видати в мої руки.

— Запевняю вас, що її тут нема, — змагав ся Евгенїй.

— Брешете, пане! — ревнув Стальський і прискочивши до бюрка, вхопив Реґінин саквояжик, який вона лишила. — Бачите, ось доказ! Її саквояжик! О, тут на замку її підпис виґравіруваний. Прошу панове, подивіть ся.

— Помиляєтесь, пане Стальський, — мовив Евгенїй не тратячи супокою. — Вашої пані тут нема.

— Corpus delicti, панцю! Corpus delicti! — з тріумфом кричав Стальський, потрясаючи саквояжиком. — Отсе само не прилетїло з мойого дому і не впало на ваше бюрко! Де вона? Покажіть її!

— Пане, вспокійте ся! Я вам виясню все!

— Де моя жінка, злодію! — кричав Стальський, наступаючи до Евгенія. Сей цофнув ся кроком в зад.

— Пане Стальський, — мовив він остро. — Не забувайте ся! Ви в моїм домі, вдерли ся насильно, з компанією, нападом... ображаєте мене... памятайте, що я сего плазом не пущу.

— Де моя жінка? — репетував Стальський. — Віддай менї жінку, а тодї говори і роби собі що хочеш.

— Кажу вам ще раз, її нема тут. Була перед тим у канцелярії, не застала мене, ждала і пішла забувши отсей саквояжик.

— Неправда! Неправда! Вона перед хвилею була тут і мусить бути тут. Ану, панове! — мовив він обертаючись до свойого товариства, — перешукаємо се гніздечко.

— Не сьмійте рушити ся з місця! — крикнув Евгеній.

— Що, ти мені забороиш? Ти смаркачу! — крикнув Стальський і рушив до дверей спальні. В тій хвилі Евгеній скочив до него, одною рукою вхопив його за горло і здусив так, що Стальський тілько зїпнув і вибалушив очи, а другою пхнув його в груди так міцно, що Стальський мов з пращі вилетів за двері, через вузенький коридорик і з гуркотом покотив ся долї сходами.

— За ним! крикнув Евгеній до иньших, що стояли не знаючи, що робити. Шнадельський перший сунув ся наперед до Евгенія, але у сего в руцї в тій хвилї блиснув револьвер, якого дуло опинило ся на кілька цалїв перед очима Шнадельського.

— Прошу ґречно: ось туди дорога! — мовив Евгеній держачи револьвер у простертій руцї.

Два панки, що держали ся з заду, перші висмикнули ся з комнати, а за ними цафаючи ся в задгузь вийшов і Шнадельський. Евгеній замкнув за ними двері. Потім узяв з бюрка лямпу і застукавши до дверей своєї спальні війшов до середини. В спальні горіла сьвічка. Реґіни не було ані слїду. Тілько дверцї, що вели зі спальні до маленьких сїнець, які знов дверима виходили на ґанок, показували, куди вийшла вона. Евгеній заглянув до тих сїнець, на ґанок — Реґіни не було нїде.

LVI.

Барана не було при тих подіях у Евгеніївім помешканю. Коли все товариство під проводом Стальського вийшло з шинку, Баран ішов також з ними. Та ось на вулицї його взяв за плече Шварц і заговорив стиха:

— Відки, Баране?

— Був у Ваґмана.

— Він дома?

— Дома.

— Сам?

— Сам.

— Що робить?

— Не знаю. Певно гроші лічить. Вислав мене на почту.

— На почту?

— Так. З отсим листом. Велів надати за рецепісом і зараз вернути.

— Давай сюди лист! — шепнув Шварц.

— Алеж я маю занести його на почту, — сперечав ся Баран.

— Я занесу сам. Давай!

— А рецепіс?

— Занесу Ваґманови. Я й так маю поговорити з ним.

— Ну, то про мене. Тут є гроші на рецепіс.

— Не треба. Йди до шинку і кажи дати собі за них пива. Я зараз прийду.

— А ви за свої зарекомендуєте?

— Так. Іди і не турбуй ся.

Баран пішов до шинку. Шварц забіг також за ним і вскочивши до нижі, де сиділо перед хвилею товариство і де стояли ще ледво надпиті гальби пива, зирнув на лист, що таким дивним способом дістав ся йому в руки. Лист був адресований до ґрафа Кшивотульського.

— А се що таке? —, шепнув Шварц і не думаючи довго роздер коверту. В ковертї була картка паперу і квіт. На картцї було написано по нїмецьки: „Платячи менї гроші за відомі папери, ясновельможний ґраф забули у мене квіт. Посилаю його почтою. Ваґман“. А квіт, нотаріяльно леґалїзований, виявляв, що за продані довжні папери, виставлені на імя пана Брикальського під застав його маєтности на суму 70.000 гульд. ґраф Кшивотульський заплатив їх властителеви Ваґманови умовлену суму 50.000 гульд. Одержавши сю суму Ваґман передає папери ґрафови і зрікає ся всякого дальшого права до них. Дата була нинїшнього дня.

Перебігши очима лист і квіт Шварц зацмокав, сховав папери в кишеню і стрілою вискочивши з шинку погнав до Евгенієвого помешканя. Тут він зупинив ся в брамі і ви-

шукавши собі зовсім темне місце між парканом і сягом дров, що стояв на подвірю, заховав ся і почав ждати.

Зараз у першій хвилі до його слуху дійшло скажене стуканє і крик із першого поверха. Потім зробило ся глухо, потім по при него промайнула тихо мов тінь висока жіноча постать, уся в чорному, заслонена вельоном і затулена в футро. З першого поверха долїтали голоси немов оживленої сварки. Потім знов крик, стук тяжкого тїла по сходах, потім гуркіт кроків і скажений вереск Стальського:

— Злодію! Віддай мою жінку! Поліція! Сюди! На поміч! Мені вкрадено жінку.

— Але тихо! Ша! Не робіть скандалу! — втишували Стальського його товариші, яким досить неприємно було, що встрягли в сю історію, в якій почали підозрівати просту напасть Стальського.

— Нї, не буду тихо! Не буду! — репетував Стальський, стоячи на подвірю. — Ось тут стоятиму і не вступлю ся. І буду кричати цїлу ніч, поки менї не верне жінки!

Вся камениця була збентежена. На ґанках, у вікнах і сїнях стояли люди, шептали, охали і ахали.

— Пане Стальський, — мовив Шварц наближаючи ся до него, — будьте ласкаві, вспокійте ся. Вашої пані тут нема.

— А ви як знаєте?

— Бо бачив її, як вийшла відси.

— Вийшла! Як то може бути?

— Проста річ. Камениця має два виходи. Ви вїйшли переднїм, а вона вийшла противним.

— Давно?

— Вже буде зо чверть години.

— І куди пішла?

— Не знаю.

— Певно до дому, — додав хтось із товариства. — А ви на дармо наробили галасу.

— На дармо? О, нї! Я нїчого не роблю надармо. Я свойого не дарую. Панове, прошу зо мною! Може ще догонимо її по дорозї.

— Трудно буде, — мовив Шварц. — Вона правдоподібно сїла на санки, що проїжджали сюди, і поїхала.

— А я думаю, що вам поперед усего треба вспокоїти ся, — мовив один із товариства. — Успокоїти ся і обдумати справу докладно.

— Сеж не переливки. З адвокатом справа, — додав другий.

— Я раджу: зайдїмо ще на хвилю до шинку, допиймо пиво, а потім можемо заглянути й до вас до дому, чи єсть пані дома.

Стальський не дуже був рад сьому, але товариші майже силою потягли його з собою. Шнадельський ішов також за ними, але коли дійшли до темного місця, де вулиця скривлювала, а лямпи не було близько, Шварц потаємно шарпнув його за рукав. Він озирнув ся і зупинив ся.

— А що там? — запитав.

— Пст! Відстаньмо від них! Ходи сюди в закуток! — шептав Шварц.

— А що? Маєш що цїкавого? — запитав Шнадельський.

— А вжеж! Ідемо до Ваґмана.

— Чого?

— Ну, звісно. Завтра до Америки.

— Як то? Маєш щось певного?

— Розуміє ся. Певне те, що у него є гроші. І він сам. І жде на Барана, значить, двері відчинені. А хоч би й нї, то на стук вийде відчинити.

— Ну, і що?

— Ходи! По дорозї поговоримо. А цїкаві річи!

І взявши ся по під руки вони пішли в противний бік, у напрямі до Ваґманового дому.

Надїя Шварцова, що Ваґман ждучи Баранового повороту лишить сїнешні двері не замкненими, збула ся. Навіть більше, він забув замкнути двері з сїней до свойого покою. Сидячи коло стола заглублений у якихось рахунках він так був занятий, що не думав про двері. Коли брязнула клямка, він не обертаючи ся і не підводячи голови запитав:

— Се ви, Баране?

— Я, — почув ся якийсь не Баранів голос.

Ваґман обернув ся. Перед ним стояв Шнадельський. У Ваґмана лице поблїдло, серце моментально перестало

бити ся. Він зрозумів, що справа не добром пахне і сидів мов задеревілий.

— Ви... ви до мене? — почав він ледво видушуючи з горла слова. Але в тій хвилі з за плечей Шнадельського висунув ся Шварц і скочив до Ваґмана. Сей пробував схопити ся з крісла, та Шнадельський одною рукою притиснув його за плече, а другою затулив йому рот. Ваґман пробував крикнути, простяг руки, щоб відпихнути Шнадельського, але в тій хвилі Шварц закинув на його шию тонкий, міцний шнурок і стиснув що сили. Ваґман широко витріщив очи, голос замер у його горлі.

— Пускай плече! Тягни за шнур! — шептав Шварц. Шнадельський послухав наказу. Коли стиснули міцно за шнур — Шварц за один конець, а Шнадельський за другий, то Ваґман сидячи на кріслі скажено затрепав ногами. Вони не пускали, тиснули що раз дужше. Ще кілька рухів, то руками, то ногами, і спокій.

— Неживий! — шепнув Шнадельський весь тремтячи при виді страшного Ваґманового лиця.

— Ні, жиє ще! — шептав Шварц. — Поможи!

— Що хочеш робити?

— Ось тут його! На отсей гак. Неначе сам повісив ся.

І оба підняли Ваґмана, потім Шварц завязав оба кінці шнура за гак вбитий високо в стїні — колись там висів великий образ — і підтягнувши тїло до гори пустили його висїти. Ваґман ще трепав хвилю ногами, потім голова звісила ся на груди — було по нїм.

— А тепер живо, за грішми! Чи двері замкнені?

— Ні! — шепнув з переляком Шнадельський бачучи, що вони відчинені на розстїж.

— Замкни!

Поки Шнадельський замикав дворі, Шварц перешукував Ваґманові кишені, щоб знайти ключі від Вертгаймівки. Знайшовши ключі він відімкнув касу. Гроші лежали на купі — банкноти, золоті й срібні монети — чистих 50.000, нинї одержаних Ваґманом від Кшивотульського. Шварц загарбав їх у невеличкий мішочок, що межав тут же в касї, і встромив до кишені.

— Буде з нас! — мовив радісно.

— А більше готівки нема? — питав Шнадельський, переглядаючи ще шуфляду бюрка.

— Нема. Векслі, скрипти — чорт бери, се не для нас. Ходімо.

І оба вийшли. Виходячи вони замкнули на ключ двері Ваґманової комнати, а ключ вкинули назад до середини відхиливши силою долішню половину не дуже солідних дверей. Потім вийшли з сіней на вулицю, де в тій хвилі не було нікого. На дворі падав густий сніг; високо над містом у верхівях дерев гудів вітер. Місто дрімало.

— Куди тепер? — питав Шнадельський цокочучи зубами зо страху.

— Ходімо до шинку, до нашого товариства! — мовив Шварц.

— До них? Ні, не можу. Я ввесь трясу ся. На мні певно лиця нема. Зараз пізнають.

— Тьфу! Мякушка з тебе! — мовив Шварц. — Ну, про мене, то лиши ся на вулиці! Я зайду сам. Конче треба, щоб нас тепер бачили в шинку. Се відверне від нас підозрінє бодай на перший час.

І вони пішли вулицею, бродячи в глубокім снігу, яким за сей вечір покрила ся земля. Перед шинком Шнадельський лишив ся сам на дворі, а Шварц увійшов до середини.

— Пан Стальський тут? — запитав він шинкаря.

— Нема. Ось перед хвилею вийшов з панами.

— Ну, тай поквапив ся. А я за ними шукаю.

— Пішов до дому. Можуть пан іще догонити його.

В тій хвилі озирнувши ся Шварц побачив Барана, що куняв за недопитою гальбою пива. Він приступив до него і потермосивши його за плече крикнув:

— Гей, Баране! Вставай!

— Га! — крикнув крізь сон Баран і почав протирати очи.

— Ти тут спиш? Хиба тут тобі місце спати? Вставай, до дому!

— А хиба що? — з просоня запитав Баран.

— Пора тарабанити по місті. Ти забув? — жартував Шварц.

— Тарабанити? Ага-га! А я й забув. Добре, добре. — І чухаючи ся в потилицю він рушив із шинку. Шварц зареготав ся.

— Ще справді готов послухати та тарабанити! — промовив весело, обертаючись до шинкаря. — А в такім разї ще пан комісарь мене засудить на кару, що я намовив його.

— Га, га, га, — сьміяв ся шинкарь. — А я посьвідчу, що так і справді було.

Шварц і собіж засьміявши ся і побажавши шинкареви доброї ночи вийшов на вулицю.

Шнадельський стояв на вулиці і голосно дзвонив зубами.

— Що, тобі ще не ліпше? — шептав до него Шварц.

— Ні. Все нутро мов кипить. А що, нема їх?

— Нема. Пішли всї до Стальського. Ходім і ми!

— Не можу! Ні за що не можу.

— Ну, то ходім де до иньшого шинку. Візьмемо сепаратку. Випєш, розігрієш ся. Або ляжеш троха.

— Ні, не ляжу. Страшно менї.

— Ну, не будь дитиною! Що се знов за фохи! Запануй над своїми нервами. Справа пішла чудесно.

— Ти... ти ошукав мене, — мовив несьміло Шнадельський. — Я думав, що се буде так... заберемо... Ну, закнеблюємо... але сего... сего я не надіяв ся.

— Дурниця! Що там думати про се! Ходім! Передихаєш, а потім я би радив конче ще зайти до Стальського.

І взявши Шнадельського під руку Шварц повів його якоюсь півперечною вуличкою в напрямі до ринку.

LVII.

Ніч. Над містом глухо шумить вітер. Із навислих хмар сипле сніг, та вітер рве його і крутить у скаженім танцї, і носить, кидає, знов підносить, поки в кінцї розмелений на дрібну густу муку не кине на землю. Тай тут іще не дає спочити йому. Котить вулицями, збиває купи і розбиває знов, піднимає стовпами, туманами, бє ним до вікон, натрушує його прохожим у лице, в очи, за ков-

нїрі, затикає ним усї шпари, заповнює рови, засипає слїди і стежки.

Під тою курявою місто дрімає, мов скорчившись із холоду. Лиш де-де на вулиці одинокий прохожий іде згорблений, боре ся з вітром і з метелицею, що бє на него рівночасно з усїх боків, і хоч куди-б він повернув ся, все попадає йому в очи. Лиш де-де з вікон блимає сьвітло, що ледво мерехтить за сніговим серпанком.

Мерехтить таке сьвітло з Реґининої спальнї. Реґіна одягнена в свій чорний стрій ходить як звичайно по покою, але не говорить нїчого. Вона держить себе руками за голову, мов боїть ся, щоб голова її не розскочила ся, і ходить вперши очи кудись у неозначений простір, не бачучи нїчого довкола себе, не думаючи нїчого. Її шуба лежить на ліжку — так як скинула її вернувши перед чверть годиною до дому; кальошів таки не скидала, і се чинить її хід легким, нечутним, мов хід мари, що йде по траві не погинаючи її.

Нараз чути на ґанку стуканє кількох пар чобіт, що обтрїпують снїг. Потім скрипнули двері, почули ся голоси.

— Вона дома. Побачите, що се все якась байка! — мовить один голос.

— А я думаю, що вона не дома! — голосно говорить Стальський.

— Чуєте, її хід? — мовив знов перший голос.

— А хоч і дома, то про те була у него, — знов говорить Стальський.

Кроки в покою. Стальський сьвітить. Пересувають крісла. Хтось торкнув ся до клямки її дверей. Ті двері були не замкнені. Ось вони відчинили ся. В дверях стоїть Стальський.

— А, добрий вечір пані! — мовить він. — Може би пані були ласкаві вийти на хвильку до нас?

Реґіна не оглядаєть ся на него, не зупиняєть ся і йде далї повертаючи ся до него плечима.

— Реґіно, чуєш? Ходи сюди! — мовить Стальський лагідно, але енерґічно.

Вона мовчить, мов не чує. Він наближає ся до неї, бере її за плечі і виводить до сальону. Присутні в са-

льонї два панове встають із крісел і стоять весь час дальшої сцени.

— Скажи нам, Реґінко, — мовить солоденько Стальський, вивівши її на серед покою і стаючи напротив неї, — ти виходила з дому кудись тепер вечером?

Реґіна дивить ся на него мов не чуючи або не розуміючи його питань. Вона бліда як труп, а жовтавий відблиск нафтового сьвітла надає її лицю в нижнїй части якийсь зеленковатий, страшний відтїнок.

— Ах, не заперечуєш! — мовив Стальський. — Значить, се правда. Ти виходила. Тебе не було дома. А не можна би знати, гарна масочко, куди се ти виходила сама в таку пізну добу і в таку погану погоду? Нам було би дуже цїкаво дізнати ся про се!

Реґіна мовчить, вперши в него свої великі, чорні очи.

— Не говориш? Може забула? Память коротка? Позволь, що я пригадаю тобі. Там, недалеко ринку, на розі. Одноповерхова каменица, перед нею широке подвірє обведене парканом... А на поверсї мешкає молодий панок, кавалєр, наш знайомий... добрий знайомий. Чи він просив тебе на гербатку, чи ти сама з власної волї рішилась віддати йому візиту?

Реґіна мовчить не зводячи з него очий. Його слова, бачить ся, не роблять на неї нїякого вражіня. Вона не блїдне ані червонїє, не плаче, не мішає ся, стоїть спокійно. Панам, що стоять з боку і дивлять ся на сю сцену, робить ся моторошно. Один із них обертає ся до Стальського:

— Пане офіцияле! Ваша пані мабуть нездорова. Прошу вас, покиньте тепер сю справу!

— Нездорова! — скрикнув весело Стальський. — Борони Боже! О, ми знаємо себе занадто добре! ми знаємо всї ті фінти і хитрощі. Нам не заімпонуєте, гарна масю, ані тими витрїщеними очима, ані тою мовчанкою, ані тим уданим остовпінєм. Ми розумїємо се все дуже добре і маємо надію таки дійти з вами до ладу. Отже ще раз питаю. Скажи: ходила ти сьогодні в ночи до Рафаловича? Чого ходила? Що там робила? Яко муж я маю право знати се.

Реґіна мовчить. Стальський заломує руки, хитає головою.

— Жінко, жінко! І не сором тобі! Десять літ живемо з собою, і тепер робиш менї такий скандал! І скажи, тут при сьвідках, чи я дав тобі найменшу причину до невдоволеня? І хто би був подумав: така релїтійна, побожна жінка — і раптом забула про всї божі закони, потоптала ногами божу заповідь, втоптала в болото свою честь, осоромила мене перед сьвітом! Реґіно! Бій ся Бога, що ти зробила? Ну, скажи, промов слово! Нехай знаю, що маю думати иро тебе?

І взявши її за плечі він потермосив нею. Вона мовчала.

— Ну, Реґіно! — зачав він острійше, — сего вже за богато. Досить комедиї! Говори: була сьогоднї в ночи у Рафаловича, чи нї?

Се питанє міг Стальський звернути до одвірка — відповідь була-б така сама. Нараз він пригадав собі щось і скочив до своєї бунди.

— А, що я буду питати? Аджеж тут маємо corpus delicti! — І він виняв із кишенї Реґінин саквояжик, знайдений ним на Евгенієвім бюрку.

— Се твоє, правда? Ось твій підпис виґравіруваний на клямерцї. Се лежало на його бюрку. Ти се там поклала, правда? А тепер поглянемо, що там знаходить ся в серединї.

Він відчинив саквояжик, виняв із него цїнні папери, висипав на стіл біжутерії.

— А, ось що! — скрикнув він. — Панове бачите! Ся романтична історія має досить тверду матеріяльну підвалину. Ідеальна любов — прошу дуже! Людовий трибун і невинна жертва семейної тиранії — що за чудова пара! А моральний сенс: обікрасти тирана і драпнути в сьвіт. Ха, ха, ха!

І він реготав ся і лице його наливало ся кровю.

— Ну, скажи тепер: що се все мало значити? По що ти несла се до него? По що поклала се на його бюрку? Говори!

Він наближав ся до неї звільна. В його очах палали огники дикої злости, тої самої жорстокости, з якою він колись три дни мучив кицьку.

— Мовчиш? Злодійко! Перелюбнице! Так ось тобі за се! Ось тобі! Ось тобі!

І прискочивши до неї він з усего розмаху вдарив її в лице — раз і другий і третій. Вона похилила ся, мов верба від вихру. З її уст і носа закапала кров, але з її уст не вирвалось ані одно слово, ані один стогін. Один із присутних панів ухопив Стальського за руку.

— Пане Стальський! Що ви робите? Чи ви при розумі?

— О, аж надто! — кричав Стальський. — Але я мушу показати тій гадюці, що не хочу бути терпливою і покірною жертвою її амурів. Хоче на старости літ амурів — ально, на вулицю! Щаслива дорога! Але свойого чесного дому я не дам плямувати. Чуєш се — ти!

І він нахиливши ся до неї плюнув їй у лице.

Панам, що були сьвідками сеї огидної сцени, було сего за богато. Вони вхопили за калелюхи, попрощали ся зо Стальським і не дивлячись на нещасну Реґіну, засоромлені чогось до глубини душі вийшли з покою і щезли в снїговійниці, що ревла на дворі. Стальський запер за ними двері.

LVIII.

Реґіна все ще стояла на місці, нїма, недвижна, вперши очи в полумя лямпи.

— Ха, ха, ха, ха! — реготав ся Стальський вертаючи від дверей і кидаючи ся на софку коло стола. — А що, Реґінко? Добре я відіграв ролю морально обуреного? Ролю мужа ображеного в своїх найсьвятїйших почутях? Ха, ха, ха! Се було пишно, як я зачав тобі вичитувати мораль! А що, болить письо? Ну, ну, обітри ся і не гнївай ся. Се було потрібне — і для тебе і для мене. Се не з злого серця, рибонько, а для нашого добра. Від любого пана мила й рана — правда, Реґінко? Я знаю, ти у мене добра, ти мені не візьмеш сего за зле. А на що була потрібна вся та історія при сьвідках, се ти пізнаєш, як трошка старша будеш. І як Бог дасть тобі ліпший розум, то може й подякуєш менї. А тепер годї вже стояти та глядїти на мене так, як на людоїда! Ну, заспокій ся! Промов слово!

І він при тім пробував усьміхати ся до неї, але якось не міг довше дивити ся в її лице. Те лице виглядало страшно — з слідами колишньої краси, оббрукане кровю, бліде і з несамовито блискучими очима, воно виглядало як лице Медузи.

— Е, та що я буду до тебе балакати! Роби як собі хочеш! Думай як собі знаєш! Байдужісінько менї. Від сьогоднї маю тебе в руках, ось що головне. Від сьогоднї мусиш гнути ся передомною, мусиш так скакати, як я заграю. А скоро що не по мойому — нагоню з хати, викину на вулицю, ще й сам замельдую до поліції, велю втягнути тебе на лїсту таких женщин — знаєш? О, моя рибонько, я давно ждав на сю хвилю! Се буде мій тріумф, моя сатисфакция за Гануську, тямиш? У мене память добра, тай рахунку я знаю на стілько, що хто менї зробив одну прикрість, я йому зроблю десять, тай ще одинацяту додам причинку. Я казав тобі тоді: пожалуєш сего — ти не слухала! Тепер маєш!

Він устав із софи, наблизив ся до неї, але зараз знов відступив ся, мов щось відпихало його.

— Тьфу! — мовив відвертаючись. — Кілько клопоту мусить чоловік перейти з тим бабським насінєм! Поки з ними договориш ся до ладу, то волів би копу пшениці змолотити. Аж у горлї пересохло! Ану, чи є де в шафці хоч крапля якої живицї?

І він пішов до креденсу, виняв із него фляшку горілки і не шукаючи чарки підійшов знов до стола.

— Ось приятелька, ліпша від онтого окатого опудала! Ся нїколи не зрадить. Не богато вона вміє, але те, що вміє, удїлює завсїгди однаково. Здорове було, опудало!

І приткнувши шийку фляшки до уст він почав булькотати. Вицідивши з половину того, що було в нїй, він поставив фляшку на стіл і сїв знов на софку.

— О, се чудесно! Мов огонь пішов по жилах. Ну, Реґіно, випий і ти! Na frasunek dobry trunek! Ану! Покріпись — побачиш, мов рукою відніме! Все забудеш. А потому пай-пай... обоє... як муж і жінка... га? Як думаєш?

І регочучись цинічно він устав і наблизив ся до неї. Але знов почув, немов якась таємна сила відпихала його — і роззлостив ся.

— Тьфу на тебе! Відступи ся геть, чортяко! Ні пєш, ні говориш, тілько менї своїм відьомським поглядом ґуст відбираєш! Махай спати!

І він пхнув її в груди. Вона цофнула ся о крок далї і знов стала недвижно. Сгальський ще раз узяв ся за фляшку і поти цїдив, поки не спорожнив її всю. А потім сїв на кріслї, опер ся ліктями на стіл, склонив голову, воркотів іще щось пару хвиль і заснув.

Реґіна стоїть нїма, недвижна. Не думає нїчого. Витріщеними очима вдивляє ся в полумя лямпи, але не бачить нїчого довкола себе. В її уявї мигають відірвані образи, мов обривки ріжнобарвної матерії, кидані шаленим вихром. Блискучий камінець на соняшній вершинї — Евгенієве лице, молоде, сьвіже, як було тодї, коли обоє йшли вулицею зі школи фортепянової гри — туркіт фіякрів — лице тїтки — воно більшає, наближає ся, робить ся страшенною, гнилою машкарою, розхиляє гнилі уста, показує чорні, щербаті зуби і сточений червами язик і бубонить прокляті слова:

— Най вас Бог благословить! Най вас Бог благословить!

А потім знов блискучий камінець на соняшнім вершку — і маленька дївчина в ліжечку — і над нею похилене лице старої няньки — і бренить ледви чутно сумна-сумна пісенька:

Ой вербо, вербо кучерява,
Ой а хтож тебе скучерявив?
Скучерявила темна нічка,
Підмила корінь бистра річка.

А потім знов блискучий камінець на соняшнім вершку — і маленька дївчинка заблукана в лїсї — і лице Ганускы, повновиде, червоне, з повними, мясистими губами і з безсоромно всьміхненими очима — і знов тїтка в трунї — і з труни висунена трупяча рука киває на неї — і знов сумна-сумна пісня, мов жалібний бренькіт мушки замотаної в павуковій сїти:

Чи не будеш моя мила жалувати,
Гей, як ся буде сивий голуб трепотати?

А потім знов блискучий камінець на соняшнім вершку — і Евгенієве лице зівяле, старече, без цьвіту молодости, без чару любови — і щось безформне, холодне, стоптане, столочене і викинене на сьмітник, але ще живе, ще не домучене до решти — і знов бренить жалібна мельодия, мов стогін розпуки:

Ой буду я, мій миленький, жалувати:
Гей, а хтож буде дрібні дїти годувати?

І грядка фіялків, левкой, астрів. А то не астри, не левкої, не фіялки, а якісь дивні ростини з дитячими личками — дівчатка з блакитними очима, хлопчики — чути дитячий сьміх, галас — і рев хуртовини з надвору — і легкий стук до вікна — і вона помалу обернула лице — і її очи спинили ся на отворенім кредепсї. На поличцї кредепсу лежав сїкач, яким вона нинї рано колола цукор, і молоток. Вона зупинила ся очима на тих предметах, а в ухах її знов забренїла жалібна-жалібна мельодия, мов розпучний писк мушки замотаної в павутину:

Чи не будеш моя мила жалувати,
Гей, як ся буде сивий голуб трепотати?

— А справдї, чи буде трепотати ся? — сказав їй зично над ухом якийсь чужий, брутальний голос. Вона стрепенула ся — оглянулась — коло неї не було нїкого. Стальський спав поклавши голову на зложені руки, а невеличка лисина на його тїмю сьвітила ся до лямпи. Реґінині очи спочили на тій лисинї і їй здавало ся, що з тїмя Стальського блиснув до її ока промінчик подібний до того, який блискотїв колись із соняшного вершка.

— А справдї, чи буде трепотати ся? — повторив той сам чужий, страшний голос, і вона знов стрепенула ся і озирнула ся, але коло неї не було нїкого. Вона напружила слух, напружила застанову і зрозуміла, що сей голос говорив у нутрї її душі, на днї серця. Вона перелякала ся страшенно, бо чула, що там устає якась нова, грізна сила, незалежна від її волї, сильнїйша від неї. Ще хвилю вона мовчки, нїмо борола ся з тою силою, але та сила була брутальна, непоборима.

— Га, га, га! — реготалась та сила, — ну, що шкодить попробувати, чи буде трепотати ся?

І Реґіна мов знехотя підняла ся на пальці — потім піднесла одну ногу — зробила крок і станула знов на пальці. Тихо, не чути кроку. Хуртовина виє на дворі, товче снїгом у вікна — ще крок. Лямпа мигоче на столї — хробачок стукає в стїнї: раз, два, три, чотири — і став. Щось луснуло в її спальні — у неї завмерло серце — тихо-тихо — ще крок. Простягає руку до креденсу, бере в ліву сїкач, у праву молоток — тихо. Буря виє, снїг сипле в вікна, хробачок стукає в стїнї: раз, два, три, чотири — і знов замовк. Чому лише чотири стуки? „А, більше не треба“, — мовить у її нутрі грубий, брутальний голос. — „Чотири вистарчить“. — Тихо. Вона простує ся, сьміло йде до стола, легенько прикладає вістрє сїкача до тїмя Стальського — рука її не тремтить — підносить праву з молотком — і швидко що сили чотири рази бє по тупім краю сїкача.

Сїкач, широкий на добру долоню, весь, аж по тупий край затонув у мізку.

— Ггг! — гикнув Стальський. Механїчним відрухом голова метнула ся в гору, за нею все тїло, воно перехилило ся в зад і разом з кріслом з глухим лускотом горілиць упало на поміст. Голова вдарила ся до помоста, сїкач вискочив із рани, за сїкачем потекла кров змішана з мізком. Стальський затрепав ногами, силкував ся щось ухопити руками — ще раз — ще раз — лекше — лекше — годї — — —

Реґіна стоїть і дивить ся на него. В її вухах знов бренить мельодия:

Ой вербо, вербо кучерява,
Ой а хтож тебе скучерявив?

На дворі реве хуртовина. В її спальні щось немов зітхнуло важко-важко. Се моя мама, — мигнуло їй у голові, і їй зовсїм не було дивно ані страшно. Хробачок застукав у стїнї: раз, два, три, чотири. Так, чотири досить, — сказав у її нутрі якийсь голос — не той попереднїй, брутальний, а якийсь иньший, жалібний-жалібний, мов остатнє хлипанє розбитого серця.

Нараз крізь рев бурі і шум снїговійниці почулись їй якісь иньші тони — острі, різкі. Тра-та-та! Тра-та-та!

Тра-та-та! Марш, тарабанений дерев'яними поліґнами по дерев'янім тарабані. Кличуть! Кличуть! — мигнуло в її голові і вона скочила з місця.

Тра-та-та! Тра-та-та! Тра-та-та! — чути було чим раз близше.

— Я зараз! Я зараз! — шептала Реґіна, скочила до своєї спальні і почала надягати шубу.

Тра-та-та! Тра-та-та! Тра та-та-та! — лунало крізь рев вихру на вулиці ось-ось під її вікнами.

— Іду, йду! — мовила вона зовсім успокоєна, і не гасячи сьвітла, не замикаючи на ключ дверей вийшла з покою. Пішла за голосом. Сніг сипав, крутив ся, засипував очи, запирав дух у грудях. Ноги грузли по коліна. Реґіна йшла, поспішала за гуком тарабана. В кінці вона наблизила ся до него на стілько, що побачила на яких десять кроків перед собою високу, згорблену стать тарабанщика, що бючи праниками по балії йшов звільна, борючись з вітром і бродячи в сипкім снігу. Він ішов не озираючи ся, просто наперед, дихав важко, так що в хвилях, коли павзував барабан, навіть крізь шум хуртовини чути було його важке сапанє.

Ідучи за Бараном усе в однаковім віддаленю Реґіна відійшла може на сто кроків від свойого дому. Коли-б була обернула ся тепер, не була-б побачила не то дверей, ані ґанку ані фіртки, ані навіть жовтих плям, що падали на вулицю з осьвітлених вікон. Снігова курява була занадто густа. Але дві мужеські постаті, що надійшли з противного кінця вулиці, побачили ті жовті плями.

— Чи я не казав? Стальський не спить іще! Ади, у него сьвітить ся. Війдімо до него! — мовив Шварц, ведучи по під руку Шнадельського, що загорнувши ся в свій довгий плащ і закотивши ковнір у гору йшов згорблений, мов опираючись.

— І чого ти тягнеш мене? — мовив він. — Чого нас тут треба так пізно?

— Треба, треба! Ти вже здай ся на мене! — мовив Шварц і відчинив фіртку.

— Алеж я чую себе недобре, тремчу, мене бє пропасниця!

— Нїчого! Сеж кождий зрозуміє, що ти змерз, простудив ся. А до розмови можеш не мішати ся. Здай ся на мене!

— Подивляю тебе! — мовив Шнадельський цокочучи зубами.

Шварц тимчасом війшов на ґанок, застукав до дверей, а не чуючи нїякого голосу з нутра, взяв за клямку. Двері відчинили ся. Вони були не замкнені.

— Ов, а се що таке? — мовив він обертаючи ся до Шнадельського, відчинив двері і війшов до покою.

— А! — вирвало ся з його горла, а потім він став на місцї як вритий.

— Що там? — запитав Шнадельський і війшов також до покою, зирнув і вхопивши ся руками за одвірок занїмів. Довгу хвилю стояли оба не можучи здобути ся на слово. Мертве лице Стальського з примерзлим на ньому окриком болю лежало на долівцї; вишкірені зуби, вибалушені очи і зацїплені кулаки надавали сему лицю вираз якоїсь страшної дикости і жорстокости.

— Що тут стало ся? — перший прошептав Шнадельський, обертаючи ся до Шварца.

— Укоськали його, — мовив Шварц, поборюючи своє зворушенє.

— Але хто?

— Можливо, що вона. А може — —

Він задумав ся.

— Може хто?

— Може Рафалович.

— Рафалович?

— Так. Щоб пімстити ся за зроблений йому скандал.

— А в такім разї деж вона?

— Поглянемо.

І Шварц заглянув до Реґининої спальнї.

— Нема її. Може втекла і не вернула. Може в змові з Рафаловичем...

— Щож нам робити? Розбудити служницю, сусїд? Наробити ґвалту?

— А по що? — запитав Шварц. — Що нас се обходить? Який інтерес маємо ми розголошувати се?

— Або я знаю!...

— Я думаю навпаки: чим пізнійше завтра викриє ся се вбійство, тим ліпше. Лишімо се служниці. Навіть ще більше, погасімо лямпи і замкнімо покій від вулиці.

— Чи ти вдурів? А як нас застануть? Ще на нас кинуть підозрінє.

— Хто нас застане? Служниця мусить твердо спати, коли не збудила ся в часі бійки. А з вулиці не прийде нїхто. Виходь! Я зараз усе зроблю.

І Шнадельський тихенько вийшов із покою. Шварц загасив лямпу в Реґининій спальні, а потім наблизивши ся до трупа Стальського зирнув довкола.

— О, тут і капітали розсипані! — шепнув він побачивши на столї Реґинині цінні папери та біжутерії. — На дорогу се може здати ся!

І він швидко зібрав усе і заховав до кишенї, потім загасив лямпу і напомацки вийшов із покою. Ключ був у дверех таки з надвору. Замкнувши покій Шварц витягнув ключ і кинув його геть у глубокий снїг. Потім засунувши шапку на очи і закотивши ковнїр на голову пішов доганяти Шнадельського.

Тимчасом Реґіна йшла за Бараном чим раз далї й далї. Її приваблювало торохтінє деревляного тарабана, що мов невідомий а могутній поклик тягло її далї й далї в пітьму, бурю і снїгову куряву. Вона говорила щось сама до себе, але буря вививала їй слова з уст і розкидала геть у простори. Вона йшла не озираючись, не дивлячись, куди веде дорога. Міські доми скінчили ся давно; довкола вулиці по обох боках тягли ся рядами низенькі передміські хати, присипані снїгом, мов великі копиці. Де-де заскрипить журавель, затріщить під напором вітру безлиста, дуплава липа. Гуркіт Баранового тарабана торохтить ледви чутно серед реву хуртовини, що робить ся чим раз сильнійшим. Та ось щезли й ті хатки, під ногами не чути вулиці, всюди глубокий снїг, але довкола дороги видно деревляне поручє. Се міст. Баран іде далї тарабанячи з подвійною силою. Реґіна якось неясно пригадує собі сей міст і якісь образи і звязки образів мигають у її голові і понуривши голову вона йде за Бараном шепчучи ненастанно:

— Іду, йду! Іду, йду!

Та ось Баран зупиняє ся на серед моста, похиляє ся на поручє, силкує ся заглянути в низ. Там не видно нїчого, тілько чути крізь рев вихру голосний булькіт води, що не встигла замерзнути і скажено бєть ся о камінь і о дубові колоди. Се Клетіт не дрімає, провадить свою дику музику, достроєну до не менше дикого скигленя вітру в платвах і бальках мостового вязаня.

Реґіна наблизила ся до Барана і також сперла ся на поручє та почала заглядати в низ. Побачивши її Баран анї крихки не здивував ся. Він тілько засьміяв ся голосно і показав рукою в низ, у Клекіт. Реґіна побігла очима в напрямі, куди показував Баран, але її очи не могли добачити нїчого. Тодї вона попробувала перелїзти через поручє, але не могла. Її черевики, шуба, спідниця, все було обліплене снїгом. Тодї вона схилила ся і пролїзла по під поручє, майже доторкаючись лицем до снїгу. А ставши за поручєм, на краю моста вона почала знов пильно вдивляти ся в глубину. З пітьми визирнуло до неї щось страшне, бо вона жахнула ся і вхопила ся руками за поручє.

— Ха, ха, ха! — зареготав ся Баран. — Не гарно там?

Реґіна випростувала ся і глянула на него.

— Ну, ну, сьміло! — мовив він. — Ану!

І сильним розмахом він зіпхнув її з моста. Вона скрикнула, але в тій же хвилї чути було, як її голова стукнулась о камінь, як тіло плюснуло в воду, а потім не чути було більше нїчого крім реву вітру і глухого плюскоту води в Клекотї.

— Ха, ха, ха! — знов зарехотав ся Баран і вхопивши свої праники затарабанив ними по балії що сили. Він кілька разів кивнув головою, мов на прощанє і тарабанячи пішов далї — не до міста, а за міст, на Вигоду, в поля. Дорогу замело снїгом, — йому се було байдуже. Він ішов западаючи де по колїна, а де й по пояс, копав ся в снїгах, боров ся з вітром, що гуляв по полю зо страшною силою. Праники давно повипадали з його рук, балію він загубив у снїгу, та про те йшов далї й далї, мов на перекір снїговійниці, що майже моментально замітала його слїди. Він

балакав сам до себе, усьміхав ся, махав руками, мов кванпив ся до якоїсь незвісної, але недалекої мети...

LIX.

Другого дня над раном вітер утих і сніг перестав падати. Та про те небо було понуре, насуплене. Розвиднювало ся дуже помалу і пізно. Було щось важке в повітрі, якесь пригноблене, якась утома. Торговиці аж десь коло девятої почали по троха заповнювати ся приїзжими на ярмарок селянами. Мужицькі сани, запряжені косматими коненятами, тягли ся до міста по безмежних снігових полях. Коненята стрягли по черева в заметях. Сніг топив ся на них і мерз на ново, нависав ледяними бурульками, що дзоркали при кождім живійшім руху мов скляні коралї. Візники що хвиля мусїли злазити з саней, бродити по колїна в снігу відшукуючи дорогу. Тяжка, оплакана се була їзда сьогодні!

А про те сани тяглись за саньми з усїх сторін, з усїх сел, усїми дорогами і гостинцями. На санях сидїли поважні господарі в кожухах подягнених з верха гунями або полотнянками і в високих кучмах. Візники — молоді парубки, звішували з саней ноги в великих чоботях, загрібаючи ними сніг. Хоча віче мало зачати ся о одинацятій, то про те вже від девятої коло заїзду Мотя Парнаса почали збирати ся з разу невеличкі, а де далї чим раз більші купи народа. Одні приходили, другі відходили; витали ся, балакали про свої домашні справи, оминаючи якось трівожно те, що в даній хвилї цїкавило їх найбільше — справу віча. Коло десятої появили ся серед селян деякі сьвященники. Селяне кланялись їм, деякі цїлували знайомих сьвященників у руки. Тепер у купках почали ся живійші розмови — про віче і про справи поставлені на дневнім порядку. Звільна один за одним витягали з за пазухи та з чересів поскладані відозви, якими Рафаловіч закликав людей на віче і яких через знайомих розкинув кілька тисяч по всїх селах повіту. Письменні почали відчитувати відозву на голос; із куп неписьменних слухачів почули ся

притакуваня, а далї окрики. Коли у відозві дійшло до місця: „Наші опікуни, позабиравши з сел громадські каси і зробивши з них ніби хлопську касу повітову, хочуть тепер наложити руки на ті ваші гроші і повернути їх на латане своєї дїравої кишенї“ — то з усїх боків залунали окрики обуреня і погрози: „О, не діждуть! То наша кервавиця! Стане їм кісткою в горлї!“

Коло пів до одинацятої надійшов Евгенїй. Він витав ся з селянами, з котрих більша часть були йому знайомі особисто. Довкола него зібрала ся ще на ринку велика купа народа, що тепер разом із ним густою лавою валила до заїзду. В купі йшов веселий гамір. На всїх лицях видно було радість, надію і трівожне ожиданє. Деякі сьвященники протовплювали ся крізь юрбу до Евгенія, стискали його руку і шептом запитували, чи справдї староство позволило на віче, чи не робило трудностей, чи є надія, що все відбуде ся без перешкоди?

— Алеж розуміє ся! — весело відповідав Евгенїй. — Можете бути зовсїм спокійні. Йдемо законною дорогою і не потребуємо крити ся нї з чим. А в такім разї й засїдки нїякої не боїмо ся!

Мотїв заїзд був отворений. Возівню, де мало відбути ся віче, ще вчора коштом Евгенія вичистили і випорожнили; Мотьо дав дощок, із яких зроблено невеличке подіюм, на ньому поставлено стіл і кілька крісел. Вічовики мусїли стояти; жолоби і драбини заступали місце льож і ґалєрії. Дощані стїни були тут і там дїраві, — значить, надто великої задухи не було що бояти ся. Мотьо ходив у шабасовім халаті і робив гонори дому; його жінка стояла за шинквасом і з якимсь понурим видом наливала та ставила на ляді пиво, яким частували себе взаїмно вічовики.

Возівня заповнила ся майже моментально, а тимчасом із міста плили раз-у-раз нові лави. У Евгенія радувало ся серце, коли дивив ся на ті купи селян, у яких видно було хоч не високу інтелїґенцию, але щире зацїкавленє тим новим, нечуваним доси явищем, яке від тепер мало зробити ся важним чинником у їх житю. Полїтичний рух, само думанє про ширші полїтичні справи, читанє полїтичних ґазет, а далї полїтична орґанїзация і боротьба, —

все се були річи доси чужі селянству, незрозумілі для него; аджеж його давнійші опікуни малювали йому все те яко річи далекі, недоступні для хлопського розуму, а нераз навіть по просту заборонені. А тепер перший раз інтелїґенти брали ся говорити селянам про ту таємну політику. Що то буде? Як то воно піде? Чи справді уряд позволить на се? Не диво, що всї присутні, не виключаючи сьвящепників тай самого Евгенїя, з деякою трівогою ждали, як то воно піде.

Вдарило три чверти на одинацяту. Що таке, що нема нїкого від староства? Правда, на вулиці проти заїзду появило ся аж шість жандармів. Вони парами почали прохожувати ся вулицею, наїживши свої карабіни баґнетами. Ходили мовчки, протискаючи ся крізь купи селян. Деякі селяне, залякані самим їх видом, кланялись їм низько, але вони не відповідали на поклони. Тілько часом стрітивши якого знайомого селянина запитували його, куди йде, а почувши, що на віче, не говорили нїчого більше і йшли далї. Проходячи поуз заїзд і видячи на вулиці якого інтелїґента вони відвертали ся так, мов і зовсїм не хотїли бачити заїзду, мов зібрані в ньому й довкола него сотки людей зовсїм не істнували для них.

Аж ось зробив ся шум і гомін між народом:

— Староста йде! Староста йде!

І справдї перед заїздом показав ся пан староста в супроводї будівничого, ще кількох панів і бурмістра. Селяне мовчки поклонили ся йому і зробили йому дорогу, якою він випростуваний мов сьвічка пройшов аж до подіюм. За ним слїдом і прочі пани. На подіюмі стояв уже Евгенїй в товаристві кількох сьвященників і обох референтів селян. Пан староста дуже чемно привитав ся з Евгенїєм, а вийшовши на подіюм окинув оком величезну возівню, заповнену мужицькими головами.

— Ну, численне зібранє! Численне зібранє! — мовив обертаючись до Евгенія. — Справдї, можна вам поґратулювати, пане меценасе.

— Біда вовка з лїса гонить, пане старосто, а селян на віче, — з усьміхом мовив Евгенїй.

— Жаль тілько, що сьогодні даремний був їх труд, — з уданим співчутєм мовив староста.

— Як то даремний?

— Не з моєї вини, пане меценасе, їй Богу, не з моєї вини! — сквапно додав староста.

— Алеж я не розумію, що стало ся.

— Ось прошу, пан міський будівничий оглянувши комісіонально сей будинок заявив під своєю урядовою присягою, що вважає його небезпечним для житя і здоровля так численного зібраня. І для того — дуже менї прикро, пане меценасе — прошу вірити — тим прикрійше, що зібранє справді дуже гарне — —

— Значить, пан староста — —?

— Повторяю: не я. Справозданє пана будівничого було для мене правдивою несподіванкою.

— Значить, наше нинїшнє віче не відбуде ся? — весь поблїдлий запитав Евгенїй.

— На жаль: нї! Прошу се зараз оголосити зібраним і зарядити, щоб безпроволочно опорожнили льокаль.

Ся розмова вела ся півголосом, так що тілько ті, хто стояв у безпосередній близькости, могли чути її. Тимчасом у возівні стояв глухий гамір від соток зібраного народа. Деякі, що їм зачинало бути горячо в кожухах серед стиску, почали домагати ся, щоб розпочинати віче. Та ось у перших рядах зібраних, тих, що були найблизше коло подіюм, почав уставати якийсь гамір, якийсь неспокій.

— Що там? Що там? — летїли швидкі, півголосні запитаня з ріжних боків. У відповідь на ті питаня перекидано якісь уривані слова, рухи, окрики. Гамір ріс з кождою хвилею.

— Прошу втишити ся! — крикнув Евгенїй виходячи наперед.

— Тихо! Тихо! Мовчіть там! Слухайте! — лунали голоси в ріжних кутах возівні. Треба було з пів мінути, поки все втишило ся.

— Братя селяне! — мовив Евгенїй. — Дякую вам сердечно, що не зважаючи на непогоду і замети ви прибули так численно на мій поклик. Тим ви дали доказ, що розумієте своє положенє і щиро бажаєте подумати про його

поправу. Ви доказали, що хочете самі працювати, самі бороти ся з лихом, яке допікає вам з ріжних боків. Ви показали, як безсоромно брешуть або навмисно дурять себе ті, котрі вважають вас якимись недорослими дітьми, якимось стадом баранів, що їх пастух мусить пасти і стригти.

— Пане меценасе — перервав йому староста, — перепрашаю. Таким тоном говорити я не позволю. Прошу зараз — —

— Зараз скінчу, а що до тону, то най пан староста будуть спокійні. Я знаю, яким тоном маю промовляти і готов відповідати за кожде слово.

— Що там! Що там! Вільність слова! — гукнув із юрби один сьвященник.

— Вільність слова! Вільність слова! — повторило кількадесять селян.

— Дорогі братя! — мовив Евгеній. — Тота наша вільність слова нині ще така буде, як теля на дуже коротенькім припоні. Власне пан староста завідомив мене, що наше нинішнє віче не може відбути ся.

— Га! Як се? Чому се? — заревла ціла юрба величезним окриком.

— Прошу вспокоїти ся! — крикнув Евгеній, а по хвилі говорив далі: — Бачите, отся возівня — подивіть ся на неї. Як вам здаєть ся? Правда, вона ще не дуже стара і ми не такі Самсони, щоб могли розперти її плечима. А тимчасом тутешній пан будівничий — ось він, придивіть ся йому! — під присягою зізнав, що вона грозить заваленєм і він не ручить за наше безпеченство.

— Брехня! Безсоромна брехня! Сором будівничому! Фальшиво присяг! — посипались окрики.

— Дорогі братя! Прошу вас, покажіть ся вдячними сему нашому опікунови, що так дбає за наше житє і здоровлє. А тепер — бачите, пан староста жадає, щоб ми розійшли ся.

— Не підемо! Не підемо! Будемо радити, аж отся халабуда розвалить ся! — ревли голоси з юрби.

— Іменем закона розвязую зібранє! — закричав острим голосом староста. — Прошу розійти ся, бо велю

жандармами випорожнити льокаль! А хто буде кричати та противитись, того зараз велю арештувати.

Сї слова зробили своє. Глубока тишина залягла в возівні. Всї побачили, що не переливки.

— Дорогі братя! — мовив Евгенїй. — Чуєте самі, як пан староста чемно просить. Було-б негарно, як би ми не послухали його просьби. Відложимо своє віче на тиждень. Від нинї за тиждень прошу вас зібрати ся знов.

— Славно! Славно! — залунало з соток уст. Пригнобленє, викликане словами старости, щезло в одній хвилї.

Та ось наперед виступив пан бурмістр і заким хто небудь міг отямитись з диву, випалив ось яку промову — що правда, по польськи:

— Шановне зібранє! Маю честь завідомити вас, що й я на нинї скликав зібранє з таким самим дневним порядком. Правда, я скликав Жидів, але проте хто з вас ласкавий, прошу на моє зібранє — на Вигоду за містом!

Евгенїй аж мало не підскочив. Йому від разу стало ясно, що й до чого воно йде.

— Всї йдемо! Всї! — крикнув він обертаючись до зібраних, і окрик „Всї! Всї!“ залунав стоголосною луною. З тим окриком на устах купи селян почали висипати ся з Парнасового заїзду. Бурмістр по під руку з Евгенїєм, оба окружені врадуваними селянами, посунули передом. Староста, будівничий і ті панки, що прийшли з ними, стояли на подіюмі мов змиті холодною водою і ждали, аж возівня випорожнить ся на стілько, щоб могли вийти свобідно.

— Ну, пан бурмістр зробив менї збитка! — мовив староста до будівничого. — Але я надіюсь віддячитись йому за се.

— І хто би був надіяв ся! — охав будівничий. — Такий порядний чоловік! Такий патріот!

— Е, Жид усе Жидом! — саркастично додав один панок, і всї вони похнюплені пішли до староства.

LX.

В своїй канцелярії пан староста застав маршалка Брикальського.

— Ну, щож? Заборонено віче? — запитав сей зараз по першім привитаню.

— Заборонено, але тілько на половину.

— Як то на половину?

— Так, що забрало ся з одного місця, а має відбути ся в другім.

— Хибаж се так може бути?

Староста пояснив маршалкови підступ, на який узяв його бурмістр.

— От диво! — аж скрикнув пан маршалок. — Я би по нім ніколи не надіяв ся.

— Хлопсько-жидівська конспірация, пане маршалку! — мовив напів жартливо староста.

— І пан староста не мають способу розбити сю конспірацию?

— Щож я зроблю? На бурмістрове зібране поїхав комісарь. Ми думали, що се буде зібране з самих Жидів і для того я не дав йому ніяких специяльних інструкций.

— Алеж через присутність хлопів характер зібраня змінить ся. Причина до розвязаня.

— Ні, пане маршалку. Віче заповіджено яко публичне. Значить, кождий має право прийти.

— Ну, то ужиє собі там пан Рафалович! Ах, ad vocem! Чули пан староста, які галянтні авантури мав той пан Рафалович сеї ночи?

— Ні, не чув нічого.

— О, цікаві історії!

І пан маршалок розповів з власними прибільшенями історію про нічний напад Стальського на Рафаловичеве помешкане, розуміють ся, ставлячи справу так, що уведене Рафаловичем жінки Стальського являло ся безсумнівним фактом.

— Бійте ся Бога! — скрикував раз по разу староста підчас сего оповіданя. — Але відкиж пан маршалок знають се?

— Власне оповів менї один із сьвідків сеї авантури. Зрештою по місті скрізь говорять про неї голосно.

В тій хвилї війшов возний і подав старості якесь письмо. Сей перебіг його очима і аж підскочив з дива

— Представте собі, пане маршалку: донесенє від поліції! Стальського найшли нині рано вбитого в його помешканю. Його жінка щезла безслідно.

— От і бачите! Се він! Се його рука. Коли не сам, то хтось із його намови.

— Ах! Се показує нам справу в новім сьвітлї! — мовив староста, тручи себе долонею по чолї, мов бажаючи видобути відтам те нове сьвітло.

— Я би радив зараз на вічу, з посеред хлопів арештувати сего панича. Се раз на завсїгди заріже його в їх очах, зробить його неможливим, — мовив рішучо маршалок.

— Розуміть ся, розуміть ся! Тілько на власну руку я не можу сего зробити.

— Суд недалеко, — мовив маршалок. Він чув себе в тій хвилї премудрим стратеґом, що видає накази і інструкциї, від яких залежить закінченє великої битви.

Не гаючись вони вибігли оба зо старостою і подались просто до президента суду.

А на Вигоді тимчасом розпочало ся віче в дуже піднесенім, навіть веселім настрою. Жидів зібрало ся дуже не богато; се знав бурмістр дуже добре на перед, що в торговий день кождому Жидови сто раз важнїйше дїло торг, нїж якась там повітова орґанізация. Тай ті Жиди, що зійшли ся з цїкавости, уступили на бік і згубили ся в юрбі, коли величезний заїзд наповнили селяне, що густими лавами надтягли з міста під проводом бурмістра і Рафаловича. Комісарь від староства ждав уже і широко витріщив очи, побачивши такий склад „жидівського“ віча. Він пробував супротивляти ся, але бурмістр вияснив йому, що не має причини до протесту, що анї характер, анї порядок дневний віча через се не змінять ся. Комісарь, не маючи на сей випадод нїякої виразної інструкциї від старости і не хотячи задирати ся з бурмістром, успокоїв ся і постановив ждати, що буде далї.

Перший промовив до зібраних бурмістр. Він перепросив „шановних“ зібраних, що говорить по польськи, сказав кілька слів про важність таких зібрань, похвалив селян, що явили ся так численно, — підпустив шпильку Жидам і інтеліґенциї, що хоч зібранє було оповіщене пля-

катами, їх явило ся тут так мало. „На наш сором навіть референт, що мав говорити про першу точку в справі вибору нової кагальної старшини — Ваґман — не явив ся. (В залї сьміх і брава). І для того бесїдник просить зібраних змінити денний порядок і покласти теперішню першу точку на друге місце, а взяти на перед другу: справи повіту.

Загальні оплески і брава покрили конець бурмістрової промови. На внесок Евгенія вибрано пана бурмістра одноголосно головою сего першого в сьому повітї народнього віча і висловлено йому подяку за несподївану гостинність. Потім забрав голос Евгенїй яко референт другої точки.

Горячими, різкими словами змалював він сумний стан людности в повітї, бідність, брак опіки, здирства, лихву, темноту. Потім оповівши докладно історію так званої „хлопської каси“ вияснив думку так званої реформи на основі нового проєкту. Він говорив виразно, що тут ходить о загарбанє хлопського гроша для ратованя панських маєтків в часї, коли селянські хати і поля за неуплату нераз кількох ринських ідуть на лїцитацию. Промова від перших речень ударила всїх зібраних по серцях. Майже за кождим реченєм льокаль лунав грімкими окриками признаня. У зібраних горіли очи, тремтїли уста; деяким старшим виступали сльози на віях.

— Братя селяне! — говорив Евгенїй. — Покажім, що ми не дїти, що не дамо водити себе за ніс. Не даймо загарбати собі своєї кервавиці. Піднесїмо грімкий голос против сего панського замаху на наше добро, такий грімкий, щоб і глухі почули нас. Станьмо як один муж против него! Сей новий проєкт не сьміє бути ухвалений в радї повітовій. (Окрики: Не сьміє! Не сьміє!) Зобовяжім усїх членів ради вибраних із сїльської курії, щоб були противні тій реформі. Посилаймо з кождого села поданя до ради повітової і до виділу краєвого против неї. А коли би наші вельможні але незаможні опікуни не зважали на се все і таки перевели таку зміну, то ми маємо в руках ще один спосіб: кожда громада зажадає судовою дорогою звороту своїх грошей, узятих до повітової каси. І вона виграє той процес.

Ся промова від разу влила в зібранє бадьорий, живий настрій. Один за одним почали виступати на мовницю

селяне. Люде, про яких, судячи з їх зверхнього вигляду, всякий сказав би, що ледви вміють дорахувати до пятьох, нараз виявляли себе не аби якими бесїдниками. Алеж бо тема — горе і злидні сїльського житя, визиски лихварів, надужитя урядників та дрібних повітових пявок, — ся тема була аж надто відома всїм, аж надто налляла ся кождому горлом і вухами. Одні говорили про своє бідуване поважно, сумовито, з тим ляконїзмом, що нераз дужше хапає за серце, ніж цьвітисті промови. Иньші — і таких було більше — малювали свою нужду жартовливо, досадними порівнанями, прикладами та приповідками. „Ого, пішли наші парафіяне глаголати во притчах!“ — мовив о. Зварич до Евгенїя, коли зібране при таких промовах раз вибухало голосним, масовим реготом, то знов надгороджувало бесїдника гучними оплесками та криками одобреня. Навіть бурмістр, що з разу досить скептично дивив ся на перших бесїдників у кожухах і „пасових“ чоботях, швидко змінив свій погляд, реготав ся до розпуку на своїм президияльнім кріслї, бив брава і похиляючи ся до Евгенїя з роз'ясненим лицем мовив:

— Ну, пане меценасе, ґратулювати вам таких бесїдників. Вони могли-б зробити ефект на кождім зібраню.

— Алеж бо їх учителька, галицька нужда, могла би зробити ефект у цїлій Европі, як би була більше звісна їй, — відповів Евгенїй.

— Ну, сама нужда всего не зробить. Не кривдіть свій народ. Треба подивляти вроджений талант тих людей, у яких нужда не приглушила, не заморочила його. І що найцїкавійше для мене — признаюсь вам, се їх гумор, що блискає, мов огники з попелу.

Тема — нужда в повітї — була невичерпана. Селяне розохотивши ся були-б говорили Бог зна доки. Евгенїй просив бесїдників обмежити ся на тім, що було сказано і предложив вічу резолюцию до ухвали. В тій резолюциї протестовано проти наміреної реформи каси, взивано до аґітованя по селах в тім дусї і до вношеня писаних протестів до ради повітової і до виділу краєвого. Резолюцию з радісними окриками принято.

— Тепер переходимо до дальшої точки денного порядку, — мовив бурмістр, але в тій хвилі стало ся щось таке, що від разу змінило настрій віча. Бурмістрові слова були заглушені якимсь гомоном із надвору. Від входових дверей заїзду чути було гуканя: „На бік! На бік! Розступіть ся! Пан староста йде!“ Евгеній схопив ся з місця, прочуваючи якусь нову пакість. Так само зірвав ся зі свойого місця й пан комісарь і почав пильно заглядати, що там таке діє ся. Зібрані з трудом проступили ся, творячи серединою не дуже широку вулицю. Сею вулицею почав протискати ся до президіяльного стола пан староста в супроводі поліційного комісаря і одного звичайного поліційного капраля, при шаблі і в рогативці на голові. В льокалю залягла мертва тиша. У всіх тьохнуло щось у груди; всі розуміли, що ся поява не віщує добра.

— Хто тут президент? — запитав строго-урядовим тоном пан староста, вступивши на подіюм і не дивлячи ся ні на кого.

— Я, пане старосто, — мовив бурмістр.

— Заявляю вам, що приходимо сюди іменем закона. Пане меценасе Рафалович, — додав він обертаючись до Евгенія. — Дуже менї прикро, що мушу перервати вам вашу приємну забаву, але —

— Іменем закона арештую пана! — мовив поліційний комісарь наближаючись і кладучи Евгенію руку на плече.

Евгеній стрепенув ся мов від дотику гадюки.

— Можу запитати, за що арештуєте мене?

— Ось судовий наказ! — мовив комісарь подаючи йому піваркуш паперу.

Евгеній поблїд. Літери скакали у него перед очима. Серце било ся сильно, то знов хвилями немов зовсім завмирало в груди. Тілько по страшенних зусилях він здужав прочитати в наказї фатальні слова: „наслїдком сильного підозріня о сповненє злочину з §. 136 зак. карного“.

— Що? — промовив він ледво чутно, задихавшись зі зворушеня. — Злочину з §. 136? Себ-то убійства! Се що за невчасний жарт?

— Нї, пане, не жарт! — мовив староста. — Сеї ночи сповнено страшний злочин на особі Стальського. Не

заперечите, що ви знали його. Не заперечите, що сеї ночи ви мали з ним недуже дружню стрічу. Не заперечите, що з його жінкою —

— Пане! — скрикнув Евгенїй, і вся кров збігла ся до його серця і його руки задрожали.

— Ну, та се не моє діло, — байдужно мовив староста. — В суді будете толкувати ся. Поліція, відвести його!

Всї зібрані стояли нї живі нї мертві. Хоча дальші не чули й не розуміли нїчого, що тут діялось, але всї чули, що творить ся щось погане. Евгенїй тимчасом відзискав свою притомність духа.

— Дорогі братя! — обернув ся він до селян. — Мене арештують. Не знаю, яким дивом я попав у підозрінє, що нїби то я сеї ночи замордував чоловіка, з яким учора мав сварку. Кленусь Богом і сумлїнєм, що я невинний. Але коли суд велить увязнити мене, то я не можу спротивитись. Маю надію, що моя невинність швидко вияснить ся. Для того розстаюсь з вами зовсїм спокійно. Не падайте духом! Робіть своє, щоб наші вороги не тїшили ся з нашого занепаду. А тепер бувайте здорові! Радьте спокійно далї. Я піду там, куди мене тягнуть. Чисте сумлїнє додасть менї сили знести й сю тяжку пробу. Прощавайте!

І в супроводї поліциянтів він зійшов із подіюм і вийшов. На вулицї ждали санки, на які посаджено Евгенія; поліциянти сїли по обох боках його; конї рушили і швидко снїгова курява закрила санки перед очима селян, що цїлою купою вирнули з заїзду, провожаючи очима Евгенія.

Настрій віча по відходї Евгенія був подібний до настрою в домі, з якого винесено мерця. Пан бурмістр сидїв на президияльнім кріслї нї в сих нї в тих, селян богато вийшло за Евгенїєм і не вернуло вже назад, а тих, що лишили ся, сверлував пан староста своїми проникливими очима, немов запитував їх, що властиво тут роблять і на кого ждуть. Перший очуняв о. Зварич. Він попросив голосу і предложив селянам внесок: з огляду на несподївану сьогоднїшну пригоду розійти ся і не забуваючи того, що ухвалено нині, аґітувати далї за вічем, яке буде скликане, скоро тілько обставини позволять на се. Він закінчив сло-

вами заохоти і надії, що пригода, якої жертвою зробив ся Евгеній, швидко мине і не принесе ніякої шкоди народній справі ані народньому рухови в повіті. Ся промова підбадьорила зібраних. Зваричів внесок принято і віче замкнено, тим більше, що Жиди, які буцім то мали обговорювати ще вибори до кагалу, всі пішли до міста зараз по виведеню Евгенія. Так скінчило ся те перше повітове віче. Живо розмовляючи йшли селяне купками з Вигоди до міста. Староста з бурмістром поїхали передом у фіякрі. Сьвіжий факт арештованя адвоката тай то ще підозреного за вбійство, усунув на бік усякі иньші теми розмови. Бурмістр розпитував про деталї, про обтяжливі моменти, які вказали конечним арештованє. Староста чув себе якимсь невдоволеним, мов по троха винуватим, толкував, вияснював.

— Боюсь, що панове перехопились! — хитаючи головою мовив бурмістр. — Се-ж не дрібниця. Адвокат не втїкав нїкуди. Можна було підождати, вияснити справу лїпше. Адже се арештованє наробить гомону в цїлім краю. І — прошу вірити, не в самих тілько руських сферах повстане думка, що се тенденцийне арештованє.

— Тенденцийне! — мов ужалений скрикнув староста. — І з ваших уст чую се, пане бурмістру!

— Доказ, як швидко, сама собою насуває ся така думка. І коли нема абсолютної певности, що Рафалович винен, — а я боюсь, що такої певности нема, — то се готово вийти на нову компромітацию наших властей.

Староста понурив голову і замовк.

Коли доїжджали до ринку, фіякер спинив ся в вулиці проти Ваґманового помешканя. Вулицю залягла густа купа народа, серед якої видно було високу стать Шнадельського, що блїдий, розхристаний говорив щось живо і голосно.

— Що се таке? Що тут? — скрикнули рівночасно оба достойники, на ріжні боки зіскакуючи з фіякра.

— Жид повісив ся, — відповіла якась перекупка.

— Що за Жид?

— Властитель каменицї.

— Ваґман?

Бурмістр одним скоком був коло Шнадельського. Сей з якимсь горячковим запалом говорив — швидко, уривани ними фразами, обертаючись на ріжні боки:

— Алеж нема пів години. — Притисло мене, конче потрібно було грошей. Приходжу, сінешні двері отворені, а від покою замкнені. — Жінка десь виїхала і доси не вернула. Служниці також нема. — Крізь дірку від ключа бачу: стоїть насупроти під стіною. Кличу, стукаю — не рушаєть ся. Поліция мусїла посилати по слюсаря, бо двері замкнено з нутра, ще й ключ витягнено. Розумієть ся, що сам!

Староста вже був у середині, де урядувала поліция, а по кількох мінутах, вислухавши реляції ревізора і не приписуючи справі ніякого більшого значіня, побіг до президента суду, щоб порозуміти ся в справі арештованого Рафаловича.

В президентовім передпокою він застав Шварца. Сей оповів йому, що прийшов сюди з паном маршалком, який власне є у президента, що пан президент післав власне за слїдчим судиєю, і що він, Шварц може служити що до сеї справи деякими поясненями. Потім староста війшов до президияльного бюра.

— А, ось і пан староста! — скрикнув весело пан маршалок. — Ну, щож чувати?

— Якийсь феральний день сьогодні, пане маршалку! — мовив староста. — Власне довідую ся, що наш любенький Ваґман повісив ся.

— Що? Ваґман?

— Повісив ся?

— Так, повісив ся. В своїм покою. Коло своєї каси, яку лишив отвореною.

— Але може то знов яке вбійство? — запитав президент.

— Ледви. Ані слїдів мордованя, ані слїдів рабунку не знати. Зрештою тїло взяли до обдукциї, а поліция веде слїдство на місцї. Але повторяю, убійство дуже сумнівне. Двері покою замкнені були з середини і ключ лежав на серед покою.

— На серед покою? Чому не в дїрцї? — завважив президент.

— А в касї, здаєть ся, не бракує нїчого. Зрештою побачимо, що скаже поліция Та що там! Не велика птиця Ваґман. Одною пявкою менше в повітї.

— Ну, так. А все таки — се самовбійство видаєть ся менї загадковим, — мовив президент. — Ваґман не виглядав на чоловіка, що носить ся з самовбійчими думками.

— Навпаки, — закинув маршалок. — Від часу, як умер його син, ходив засумований. Кажуть, що журив ся дуже, плакав по ночах. Можливо, що се й доконало його.

— Можливо, — в задумі мовив староста.

— Ну, а щож наш демаґоґ? Дуже пручав ся перед арештованєм?

— Нї. — мовив ще дужше задумуючись староста. — Був над сподіване спокійний.

— Перелякав ся? Тремтїв?

— Виглядало так, немов вість про вбійство Стальського була для него несподіванкою. На відхіднім запевняв усїх зібраних про свою невинність.

— Ну, се справдї був би досить незвичайний феномен, — мовив президент, — щоб убійця зараз на другий день аранжував публичне зібранє на перекір властям і промовляв аж до самої хвилї арештованя.

— Так зовсїм неможливим се не було би, — мовив староста. — Всякі феномени бувають. Але своєю дорогою, — я пильно обсервував його весь час і дійшов до такого погляду, що або сей панич незвичайно рафінований злочинець, або винен у вбійстві Стальського стількож, що ви або я.

В тій хвилї застукано до дверей і вийшов слїдчий судия, який успів уже здебільшого переслухати Рафаловича, заким велїв відпровадити його до арешту.

— Ну, що? — запитав його президент.

— Розумієть ся, перечить, — ляконічно мовив судия.

— Всему перечить?

— Нї. Навпаки. Оповів менї зовсїм щиро всю історию своєї знайомости зі Стальським і з панею Стальською.

— А, так і з нею він був знайомий?

— Так. Се, так сказати, його Jugendliebe. Вчора вечером вона надумала покинути мужа, була у него, давала йому свій саквояжик на аґітацийний фонд. Що було в саквояжику, він не знає. Тут надійшов Стальський зо сьвідками — вона усунулась до його спальнї. Він викинув

Стальського — все признав, так як говорили сьвідки. В спальні пані Стальської вже не застав і не бачив її більше.

— І се все?

— І се все.

— І ви вірите йому?

— Признаюсь пану президентови, я заявив йому виразно, що не вірю, не маю права вірити. Остатні його твердженя нїчим не доказані. Де поділа ся Стальська? Куди дїло ся те, що було в саквояжику? — ось питаня, яких роз'яснене могло-б вияснити справу вбійства. А на сї питаня він не знаходить нїякої відповіди.

— Алеж сьвідки стверджують, що вона потім була дома і що між нею і Стальським прийшло до сварки, — закинув президент.

— Се так, — мовив слїдчий, — але се ще не доказ, що Рафалович потім не виходив із дому і не зайшов до Стальських і не вбив Стальського, і не поміг їй скрити ся десь кудись.

— А вважаєте виключеним припущенє, що вона сама вбила його?

— Виключеним не виключеним, але мало правдоподібним. Удар був страшенно сильний, хоч заданий у снї. Сїкач, не дуже то й острий, увесь затонув у чащї.

— Значить, по вашій думцї, тепер — —?

— По моїй думцї треба вислїдити, де поділа ся пані Стальська. Вона зможе найлїпше пояснити нам остатні фатальні хвилї.

— Ах, тут є Шварц, — скрикнув пан маршалок. — Він каже, що має деякі деталї до вияснення сеї справи.

Покликали Шварца.

— Я власне написав для пана Шварца візванє на завтра, — мовив слїдчий. — Показує ся, що пан Шварц належав до товариства, що забавляло ся зі Стальським у ресторації в хвилї, коли сторож — ага, треба буде візвати ще того сторожа! — отже коли сторож доніс про сходини пані Стальської з Рафаловичем. Що пан Шварц має нам сказати?

Шварц оповів коротко про вчорашнї події. Коли Стальський зо сьвідками пішов до Рафаловича, він лишив ся

в реставрації, не хотів мішати ся в сю неприємну історію. Потім здибав Шнадельського, що зі зворушеня аж розхорував ся. Оба пішли до дому. Але сьогодні рано, о девятій він бачив паню Стальську на зелізничім двірци. Поїхала, здаєть ся, в напрямі до Львова.

Се було дуже важне відкритє.

— Зараз телєґрафую на всї стациї і до львівської поліції, — мовив слїдчий. — Віднайденє сеї пані для слїдства першорядна річ.

— Чи не міг би я прислужити ся чим? — закинув Шварц. — От приміром об'їхати найблизші стациї і розвідати устно, чи не висїла де там? А в крайнім разї доїхати аж до Львова?...

Президент обернув ся до слїдчого.

— Як пан совітник думають?

— Щож, се було би не зле. Мати чоловіка, що особисто знає дотичну особу — все лїпше, ніж телєґрафічно посилати рисопис, який і так не все осягне мету.

— Добре, — згодив ся й президент. — Розуміть ся, поїдете як приватний аґент. Я дам вам свій білєт.

— Коли пану президентови залежить на поспіху, то добре було-б зробити се зараз. О першій відходить поїзд.

— Але де я вам візьму грошей на дорогу? Без ухвали радної палати не можу.

— На перший раз у мене є пару ринських, а там я зателєґрафую, куди менї вислати.

— Коли так, то в імя Боже! — мовив президент і написавши кілька слів на своїм білєтї та вложивши його в коверту вручив Шварцови. Сей поклонив ся всїм панам і побіг із сего будинка, де під впливом виводів слїдчого, які він підслухав під дверима і під впливом його запитань йому почало було робити ся душно і нелюбо.

Вирвавши ся з суду Шварц пустив ся бігти до дому, де надіяв ся застати Шнадельського. Але на ринку йому надсунула на зустріч купа народу, серед якої Шнадельський, розхристаний, увесь червоний від горячки, що палила його, захриплий і ледво притомний усе ще викрикував уривними, беззвязними реченями своє оповіданє про те, як то він відкрив неживого Ваґмана. Шварц увесь похолов

зрозумівши ситуацию. Він знав, що Шнадельський хорий, що його палить горячка. Він усю ніч усе говорив про Ваґмана. Над раном, коли Шварц обложив був його голову снігом, він троха вспокоїв ся і заснув. Шварц також не мав спокою. Його тягло до міста, на ті місця, де він господарював у ночи. Він перейшов пару разів по під Ваґманові вікна, але бачучи все в спокою лагодив ся йти до Стальського, коли його здибав на вулиці пан маршалок. Сему він розповів про нічну пригоду між Стальським і Рафаловичем, не згадуючи про те, що бачив Стальського вбитим.

Коли маршалок із сею новиною побіг до старости, Шварц гонений трівогою побіг до свого помешканя, де жив також Шнадельський. Сей власне прокинув ся і збирав ся вийти, хоча горячка його поменшала мало. Шварц успокоїв його, поклав знов до ліжка, обложив голову снігом і просив, щоб не йшов нїкуди, поки він не верне. Шнадельський обіцяв і Шварц пішов, щоб полювати на яку добру нагоду. Він знов здибав маршалка і з ним разом пішов до президента. А Шнадельський тимчасом зібрав ся і побіг до Ваґманового помешканя, де й справдї наробив розруху відкривши Ваґманового трупа.

Шварц зрозумів небезпеку положеня. Хорий, на пів непритомний чоловік, що ще весь стоїть під вражінєм сповненого вчора злочину, а довкола юрба народа, а там слїдчий судия, що вже так близький до розмотаня всїх тайн учорашньої ночи, — поліцийні пошукуваня в Ваґмановім помешканю — ще, чого доброго, покаже ся ґраф Кшивотульський і виявить ся брак готівки в Ваґмановій касї — все се полумям ударило на него. Він незамітно підійшов до Шнадельського і взявши його за руку шепнув йому:

— Ходи до дому!

— Га? — також шептом запитав Шнадельський і весь стрепенув ся від Шварцового дотику. — Се ти? А ти чого хочеш?

— Ходи до дому! — знов з притиском шепнув Шварц і потягнув його з собою. Шнадельський ішов усе щось балакаючи про Ваґмана, про шнур, про ключ на серед покою і про касу, яка знаходить ся в порядку, зовсім у порядку...

— Бій ся Бога, чоловіче, мовчи! — шепнув йому Шварц вивівши його з юрби. — Що ти робиш? Що що ти йшов із дому? Сам не тямиш, що з тобою!

Шнадельський витріщив на него очи. Більш інстинктом як розумом він зміркував небезпеку і дав без опору вести себе. За пів години оба були зібрані. Фіякер завіз їх на зелїзницю. Шварц узяв два білєти до одної недалекої стациї, де зелїзниця розділювала ся на двоє. Там замісь до Львова він узяв білєти до Перемишля. В Перемишлї він узяв білєти до Кракова, сим разом білєти другої кляси; давши ґульдена кондукторови одержав окреме купе, в якому замкнув ся з хорим Шнадельським. З Кракова він узяв білєти до Берлїна. Коли доїхали до Берлїна, Шнадельський лежав у купе зовсїм непритомний, у страшенній горячці, кричав, зривав ся і знов падав, стогнав то знов балакав щось незрозуміле. Шварц рад не рад мусїв лишити його. За порадою кондуктора він завіз його до якоїсь приватної лїчниці, де у него сконстатовано остре запаленє легких, занедбане в перших стадиях. Шварц записав його на фальшиве імя, заплатив за лїченє на місяць на перед, подав свою — також фальшиву — адресу в Берлїнї, і не озираючись довше дмухнув до Бремергафен, а відси під фальшивою назвою за море.

Слїдчий арешт Евгенія протяг ся довше, ніж він надіяв ся з разу. Правда, слїдчий судия вже по кількох днях важких і старанних пошукувань дійшов до внеску, що Евгенієві зізнаня абсолютно правдиві і що правдоподібність його вини чи співвини в убійстві Стальського дуже мала. Та про те палата радна під впливом старости і президента не згоджувалась випустити його на вільну стопу; ті дигнітарі бояли ся закиду тенденційного арештованя і слїдчий судия одержував усе нові порученя — доповнювати слїдство. Обставини наче змовили ся против Евгенія. Два найважнїйші сьвідки, що могли були пояснити справу, Реґіна і Баран, пропали без слїду; а тут в додатку щезли мов камінь у воду ще два важні сьвідки — Шварц і Шнадельський. Правда, з разу здавало ся, що нїчого важного вони не могли зізнати, але слїдчому чим далї, тим більше загадковою видавала ся їх роля тої фатальної ночи.

Та ось у тиждень по арештованю Евгенія приїхав до міста ґраф Кшивотульський. Він лежав хорий і тілько недавно довідав ся про самовбійство Ваґмана. Прибувши до міста він пішов просто до президента суду і запитав його, чи в Ваґмановій касі знайдено 50.000 зр., які він день перед тим дав був йому за продані цінні папери. Президент витріщив очи. Се була абсолютна новина. Ніякої готівки в касі не знайдено. І хоча лїкарська обдукция не знайшла слїдів убійства, то тепер справа компліковала ся правдоподібністю рабунку. Хитра втека Шварца, поводженє Шнадельського при відкритю Ваґманового трупа, се були моменти, що кидали підозрінє в їх бік. Слїдчий зробив ревізию в Щварцовім помешканю і знайшов Ваґманів квіт виставлений Кшивотульському і Ваґманів лист. Се від разу кидало на справу погане сьвітло — і за обома джентльменами розіслано гончі листи.

Тимчасом справа арештованя Евгенія вдарила голосною луною в цїлій краєвій прасї і відгукнула ся також у Відні. Обвинуваченє його за такий страшний злочин з разу замикало уста його прихильникам, усувало на бік підозріня що до полїтичного характеру сего процесу. Правда, факт, що арештованє було доконане на вічу і при участи старости, кидав від разу дивне сьвітло на цїлу подію. Та про те преса злержувала ся від коментаріїв. Натомісь кілька адвокатів Русинів зголосило ся до суду, що хочуть узяти на себе оборону Евгенія, а віденьська ґазета, що друкувала Евгенієві дописі, прислала свойого кореспондента, щоб на місцї розвідав ся про справу. Сей кореспондент пішов розвідувати сьвященників, міщан, урядників, мав довгу розмову з бурмістром і його кореспонденция вдарила мов грім на штучну будову підозрінь і припущень, якими в першій хвилї обмотано Евгенія. Обік того кореспондент змалював досадно загальний настрій людности, її безпомічність супроти надужить, і на тім тлї показав Евгенієву роботу, як промінь сьвітла в темному парстві. Пан староста лютив ся, пан президент шкробав ся по лисинї, а пан маршалок — е, пан маршалок мав иньші клопоти, що не позволяли йому надто живо займати ся Евгенієвим процесом.

У повіті клекотїло. Селяне грозили війтам і членам ради повітової каліцтвом в разі їх згоди на реформу каси. Проект реформи, який пан маршалок бажав перевести в тихости, з нагоди справоздань із віча дістав ся до ґазет і дочекав ся в руських і деяких польських ґазетах острої критики та осуду. Пан маршалок мусїв махнути на него рукою, тим більше, що він тепер був йому не потрібний. Швидко по вічу зробив йому візиту ґраф Кшивотульський і попросив на розмову в чотири очи. Розмова трівала довгенько, а наслїдком її було, що пан маршалок зрезиґнував із усіх своїх диґнітарств у повіті, добровільно „продав“ свої добра ґрафови і забрав ся з рештою капіталу до Львова, де незабаром дістав якусь посаду при одній високій автономічній інституції.

Було середопістє, коли майже безпосередно один за одним наскочили факти, що вияснили Евгенієву справу. Почало таяти. Ворони і лиси на полї віднайшли замерзлого Барана, що доси лежав присипаний снїгом, а рибаки витягли з Клекоту труна Реґіни. В кінцї з Берлїна привезено Шнадельського, що видужавши троха в лїчниці сказав свою правдиву назву і тим зрадив себе супроти поліції. Він був безнадїйно хорий; передавнене запаленє легких розвило у него зароди туберкул. Приставлений до суду він оповів докладно про вбійство Ваґмана і про свою з Шварцом візиту в домі Стальського. Самовбійство Реґіни давало всяку правдоподібність, що вона сама вбила свойого мужа, а оповіданє Шнадельського велїло догадуватись, що не хто, як Шварц забрав ті цінні річи, які були в Реґінинім саквояжику і які при сьвідках висипав із него Стальський. Се змінило справу від разу. Евгенія випущено з арешту і слїдства що до вбійства Стальського занехано, натомість против Шнадельського виточено процес о вбійство Ваґмана. Та він не дожидаючись навіть акту оскарженя повісив ся в своїй келії.

Вийшовши з тюрми Евгеній зараз на другий день зголосив ся в бюрі пана старости.

— А, пан меценас! Витаю! — з вимушеною чемністю витав його староста. — Запевняю вас, менї страшенно прикро було — ота фатальна помилка — — Але признають

пан меценас, обставини зложились були так — — Ну, та я рад, дуже рад, що все вияснило ся і що будемо знов мати приємність — —

І він щиро потрясав Евгенієву руку.

— Дуже вдячний пану старості за гуманні почутя, — спокійно мовив Евгеній. — Але у мене до пана старости одна просьба.

— О, прошу, прошу! Чим можу служити?

— Пан староста винні мені маленьку регабілітацию.

— Я? Пану?

— Так. Пан староста були так ласкаві асистувати при моїм арештованю в часі віча. Думаю, що се не буде з мого боку нїчим несправедливим, коли попрошу пана старосту — перед таким самим вічем, прилюдно вернути мені честь і заявити урядово — —

— Алеж пане, се не моя річ! — скрикнув староста.

— Розумію. Се буде трошка некоррект. Але власне лиш о стілько, о скілько некоррект було поступуванє пана старости при моїм арештованю. Надіюсь, що гуманність пана старости виявить себе тут в повнї. Инакше мусїв би я вжити иньших правних способів. Ось тут маю честь вручити пану старості донесенє про віче, яке скликаю на слїдуючий торговий день до Вигоди. Надіюсь, що перешкод сим разом не буде нїяких.

Евгеній чемно вклонив ся і вийшов. А пан староста довго потім ходив по своїй канцелярії, тер рукою чоло, фукав і плював, розкладав руками і воркотав щось сам до себе, в кінцї з резиґнациєю кинув ся на свій урядовий фотель і зітхнув важко:

— Чорт його візьми! Чи сяк зроблю, чи так, а ордер пропав на певно!

КОНЕЦЬ.

...ук. Книгарня К. Н. - У.Р.С.Р. Львів
...о акта 1508 -
...а 26.XI.194...
...5 ...

№ Ynb 128

34.087

Ф I / П-272